
DE VRIJE FRIES

JAARBOEK UITGEGEVEN DOOR HET
FRIES GENOOTSCHAP VAN
GESCHIED-, OUDHEID- EN
TAALKUNDE
EN DE FRYSKE AKADEMY

REDACTIE: MR. J. VIERSEN (voorz.), J. J. KALMA (secr.),
DR. G. BAKKER, DRS. C. BOSCHMA, H. KINGMANS,
JHR. DRS. M. J. VAN LENNEP, K. SIKKEMA,
DRS. R. STEENSMA, DR. K. DE VRIES

VIJFTIGSTE DEEL - 1970

N.V. DE HANDELSDRUKKERIJ VAN 1874, LEEUWARDEN

Wij herdenken dit jaar de in 1945 herwonnen vrijheid. Vandaar dat in de eerste beide artikelen van ons Jaarboek aandacht wordt besteed aan de Friese vrijheid, haar vreugden en haar lasten. In het opstel van drs. S. Sybrandy kreeg Erasmus, die onlangs werd herdacht, aandacht. Het vierde artikel richt het zoeklicht op het stadje in het Noorden, dat steeds blijft boeien. J. J. Kalma wijst op enkele zaken, die bij kerkelijke processen licht worden vergeten.

Het overzicht van de Leeuwarder uurwerkmakers is de museumbijdrage van dit jaar. 1970 is ook een jaar van een gouverneurswisseling. In het artikel van drs. J. Visser wordt een tot nog toe onbrekend volledig overzicht geboden van allen, die aan ons gewest mee leiding hebben gegeven of dit enkel maar hebben gepoogd. De 'meester-sneuper' S. J. van der Molen geeft vele curieuse bijzonderheden over Amelander binnenhuisjes. Drs. R. Steensma vertelt deze keer van het interieur van de kerk van Rauwerd.

Het 'Panorama van Friesland in 1969' is een poging om een overzicht te bieden van wat er in 1969 speciaal op de terreinen, die onze lezers het meest interesseren, is gebeurd. Het zal duidelijk zijn, dat deze nieuwe kroniek, die wij voortaan elk jaar willen geven, velen een handreiking kan bieden. Wij willen de lezers graag opwekken, om ons suggesties te doen. Voor toezending van geschriften houdt de redactie zich aanbevelen.

K.

Nr. 368

„Frij en Frysk”: in midsieusk biedwurd

K. DE VRIES

„Frysk en Frij”: dat wie de namme fan in „nijsblêd foar it Fryske folk”, dat stifte is yn 1945 en opdoekt yn 1966. Dat dizze namme keazen waard, hinget sûnder mis gear mei de bifrijing fan Fryslân yn april 1945, in moanne foar it forskinen fan it earste nûmer (25 maeije).

Al yn it seendrjocht, ien fan de âldste Fryske rjochtsboarnen — it datearret, alteast foar in part, út de tsiende ieu — wurdt fan de deken sein, dat hy „fri ende freesch” wêze moat. Nijsgjirrich is, dat net it „Frysk”, mar it „Frij” foarop stiet. Dat is de hiele midsieuwen troch sa bleaun. Yn in brief d.d. 7 septimber 1491 fan it stedsbistjûr fan Snits stiet, dat it der om giet, „frij ende freeske toe beschirmen”. Dat letter de folchoarder omkeard is, moat faeks taskreaun wurde oan de ynfloed fan it nasionale gefoel, dat yn 'e midsieuwen noch net oanwêzich is, yn elts gefal gjin acte de présence jowt.

Ut dit lêste mei net ôflaet wurde, dat it midsieuske „Frij en Frysk” allinne in saek fan de holle, net fan it hert wie. It niisneamde Snitser brief sprekt fan „wse friye freeska frydom, deer ws allen is bifellen toe halden lick ws Cristena lauwa”! It biedwurd hat dus in religieus aspekt. Soks docht jin gjin nij: der wie yn 'e midsieuwen net folle, dat bûten it leauwe omgyng.

Hwat bidoelde in midsieuske Fries, as er him „frij” neamde? Om dizze fraech to bianderjen, moatte wy begjinne mei in skôging fan de posysje fan Fryslân yn it midsieuske West-Europa (Nederlân bistie doe noch net!).

Yn dat West-Europa gou de regel „gjin lân sûnder hear”. De groun wie net yn boere- mar yn hearehân. De aedlike grounbisitters sloegen bihalven yn ekonomysk ek yn juridysk opsicht foar master op; hja wienen lânhearre en hofrjochter. De boeren wienen hearich; neffens it hofrjocht sieten hja fêst oan de groun.

Dit saneamde lienstelsel is yn de njoggende ieu fan it suden út ta de lege lannen by de Noardsé trochkrongen. It is lykwols net fierder kommen as de line Stienwyk—Grins—Leer—Oldenburg. Yn de sawn Fryske sêlannen (de sawn pompeblêdden fan de hjoeddeiske Fryske flagge!) is de groun yn it bisit fan frije boeren bleaun, dêrfandinne it biedwurd „Frij en Frysk”.

Hjir komt noch hwat by. It lienstelsel hie nammentlik bihalven in sosiael ek in polityk aspekt. Sûnt Karel de Greate, om 800 hinne dus, waerden biskate greatgrounbisitters biliend mei oerheitsmacht; de greven, foarhinne amtners, wienen tonei lienmannen. Ek Fryslân hat sokke greven kend; yn de alfte ieu leinen hjir de greefskippen Starum, Westergoa en Eastergoa. Om-ende-by 1100 is it greeflik gesach lykwols op 'e non roun. Sûnt de tolfte ieu is der yn Fryslân alhielendal gjin lienstelsel mear; it biedwurd

„Frij en Frysk” hat fuortoan net allinne in sosiale mar ek in politike ynhâld.

De posysje fan Fryslân yn it midsieuske West-Europa kin unyk neamd wurde. Hoe is dit forskynsel to forklearjen? De midsieuske Friezen hawwe Karel de Greate as har bifrijer biskôge. Hja hienen sûnt de trettjinde ieu sels in skriftlik biwiis ta har foldwaen: it Karelsprivileezje. Dat dit stik in falsifikaesje is, hat de Flaemske dichter Jacob van Maerlant (forstoarn ca. 1300) al konstatearre yn syn „Spiegel Historiae”:

Nu, ghi Vriesen, laet u genoeghen,
Leert u onder die heren voeghen!
U privilegie es spot ende sceren,
Voer alle princen, vor allen heren.
Ic wane ghire in sijt verdullet:
Soe was met botren ghebullet,
Soene conste ghene zonne gedogen,
Anders had dise moghen toghen.

It Karelsprivileezje is basearre op 'e Magnussêge. Neffens de „Magnuskeren”, in âldfryske tekst út 'e âlftste ieu, hawwe Friezen Karel de Greate holpen, doe't dy yn it jier 800 Paus Leo III, dy't út Rome fordreaun wie, yn 'e ivige stêd werombrocht.

„Alle tha jefta thet thi koning bad, tha wit sprec Magnus (de lieder fan de Friezen) and kas en other hale bettera, ande alle Fresan an Magnus kere jen (wienen it mei Magnus iens). And kas that Fresan fri heran were, thi berna and thi onberna also lange so thi wind fan tha olcnum (wolken) we, and thiro wrald stode...”

De Magnussêge hat omraek yndruk makke, alteast op 'e Friezen! Soks docht û.m. bliken út it „sigillum consulum in Franekere”, dat oan in oarkonde út 1313 hinget. Mei „Franekere” wurdt net de tsjinwurdige stêd Frjentsjer bidoeld, mar it noardlike part fan Westergoa: it distrikt Froneckere, dat yn 'e fjirtjinde ieu splist is yn fiif gritenijen: Barradiel, Frjentsjeradiel, Menameradiel, Baerderadiel en Hinnaerderadiel; de „consules” foarmen it distriktsbistjûr. Hawar, op it niisneamde segel sjogge wy rjochts Karel de Greate sitten en lofts twa Friezen stean, dy't dwaende binne om to knibbeljen. Op 'e rânne stiet: „Rex Karolus Frisones liberos facit” (Kening Karel makket de Friezen frij).

Sêgen hawwe gauris in histoaryske kearn. M. P. van Buijtenen hat yn syn boek „De grondslag van de Friese vrijheid” (1953) bisocht om de Magnussêge to pûljen. Neffens him hawwe Friezen Leo IV yn 846 holpen by de fordigening fan Rome tsjin de Saracenen en hat Fryslân oan dizze Paus syn frijdom to tankjen. Op oanstean fan Leo IV soe keizer Lotharius de Friezen frijwarre hawwe fan it lientselsel. Letter soe der yn 'e oerlevering bitizing ûntstien wêze: Lotharius waard Karel de Greate en Leo IV waard Leo III.

B. H. Slicher van Bath hat der yn syn lêzing „Problemen rond de Friese middeleeuwse geschiedenis” (1947), dy't opnommen is yn 'e bondel „Her-

schreven Historie” (1949) en ek yn syn bydrage ta de „Geschiedenis van Friesland” (1968) — haedstik VII: „Middeleeuwse welvaart” — op wiisd, dat de midsieuske Fryske frijheit gearhinget mei de ekonomyske situaesje. It lienstelsel is ûntstien yn in tiid, doe’t de jildhúshâlding hwat langer hwat mear forfongen waerd troch in produktehúshâlding. Greatgroun-bisitters makken dêr gebrûk fan om de lytse boeren ôfhinklik to meitsjen. Yn Fryslân slagge soks lykwols net. De Friezen wienen nammentlik bihalven boeren ek skippers; hja hienen hannelsrelaesjes mei û.m. Ingelân en Skandinavië. Yn in Ingelske boarne fan ca. 700 wurdt de Noardsé sels „mare Frenessicum” neamd! It jild bleau hjir dus rôljen en it lienstelsel krige gjin kâns: de Fryske boeren hienen sa’n sterke ekonomyske posysje, dat hja de groun yn eigen hân hâlde koenen.

Nijsgjirrich is ek de fisjy op it midsieuske biedwurd „Frij en Frysk” fan

N. E. Algra, skriuwer fan de dissertaasje „Ein. Enkele rechtshistorische aspecten van de grondeigendom in Westerlauwers Friesland” (1966). Neffens him wienen de Friezen sûnt de forovering fan Fryslân troch de Franken yn 'e achtste ieu net frij mear yn absolute sin; hja wienen „mannen” fan de Frankyske kening, „quasi-vazallen”. Fierders is Algra fan bitinken, dat der ûnderskie makke wurde moat tusken de Fryske frijheit en de frijheit fan de Fries.

„De Friese vrijheid lag op het politieke vlak; zij berustte op een privilege, dat — naar werd beweerd — door Karel de Grote aan de Friezen (als volk) zou zijn verleend... De vrijheid van de (afzonderlijke) Fries daarentegen is een persoonlijke kwaliteit, een status van de enkeling. Deze vrijheid berust niet op een privilege, maar op geboorte... Zij is zeer wel verenigbaar met landsheerlijk gezag over Friesland...” (s. 100/101).

Ik kin it hjir net mei iens wêze. Ik leau net, dat de ûnderwerping troch de Franken sa'n greate ynfloed op 'e rjochtsposysje fan de Friezen hawn hat. De Karolingers hienen al yn 'e twadde helte fan de njoggende ieu feitlik neat mear oer Fryslân to sizzen. As der in „fideliteitsrelatie” tusken de Friezen en de Frankyske keningen bistien hat, dan tige koart! En hwat it ûnderskie tusken de „Friese vrijheid” en de „vrijheid van de (afzonderlijke) Fries” oanbilanget: de midsieuske Friezen hawwe sels grif forbân sjoen tusken it politike en it sosiale aspekt fan it biedwurd „Frij en Frysk”. Dêr wie ek reden foar: nei de ûnderwerping fan West-Fryslân troch Floris V yn 1289 hawwe de Hollânske greven bisocht om dêr it lientselsel yn to fieren. De oanfal fan Willem IV op 26 septimber 1345 is yn Fryslân sûnder mis biskôge as in bidriging, net allinne fan de politike mar ek fan de persoanlike frijheit. Soks forklearet faeks de fûleindigens, dy't op it Reaklif ta utering kaem.

P. Geyl hat in boekje skreaun oer „Gebruik en misbruik der geschiedenis” (1956). Ek fan it midsieuske biedwurd „Frij en Frysk” is mear as ienris misbrûk makke, bygelyks troch Karel fan Gelre, dy't om 1515 hinne bisocht om de Friezen efter (en ûnder) him to krijen mei it rymke:

Vry Vriesck

Zonder schatting ende excys.

Doe't it bistjûr fan it „Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde” yn 1837 oan syn tydskrift de namme „De Vrije Fries” joech, hat de romantyk net swak byspile: idéalisearring fan it forline, binammen fan de midsieuwen. Dochs is dizze namme yn 1970 noch folslein akseptabel. It is wier: „Frij en Frysk” hat gjin politike en sosiale bitsjutting mear. De Friezen binne yn 'e rin fan de lêste fjouwer iuwen Nederlanners wurden. Mar hja wolle harsels bliuwe; hja litte har tael net farre en forjitte har skiednis net.

It Frysk-eigene wurdt bidrige troch it „Hollânisme”; it Hollânsk is „algemeen beschaafd” en de „vaderlandse geschiedenis” likernôch alhiel histoarje fan Hollân. It midsieuske biedwurd „Frij en Frysk” is yn kulturrele sin noch altyd aktueel.

Vrijheidsbomen in Friesland

J. J. KALMA

Er is alle reden, om nu in 1970, terwijl de bevrijding in 1945 wordt herdacht, eerder aan 1813 en '15 te denken dan aan 1795. Het verschil tussen 1795 en 1945 is duidelijk. Toen werden wij bevrijd van een eigen regering, die niet veel vertrouwen meer genoot en nog meer geminacht werd dan gehaat. In 1945 werd het vaderland echter bevrijd van vreemde overheersers, die wij al lang meer hadden leren haten dan minachten. In 1795 werden wij bezet gebied, in 1945 kwam eindelijk een eind aan een afschuwelijke bezetting.

Er is meer verschil te noemen. Dat neemt echter niet weg, dat er ook overeenstemming is tussen de beide genoemde jaren. In 1795 evenals in 1945 werden wij bevrijd door vreemde legers, die een nieuwe vrijheid brachten. Wat heeft men in 1795 en in 1945 verwacht? Het is duidelijk, dat zowel in 1795 als in 1945 velen zich aan illusies hebben overgegeven. Na verloop van niet eens heel lange tijd werd toen gelijk nu ironisch over de nieuwe situatie gesproken. Toen, in 1795 „een losgebroken dolhuis” (E. Verwijs), de dans om de vrijheidsboom en straks jonge Fransjes, in 1945 eveneens danswoede en niet minder talrijke Canadeesjes. Toen de vrijheid van godsdienst, maar ook de vrijheid om het zonder godsdienst te doen en overal klachten over het zedenverval en na 1945 een nieuwe vrede, waarbij bleek, dat de verliezer althans op één front gewonnen had. Schreef Hermann Rauschning destijds (1938) niet zijn „Revolution des Nihilismus” en kregen wij na 1945 niet op haast alle terreinen (politiek, godsdienstig, moreel, enz.) het nihilisme? Toen in 1795 een „bedaarde” revolutie, die werd „daargesteld” of, nog mooier, „geëffectueerd” door voor het merendeel oude mensen, in 1945 eveneens meer herstel dan vernieuwing.

Er is meer overeenkomstigs te noemen en er is werkelijk reden genoeg, om nu in 1970 niet enkel 1813 of '15 te herdenken, maar ons oog ook te richten op die andere bevrijding in 1795. Toen kwamen we onder Frankrijk, nu zitten we in vrijheid onder Amerika. Het ging destijds evenzeer om vrijheid en de symbolen van de vrijheid verzezen overal. Wie de „Leeuwarder Courant” van die dagen opslaat, een krant, die al evenzeer als de tegenwoordige uit was op „hot news”, ziet een tijdlang dagelijks het bericht van de omzetting van weer een regering en van de obligate danspartij, waarin de vreugde zich uitte. Hoe rustig onze voorouders ook waren, zij deden het in 1795 in zekere zin zelfs royaler dan wij in 1945 en dat ondanks het feit, dat de bevrijding toen in de winter kwam. Want wij in april, mei 1945 staken enkel de nationale vlag uit

en zij plantten destijds vrijheidsbomen met nationale linten versierd.

Er is vaak gezegd, dat die vrijheidsbomen van Franse makelij waren. Inderdaad is het waar, dat men in Frankrijk tijdens de strijd met Oostenrijk, in 1792, begonnen is massaal deze bomen te planten en met een rode Jacobijnenmuts, een „bonnet de la liberté”, te versieren. Het duurde maar even of de boom was symbool van de politieke vrijheid. Het staat ook wel vast, dat door de Fransen het gebruik in heel West-Europa algemeen is geworden, zelfs zo zeer, dat hij ook gebruikt werd, om inkwartiering door de Fransen te voorkomen!

Toch moeten we voorzichtig zijn en niet te vlug konkluderen, dat het dus een Franse boom is. Waar kregen de Fransen de boom vandaan? Er is op gewezen, dat reeds op 14 aug. 1765 in Amerika te Boston een „tree of liberty” geplant werd, waaraan poppen werden opgehangen van gehate personen. Men heeft aangenomen, dat Benjamin Franklin, die in dec. 1776 als gezant in Frankrijk kwam en daar zeer werd geëerd, deze boom in Frankrijk bekend heeft gemaakt. Zoals het heil nu, althans voor een deel, uit „Gods own country” heet te komen, zo zou het dus ook toen zijn geweest.

Nu is er inderdaad overeenkomst tussen de Amerikaanse en de Franse boom, maar er is ook verschil. In Amerika spreekt de boom vooral van de onafhankelijkheid, waarop men hoopte, in Frankrijk meer van de rechten van mens en burger, die men had verkregen. Beide bomen gaan echter terug op een oud gebruik, dat niet speciaal Amerikaans of Frans is, maar overal voorkomt. De vrijheidsmuts vinden wij al in het oude Rome, waar de vrijgelaten slaaf de „pileus” mocht dragen ¹. De boom herinnert aan de Meiboom, symbool van het herrijzend leven en aan de dorpslinde, waaronder recht wordt gesproken. Er komen levens- en lotsbomen voor. Wij hebben nog steeds onze grafbomen. Zoals er nu in het nieuwe Israël herinneringsbomen geplant worden, zo heeft men het de eeuwen door gedaan. Onze patriotten dansten om de vrijheidsboom en het scheen een nieuw bedrijf, maar het was „vieux jeu”. De hoed was reeds in de Middeleeuwen evenals het vaandel een veldteken. Wie hem opstak riep het volk ter heirvaart of ten gerichte. „De hoed opsteken” d.i. het volk tezamen roepen.

Wij zien op sommige plaatsen, in Duitsland b.v., dat de eeuwenoude dorpslinde ook als vrijheidsboom is gebezigd en dan opnieuw verzamelplaats en feestoord wordt. Wij hebben nog steeds de boom, die op het dak geplaatst wordt, als dit dak onder de balken is. Het „balkebie” wordt misschien niet meer geschonken, aan de genius van de groei wordt al evenmin gedacht, maar het gebruik is eeuwenoud en nog steeds algemeen.

Zo zijn er meer dingen, die er op wijzen, dat de Amerikaanse, de Franse en ook de Nederlandse boom een geschiedenis heeft. Zoals in Frankrijk werd ook in de Republiek de vrijheidsboom met grote eerbied omringd. Er was verering voor het symbool van de vrijheid. Wij deden

hier alles bedaarder dan elders. Bedaardheid is ook een typisch Nederlands begrip, dat in andere talen niet voorkomt. Zo horen we niet, dat de boomschenners hier met „revolutionaire scheermes” hebben kennis gemaakt. Dat neemt niet weg, dat de jongelui, die het in 1795 en '96 waagden, om de boom om te gooien, zich haastig uit de voeten moesten maken. Ook onze huiver voor het symbool is eeuwenoud. De belediging van de vlag zowel als van de boom werd diep gevoeld en zwaar gestraft ².

Dit jaar wordt de Schotanus-Halma-atlas van 1718 opnieuw uitgegeven. Wie de kaart met het Friese wapen voorin bekijkt ziet, dat ook de vrijheidsmuts niet „made in France” is ³. Deze vrijheidshoed komen we steeds weer in de tijd van de Republiek, maar ook reeds eerder, tegen.

Van Loon ⁴ geeft op 1654 een medaille op de vrede met Engeland. Wij zien de twee staten tegenover elkaar geplaatst. De figuren dragen de landsvlag met een 17de-eeuwse, breedgerande hoed. De gulden van 1681 geeft eveneens een hoed op een lansspits ⁵. Te Leeuwarden verscheen van de hand van C. van Wier in 1795 een brochure, die ik helaas niet vond. De titel is: „De vrugt van den vrijheidboom in tegenoverstelling van den Oranjeboom”. Deze Oranjabomen waren er reeds in de 17de en 18de eeuw. Zij moeten als voorlopers, zij het met een ander voor-teken, van de vrijheidsbomen worden gezien.

De stelling kan dus worden verdedigd, dat in 1795 oude symbolen weer nieuwe inhoud hebben gekregen en zo zijn gaan herleven. De mensen dachten dat ze heel redelijk waren en moesten theoretisch niet veel hebben van oude symboliek, maar het valt op, dat allerlei symbolen van

de antieke wereld, uit de wereld der vrijmetselaars en ook uit de volkstraditie in de revolutietijd een rol spelen. Zoals men in 1945 door het uitsteken van het oude rood, wit en blauw heeft willen zeggen, dat de hoop op de oude vrijheid weer herleefde, zo was dat in 1795 het geval.

Er waren er, die in 1945 iets nieuws hebben gewild. Ook dit vinden we in 1795. De radikalen, die straks in de volkssociëteiten, speciaal ook te Leeuwarden, een „staat in de staat” zullen vormen, voelden zich verwant aan de Jacobijnen. Zij moesten niets hebben van het bedaarde bevorderen van de ommekeer. Maar ze hadden de wind eerst niet in de zeilen. De Fransen, die hier kwamen, hadden de periode met Robespierre achter de rug en gaven heel broederlijk het advies, om het anders te doen dan zij het zelf hadden gekend.

Zo zien we ook in 1795 meer herstel dan vernieuwing. De Provisionele Representanten en vooral de eerste wettig gekozenen van 23 juni 1795 dachten bij vrijheid vooral aan de „aurea libertas” van weleer, aan de erkenning van de eigen rechten. Ds. Thomas Joha c.s. waren federalist. Ze keerden zich scherp tegen het unitarisch drijven der volkssociëteitsmannen. Ze voelden heel weinig voor het amalgame der schulden, waarvan Holland het meeste voordeel zou trekken. Ze waren al lang tevreden, als de Republiek in zijn oude vorm, maar met meer vrijheid en met meer invloed van het volk, dat zij zelf waren, zou worden hersteld. Als op 26 febr. 1795 de schutterij te Leeuwarden wordt bedankt voor de goede diensten tijdens de revolutiedagen bewezen, zegt de voorzitter der Provisionele Representanten, de reeds genoemde Joha, dat hij hoopt op orde. „Dan zullen uwe geplante vrijheidsboomen in den ouderlijken grond dieper en dieper wortels schieten, zoodat en gij en vooral het nakroost, onze hoop, onze verwagting, de smaakelijkste vruchten van dezelve zullen plukken.” Dit is de hoop, die men ook bij de onafhankelijkheidstrijd in Amerika, die men de eeuwen door had gekoesterd. Er was meer terugzien dan vooruitzien en dit betekent ook nu, dat er meer vrees dan hoop is, immers meer vertrouwen op wat was dan verlangen naar wat komen moet.

Er is in februari, maart 1795 veel gespeecht en nog meer gedanst. In onze ogen was het een kluchtig bedrijf. De verslagen⁶ spreken van gepaste aanspraken, van in het wit geklede „vrijsters”, die de vluchtelingen van 1787 en straks de Fransen verwelkomen. Er wordt „hoezee” geroepen en een beetje stuntelig danst men de Carmagnole met het nu niet bepaald bedaarde refrein „Vive le son du canon”. De vrijsters en ook de anderen worden getrakteerd op koffie, bier en brandewijn en er is „gulle eensgezindheid”.

De lektuur van deze verslagen maakt duidelijk, dat er in naam wel veel was veranderd, maar dat in wezen alles gelijk was gebleven. Te Grouw, zo zegt het verslag, „bood men allen de hand van Broederschap, die vergeeven en vergeeten wil, omdat de deugd haar bestuuren moet. Dit de goedkeuring van het groot getal aanschouwers wegdragende, dansten en zongen de Vrijsters om den Vrijheidsboom, onder een aan-

genaamst Muziek; wij marcheerden nog een en andermaal om dit teeken der verkregeene Vrijheid, en trokken van daar naar de plaats ter verdere vreugde bestemd. 's Avonds om 9 uren was men verzogt, naar zijne huizen te keeren, en om 10 uren was het zoo stil of er niets gebeurt was."

Te Holwerd komt de vlag op de toren en zijn „der Godheid vereerende vrije Burgeren" in de kerk bijeen. Zij moeten toch wel iets doen en daarom „zingen zij gezamenlijk met de levendigste aandoeningen van blijdschap en dankerkentenis in maatgezang de zeer toepasselijke Verzen van Ps. 66 vs. 5, Ps. 37 vs. 18 en 37 vs. 15 en scheiden nadat het verlossingsteken was opgerigt, met wederzijdsche toewensching van Heil en Broederschap, en onderlinge aanbeveling om onze Vijanden, edelmoedig, wegens al het geledene leed, te vergeeven."

Zo gaat het overal. Te Minnertsga hangt de Burger Rintje Sikkes wapentuig aan de vrijheidsboom, bestaand in een „Snaphaan en Degen onder den Hoed, welke met een Nationaal driekleurig lint versierd is; hieronder een evenaar, verbeeldende de Gerechtigheid, waarop dus de wapenen steunen en de Vrijheid zig boven alle geweld in de hoogte verheft." Te Arum werd door de "waardige leeraar de teruggekeerde Burger Frans de Boer zeer gepast en hartelijk onder het geven der hand van Broederschap uit ons aller naam verwelkomd, 't welk de Boer ook Vriendelijk beantwoordde. Zodra onze leeraar uit de kring was gegaan (!), besloot men gezamenlijk met een lugtigen dans van Carmagnole en alles liep vreedzaam en in beste orde af." Ieder slooft zich uit, om de revolutie netjes te houden, niet beseffende, dat deze zo reeds bij voorbaat gedoemd is te mislukken. Te Warga tenslotte wordt „als de boom is aangekomen het Kanon gelost en onder het oprichten van den Boom werd den 68 ps. gezongen, hetgeen daarna plegtig in de kerk wierd beantwoord, waarop een korte doch gepaste aanspraak wierd gedaan."

Het eind is haast altijd, dat de burgers wel voldaan en niet te laat huiswaarts keren. Toch kon het ook anders. Te Bolsward raakten allen de boom aan "ten bewijze dat zij meede het haare tot het oprigten der vrijheid willen toebrengen." Het werd daar een vrolijke nacht met broederschap en gelijkheid. „Geen meisje schroomde ieder burger, 't zij rijk of arm broederlijk te omhelzen." En toen waren de Fransjes nog niet eens gearriveerd! Natuurlijk, er is oprechte vreugd geweest, b.v. te Franeker, dat in 1787 zwaar was vernederd en nu weer de oude stadsvrijheid herstelt. Het ging ook allemaal spontaan, al is er wel verzet. Eind maart staat er te Oosterlittens vanwege de „kwade partij" nog steeds geen boom. Eerst in juli komt de boom „in 't onverlicht Midlum." Suameer volgt niet eerder dan 20 augustus. Men had ook niet overal zo maar een echte boom beschikbaar. Soms werden ze eenvoudig gestolen. In de „Friesche Courant" van 6 juni 1795, staat dat er de 27ste mei te Dantumawoude een vrijheidsboom is geplant, die „de waardige burger J. P. A. van Haaren, oud (lees: afgezet) raadsheer van den Hove van Friesland gaarne geleverd had." Er kwamen protesten tegen dit bericht en evenals nu vaak verdedigde de redakteur zich door mede te delen, dat het bericht hem in deze vorm was aangebracht.

Te Harlingen deed men het op 16 februari eerst met een surrogaatboom. „Deeze besting uit een vierkante spar, waaraan boven eenige takken van een taksisboom gespijkt waren, en welker top pronkte met een blikken hoed, omwonden met een driecouleurig lint van het zelve metaal." Eerst op 9 maart toen de Franse soldaten waren aangekomen, werd de dode boom door een levende vervangen. Er rustte echter geen zegen op deze „daarstelling" der revolutie, want de boom stierf alda. Het wou te Harlingen toch niet recht lukken. Toen burger Pieter Fontein aldaar het heil der revolutie wilde demonstreren, liet hij staande op het balkon van het raadhuis een vogeltje uit zijn kooitje. De kanarie vloog eerst vrolijk tijlpnd de lucht in, maar streek al spoedig weer neer in de sneeuw. Zoals dit beestje wisten ook vele mensen geen gebruik te maken van de vrijheid. Het geval herinnert aan de moedige houding van de N.B.S. op een Fries dorp in april 1945. Daar moest worden gedemonstreerd, dat de stengun heus echt was en schoot men dus bij ongeluk de waterleidingbuizen stuk.

Zoals in mei 1945 al spoedig werd geklaagd over de „mooie vrede”, zo horen wij ook, dat in 1795 de klachten niet van de lucht zijn. Er kwam weldra honger, want de Fransen lieten zich voor de vrijheid betalen. We horen van allerlei distributiemaatregelen en als Groningen bij Friesland aanklopt om hulp, zeggen de vrije Friezen, dat ze zelf ook Franse soldaten moeten onderhouden. Weldra wist iedereen het:

„Toen Willem regeerde, die booze guit
Kochten we 't brood voor drie en een duit.
En onder de schelmsche municipalen
Moeten we zes en een oortje betalen.”

Dan horen we ook, hoe er hier en daar aanslagen op het symbool der vrijheid worden gepleegd. Zelfs de meest overtuigden waagden zich niet meer aan een vrolyke dans zoals de afbeelding die laat zien. Er kwamen mooi geschilderde hekken om de boom, maar ook dat hielp weinig en

De dans om een surrogaatvrijheidsboom met bovenaan de vrijheidshoed en een lint met nationale kleuren. Uit: C. Zillesen - Geschiedenis der Vereenigde Nederlanden... (1793-'98), 6 delen, Den Haag 1798-1802. Het Fries Museum heeft een beschilderd dienblad met een dans om de Leeuwarder boom, die voor het stadhuis was geplant. (Inv. nr. 1236 A). De afbeelding leent zich minder goed voor reproductie.

al spoedig stonden de bomen overal te kwijnen. We horen niet, wanneer ze zijn opgeruimd, maar toen Napoleon regeerde was de aardigheid er al lang af. Al in maart 1795 had men te Amsterdam een kale vogel aan de boom gehangen met het bijschrift:

„De vogel is geplukt,
De veeren zijn gevlogen,
De Prins wordt onderdrukt,
De Patriot bedrogen.”

Toen het bericht van de slag bij Leipzig in 1813 doorkwam werd dat:

„Den Arend is geplukt,
De veeren zijn gevlogen,
De Prins is onderweg,
Weldra Oranje boven.”

De hoop bleef steeds leven. Dat was in 1795 het geval en ook in 1945. Maar het blijft de vraag, wat men precies hoopt en van wie men het verwacht. Een vergelijking tussen 1795 en 1945 kan ook leren, dat men bij vrijheid wel vaak aan zichzelf denkt en deze vrijheid ook meer als gave dan als opgave ziet.

Noten

- ¹ Vgl. W. Helbig, Ueber den Pileus der alten Italiker, Sitzungsberichte der philosophisch-philologische u. historische Classe der k.b. Akademie der Wissenschaften zu München, 1880, p. 487–554.
- ² Vgl. over een en ander: Suzanne Anderegg, Der Freiheitsbaum. Ein Rechtssymbol im Zeitalter des Rationalismus, Zürich, 1968.
- ³ Vgl. ook R. S. Roorda, It âlde Fryske wapen, It Beaken XIV, 1952, s. 119–124. (Over de ideeën van Joh. Hilarides over de voorplaat bij het kaartboek van Friesland van Fr. Halma).
- ⁴ Ger. van Loon, Beschrijving der Nederl. Historiepenningen, 's-Gravenhage, 1723–'31, dl. II, 371.
- ⁵ Vgl. P. Verkade, Muntboek, Schiedam, 1848, pl. 51.
- ⁶ Vgl. Nederl. Jaarboeken 1795; G. A. Wumkes, Stad- en Dorpskroniek I, p. 383 v.; S. Koopmans, Friesland gedurende het eerste jaar der Bataafsche vrijheid, Leeuwarden (1888), p. 19 v.

Erasmuslektuer yn Fryslân oant 1700

S. SYBRANDY

„Nu is de invloed van Erasmus in de Nederlanden na te gaan wanneer men de verspreiding van zijn boeken kan aantonen”, seit G. J. Hoenderdaal yn in bydrage oan it Erasmus-nûmer fan *Vox Theologica* (jrg. 39, 1969, s. 126). Dit is faeks hwat al to sterk útdrukt, hwant in skriuwer kin noch wol op oare wizen ynfloed útoefenje as troch syn boeken. Dochs is der grif in forbân tusken de forsprieding fan it wurk fan in skriuwer en syn ynfloed. Yn it neifolgjende sil dan ek bisocht wurde hwat oer de forsprieding fan it wurk fan Erasmus, spesiael yn Fryslân, to sizzen. Dy biheining ta in biskaet gebiet jowt wol swierrichheden, binammen by it wurk fan in humanist as Erasmus, dy’t fansels yn it latyn skreau. Latynske útjeften út Basel, Parys of hwersanne ek wei koene nammers troch hiel Europa brûkt wurde, en fan gefolgen seit it feit dat in biskaet wurk net yn Nederlân of yn Fryslân printe is, net dat it dêr ek net lêzen is. Oarsom seit it feit dat in wurk wól printe is, yn elts gefal dat der forlet fan dat wurk wie.

Yn it earste diel fan dit artikel wol ik neigean hwat der eins oan konkrete gegevens to finen is oer de lektuer fan Erasmus yn it latyn, sûnder de pretinsje to hawwen dat dêrmei alles sein is oer de forsprieding fan syn wurk yn Fryslân (sjoch boppe).

In bettere oanwizing foar de forsprieding fan it wurk fan in skriuwer yn in biskaet gebiet jowe de oersettingen dy’t yn dat gebiet fan him makke binne ¹. Hwat dit oangiet kin Fryslân, likemin as by it wurk yn it latyn, op himsels bisjoen wurde. Oersettingen dy’t bûten Fryslân yn it Nederlânsk forskynden, binne grif yn Fryslân brûkt. Aparte oersettingen foar Fryslân — dus yn it Frysk — binne my net bikend. Wol binne der trije Nederlânske oersettingen yn Fryslân printe, dy’t yn it twadde diel fan dit artikel bisjoen wurde sille. Dizze oersettingen jowe nammers in oanwizing dat Erasmus foar de oersetters bitsjutting hie en fierders makken de oersetters Erasmus wer tagonklik foar in breder publyk yn en bûten Fryslân. Alwer: dizze trije oersettingen jowe fansels gjin folslein byld fan de forsprieding fan Erasmus’ wurk yn oersetting yn Fryslân. Dêrta moat ek goed notysje nommen wurde fan de oare oersettingen (sjoch noat 1). Wol leit it foar de hân om mei dizze trije oersettingen to begjinnen, omt der troch de persoanen fan de oersetters en de printers in bisûndere bining bistiet mei de Fryske kultuerskiednis.

It falt net ta mei wissichheit eat to sizzen oer de forsprieding fan boeken yn in tiid sûnder best-sellerslisten. Faek moat it by foarbylden bliuwe.

Sa skreau Martinus Lydius, de earste rektor fan de Frjentsjerter universiteit, in *Apologia pro Erasmo, opposita calumniis eorum qui ipsum Arianismi accusant*, in 'Dissertatio posthuma', útjown troch ien fan syn soannen en ek ôfprinte yn tom. X fan de Leidske Erasmus-edysje fan Clericus (1703–1706). Hjiryn jowt hy in gearfetting fan Erasmus' opfettingen oer biskate theologyske kwestjes en jo meije oannimme dat hy dêrfoar Erasmus lêzen hat. Yn de biblioteek fan de universiteit wiene de opera omnia fan Erasmus oanwêzich (forg. *Catalogus librorum bibliothecae publicae, quae est in ill. Frisiae ordinum Academiae Franeckeranae, Franeckerae*, Idz. Alberti, 1656, s. 65). Ek yn de biblioteek fan it Hof fan Fryslân wiene de opera to finen (*Catalogus ... bibliothecae quae est in suprema Frisiorum curia ... opera Sam. Arcerii, Leovardiae*, J. P. Hagenauer, 1668, sjoch register). Ek fan guon partikuliere biblioteken is in katalogus biwarre bleaun. Sa hat E. Galama de biblioteek fan Japik Gysberts Holckama biskreaun (rige Minsken en boeken, 1). As nû. 32 neamt hy 'Erasmus Rotterodamus de libero arbitrio'. Der binne wol mear katalogi fan âlde biblioteken biwarre mar it gehiel fan de gegevens bliuwt dochs sa ynsidintel dat it net folle sin hat om yn dizze rjochting fierder to sykjen.

Bettere oanwizingen jowe de boekelisten fan de skoallereglimenten, omt hjirút yn elts gefal algemien jildende konklúzjes lutsen wurde kinne. Op de neamde listen hie Erasmus faek in plak. Sa wurdt yn de bikende 'Hollandse schoolordre' fan 1625 (útjown troch E. J. Kuiper, Groningen 1958) neamd: de *Familiares formulae* togearre mei de *Colloquia* fan Corderius (Kuiper, s. 8 en 115) en Erasmus' *De civilitate morum* (Kuiper, s. 10 en 117). Fierders koene der foar it briefskriuwen foarbylden nommen wurde út Erasmus' *De ratione conscribendi epistolas* (Kuiper, s. 16).

It Fryske skoallereglement datearret fan earder tiid as it Hollânske. De titel is: *Trivialium scholarum in urbibus Leovardiana, Doccumana, Bolswardiana, Snecana, Harlingana, Franeckerana, instituendarum ratio*. (Franeckerae, Aeg. Radaeus, 1588). Dit reglement bleau ek nei it ta stân kommen fan de 'Hollandsche schoolordre' yn gebrûk, al hie de 'schoolordre' yn Fryslân wol ynfloed, sa't byg. bliken docht út lettere reglementen fan it Ljouwerter gymnasium (Kuiper, s. 164). Yn it reglement fan 1588 komt Erasmus net apart foar. Wol wurde de *Colloquia* fan Corderius wer neamd, by hokker samling yn de measte útjeften ek *colloquia* fan Erasmus foege waerden. Nei printingen yn Hollân kamen der pas let yn Fryslân útjeften fan dizze bondel, sawol fan de latynske tekst as fan de oersetting ².

Fierder komme de bikende *Disticha Catonis* op de list foar ³, dy't ek yn de 'Hollandsche schoolordre' fansels net ûntbrekke (Kuiper, s. 10). Kuiper seit fan de edysjes fan dizze spreukesamling (s. 113): „De vele uitgaven meen ik hoofdzakelijk in vier soorten te kunnen onderscheiden: 1) in de 16e eeuw was een der belangrijkste die van Erasmus, bevattende de Latijnse tekst met de Griekse vertaling van (Maximus) Planudes en

het commentaar van Erasmus (zo de Friese schooluitgave Franeker 1594)". Dizze fryske útjefte hat forskate printingen bilibbe ⁴. Meastal waerden nei de *Disticha Catonis* ôfprinte de *Apophtegmatata sive Dicta septem sapientium Graeciae*, samle troch Erasmus. Ek fan dizze kombinaasje fan de *Disticha* mei de *Dicta* binne útjeften út Fryslân bikend ⁵.

De Schoolordre liket mear omtinken to jaen oan Erasmus as it Fryske reglemint, omt dêr ek noch Erasmus' *De civilitate morum* foarskreaun wurdt, dat binammen yn oersetting noch tiden yn gebrûk bleaun is ⁶. Yn de praktyk waard de latynske edysje op de skoallen lykwols net altyd brûkt (Kuiper, s. 152), dat úteinlik leit de sitewaasje foar Hollân en Fryslân frijhwat gelyk: útsein in pear *colloquia* by dy fan Corderius komt Erasmus sels net mear oan bar, wol syn útjeften fan oaren.

Nêst de Erasmusútjeften yn it latyn binne der yn Fryslân trije oersettingen fan him útjown. De titel fan it (yn chronologyske folchoarder) earste wurkje is:

Querela pacis, || dat is || Vreden-clacht || Aen die vereenichde Nederlanden/ || Waerinne de Vrede haer beclaecht datse onder den schijn || van Vrede ofte Trevis/ beyde uyt die kerckelijc- || ke ende Burgelijcke regeringhe wort || verdreven ende verbannen. || Tot navolginghe des gheleerden ende wiitberoemden || D. Erasmi Roterodami, || aldus ghestelt ... door Godeschalculum Aeltium, || dienaer des Godtlijcken woorts tot Bolswert. || Gedruckt || Tot Leeuwarden, || By Abraham van den Rade/ Boeck- || drucker Ordinaris. || 1612 ⁷.

De ynhâld bistiet út: a opdracht „Den Christelijcken Leeser/ genade en vrede” troch Godeschalculum Aeltius, „Geldrus || Predicant tot Bolswaert” (s. I); b „De clachte des vreesdes/ || aen die vereenichde Nederlanden”, bisletten mei psalm 133 (ss. 1–36); c „Sonnet Dialogisma || Tusschen den Vreemdelinck ende vrede” troch S. Siccama (s. 37); d „Somma vanden vredenclacht/ || in een Revereyn” troch G. S. (s. 38).

Oer de tastannen op polityk en tsjerklik mêd dy't Aeltius ta syn Vredenclacht oanlieding joegen, hat J. J. Kalma skreaun: 'Bolswert fredesstêd', yn *It Beaken XVII* (1955), s. 134 e.f. In forliking mei Erasmus' *Querela pacis*, dêr't yn de titel sa dúdlik nei forwiisd wurdt, jowt hy net. As jo it model der nêst lizze docht it bliken dat de oerienkomst mar tige lyts is. Letterlik oerset binne mar 10 rigels op s. 3, dêr't yn de marge ek kreas by stiet „Erasm.". It is in oersetting fan it begjin fan de *Querela*: „Indien ghy my sonder mynen schult tot profijt van't ghemeene beste haddet teghenstaen/ uytgheworpen ende verbannen/ Ick soude alleene beclaghen uwe boosheyt ende mijn ongelijck ofte ongeluck; maer nu ghy my verstootende die een fonteyne ben van alle het geluck ende welvaren der menschen/ terstont op u haelt een Zee ende af-gront vol elenden/ so moet ick meerder beclaghen u ongheluck als het myne/ en in plaetse daer ick wilde alleene my vertoornen over uwe boosheyt/ moet ick noch u eygen staet beclaghen en medelijden met u hebben over uwe aen-

staende elende” 8. It wurkje fan Aeltius bifettet nêst passages dy’t allinne op syn tiid slaen kinne, ek algemiene skôgingen oer de frede en dêryn brûkt hy faek gedachten fan Erasmus, mear of minder oanpast of útwreide. Sa komme byg. de passages op s. 9 oer de humaniteit en oer it feit dat de bisten ûnderinoar net fjochtsje — en dus wizer binne as de minsken — rjochtstreeks by Erasmus wei (kol. 627A en C).

Allyksa it foarbyld fan de beammen dy’t foar har bistean op inoar oanwiisd binne op s. 10 (kol. 626C). De wurden fan it *Us Heit* dy’t yn de mûle fan de soldaet in parody wurde (s. 20/21) steane ek by Erasmus, mar Aeltius hat it idé folle breder útwurke: „... hoe durft ghy seggen gheheyligt werde uwen naeme/ ghy die door twist ende tweedracht den naeme des Heeren/ ont=heylighet/ ende maeckt datse van anderen ghelastert wert: hoe durft ghy seggen/ u rijke toecome/ ghy die eygen rijk/ hoocheyt en eere soeket/ om te herschen over uwe broederen en Godes onderda=nen: hoe durft ghy seggen u wille geschiede opten aerden als inden hemel/ daer Godt wil dat ghy de vrede sult soecken en daer in leven/ en ghy soeckt noch en wilt anders niet dan dat ghy in onvrede moecht leven; ...” 9.

Op side 24 stiet noch twa kear yn de marge „*Erasm.*”, omt de dêr sitearre útspraken fan keyser Augustus en in anonime keizer by Erasmus weikomme.

De konklúzje moat wêze dat dizze Vreden-clacht yn de algemiene skôgingen in soad gedachten bifettet dy’t by Erasmus weikomme, mar dat it boekje dochs foar fierwei it grêtste part it eigen wurk fan Aeltius is. It „tot navolginghe” yn de titel moat dus rom opfette wurde.

Frjemd is it sonnet fan S. Siccama oan it ein. Hy lit de Vrede, op de fraech hwa’t oan de Gods-knecht (Aeltius) dizze wurden oer de frede leard hat, anderje: „Urania, doorwachtster van ’s Hemels gouden Tent/ .../ Die heeftshem gedichteerd, ende in zijn mond geleyt,/ ...”. Erasmus is hjir wol goed forgotten!

Mei it folgjende wurkje bliuwe wy tichter by Erasmus. De titel is:

Desid.Erasmi || Colloquium Proci et Puellæ. || Dat Js; || Een Bespreck oft Vryage/ || tusschen een Vryer ende Vryster/ han= || delende van den Echten-Staet. || VVt het Latijnsch vertaelt, ende in Duytschen Rij- || me, Poëtische wijze, nae de Roodenburgsche stijl, voorgesteld, || Door P. Gheest—Dorp. ||

Tot Leeuwarden, || Gedrukt by Claude Fonteyne, Boeckdrucker. || Voor Ielle Fettjesz. Boeck-vercooper/ woonende tot Har || linghen op de Wortel-Haven. Anno 1627. (Forg.: Bibliotheca Belgica, E 767).

It bifettet: **a** Opdracht fan de oersetter „Aen de konst-lievende Ieucht || der Stadt || Harlingen” (s. I); **b** „In-leydende Aen-radinge || Tot P. Gheest-dorps Vryage-Bespreck” troch H. G. de Leeuw, dy’t as devys hat: „Lust voet den arbeyt” (s. 1); **c** „Vryage-Bespreck || Van het Houwe-lijk”. (s. 1 o/m 14); **d** „Pamphili Aff-zijns Gepeys.” || (Fers yn 6 cou-

pletten). „Stemme: La Maurice”, troch P. Gheest-dorp, hwaens devys hjir is: „De Gheest moet wandelen” (s. 14).

Sa't út de titel al bliken docht hawwe wy hjirre to meitsjen mei in (frije) oersetting fan Erasmus' Colloquium Proci et Puellae. Fan de oersetter is net safolle bikend. It wurkje is yn Harns to keap en opdroegen oan de jongerein fan dy stêd. Dêrby past, dat yn it Album studiosorum Academiae Franekerensis, I, foarkomt: Petrus Cornelii Geesdorpius Harlingensis, ling. phil. et theol. (anno 1626, nr. 2303). Van der Aa seit yn syn Biografisch woordenboek fan Geestdorp, Pieter: „(zinspreuk: Wandelt naar den geest) maakte zich bekend door: 's Hertogenbosch overweldigt. 1629.”. Dit wurkje forskynde ek by Claude Fonteyne to Ljouwert en letter yn in bondel 'Lofdichten ter eeren den doorluchtigsten Vorst Frederic Henric ... over de twee voortreffelijke victorien der stercke steden Wesel, ende het on-winbaer geachte 's Hertogenbosch'. Neffens it Nieuw Nederl. Biogr. Woordenboek (art. G. A. Wumkes) wurdt hy troch Gysbert Japicx neamd yn brief XVII (19 maeije 1656). J. H. Brouwer (Oant. op G. J.'s wurken, s. 338) skriuwt dat hy libbe fan 1608 oant 1648 en to Idaerd dûmny wie. „Yn 1632 wie fan him by Claude Fonteyne forskynd 'Friesche Meykrans' (foar Ernst Casimir)”. Wumkes en Brouwer neame ek noch de trije fersen fan Geestdorp yn Klioos Kraam (Ljouwert, 1656–1657): „Op de doodt van Henric Casimir; Op't huwelijck van Benedictus van Velzen en Sophia van Roorda; Klachte van de princes Sophia Hedwigh”. Gjin fan beiden hawwe hja blykber Van der Aa brûkt, dat it fers oer 's Hertogenbosch is har ûntkommen.

De lettere fersen fan Geestdorp meitsje de yndruk fan gelegenheits-wurk sûnder in soad ynspiraasje, wylst der yn it Gespreck oft Vryage hwat mear fjûr sit. Dat is fansels foar in part oan Erasmus to tankjen, mar de kár fan krekt dit stik seit dochs ek wol hwat fan de figuer fan de oersetter. Ik mien dat alle boppeneamde fersen it wurk fan deselde Geestdorp binne, mar dat der in forskil to fornimmen is tusken syn wurk út de studintetiid en syn lettere wurk, as hy dûmny is. Dêrmei rint lykop de foroaring fan syn devys „De gheest moet wandelen” yn it lettere „Wandelt naar de geest”.

It wie in goede kar om krekt dit colloquium fan Erasmus oer to setten. Craig R. Thompson (The Colloquies of Erasmus, translated by —, Chicago 1965, s. 87) seit: „In dramatic construction and characterization 'Courtship' is the most agreeable of the dialogues on marriage”. Mar „This colloquy was criticized severely because of Pamphilus' freedom of language and the implicit suggestion that marriage is better than virginity; ...”. Nêst de frijmoedige tael fan Pamphilus en de snoade setten dy't de jongelju útwikselje bifettet de dialooch ek noch swiere skôgingen oer it houlik, dêr't Geestdorp, as it nedich wie, syn kar mei fordigenje koe foar swiersettige lju oer. Jo krije wol it idé dat dy earnstige kant foar him net de haedsaek wie. Dit net fanwegen de tekst sels — dy't uteraerd it origineel folgje moast — mar binammen út de bigeliedende fersen. It

fers fan H. G. de Leeuw bigjint sa: „Vryers die gaern u gerieff/ Hadt van u verkooren Lieff,/ Komt, leert vryen van dees' GHEEST-/DORP-er, moedig, onbevreesd”. Sterker oanwizing is noch it fers fan Geestdorp sels, dat alhiel in leafdesfers is.

Yn de opdracht – tagelyk it foaropwurd – lit de oersetter him net oer syn bidoelingen út. Hy seit dêr dat dit ien „van de alder-eerste Werckskens (is) die ick in't licht brenge” en dat it „in Rijme gepast (is) op gemeene Fransche mate, in't welcke ick na-gevolcht hebbe den Alder-treffelycksten ende Eeuwich-gelauriert-waerdigen Poët, D. Theodore Rodenburg ...”. De 'Fransche mate' is de alexandrijn, dy't troch de dichters fan de Pleiade (Jean de la Taille skreau in traktaat oer de alexandrijn) yn de moade kommen is ¹⁰. Neffens Prinsen (N.N.B.W., VII, kol. 1054) wie Ridder Theodoor Rodenburg in tige produktif en populair skriuwer fan toanielstikken, faek biwurkingen of neifolgingen fan Frânske, Italiaenske of Spaenske stikken. Troch him en letter troch Hooft hat it elegante romanisme it woun fan de hwat hoekige styl fan byg. Coornhert en Spiegel (Gesch. v. d. letterk. d. Nederlanden, IV, s. 260 e.f., art. J. Brouwer). It lêst oanhelle wurk (s. 263) hat minder goede wurden foar Rodenburg oer as Geestdorp: „Zijn alexandrijnen hebben met de echte alleen dit gemeen, dat zij regels vormen van twaalf lettergrepen; caesuur is, althans in de oudere stukken, een uitzondering”. By Geestdorp is de caesuur wol frekwint.

Yn syn oersetting folget Geestdorp it forrin fan Erasmus' stik moai krekt, mar hy set net letterlik oer. Om in idé to jaen, folgje hjir de earste rigels:

„Pamphilus: Weest seer gegroet Mevrouw/ gy wreedste aller Wreden/ || Die't stael, ja d'Adamant/ verwint in hardichheden. || Maria: Wel Pamph'le, zijt gegroet. Maer hoe is doch mijn naem? || Weet ghy niet hoe ick heet/ daer wy soo vaeck te saem || Geweest zijn hier en daer? off wilt gy het niet weten? || Hoe nood weet ghy dat ick Maria ben geheten! || Pamph.: Neen; ghy moest heten Martia na mijn vermoen. || Mar.: Wel, Pamph'le, hoe heb ick wat met God Mars te doen? || Pamph.: Aldus: gelijk die God heeft al sijn meest vermaken || In mensche-moordery/ en diergelijke saken || Soo doet gy van gelijk: na alle oogen-schijn || Blijckt oock dat gy noch wreeder als Mars selfs wilt zijn: || Want Mars woet tegen dien alleen/ die als Vyande || Sich stellet tegen hem: maer gy doet allerhande || Wreetheyd den selven aen die u van harten lieft. ||” ¹¹.

Oan de iene kant is Geestdorp wiidweidiger as syn origineel, lykas yn de earste rigel, mar oan de oare kant lit hy ek gedachten fan Erasmus wei lykas yn de earste wurden fan Maria. Foar myn gefoel wurdt de oersetting troch de útwreidingen gauris minder krêftich en gleder as it origineel, dêr't it brûken fan de alexandrijn yn de oersetting fansels ek mei oarsaek fan is. Soms wol Geestdorp to koart om 'e hoeke (s. 5): „Mar.: Wel voor wiens Richter-stoel wilt gy dan stellen my? || Pamph.: Voor Venus Richter-Stoel. Mar.: Het is met haer wel doenlijk/ || Want

sy is een Goddin die lichtlyk is versoenlyk. || Pamph.: Niet licht. Mar.: Wat heeft sy dan een Lants/ Pieck/ Furck of Sweert? || Pamph.: Neen/ sy regeert de Zee. Mar.: Soo ben ick niet verveert. || Ick vaer al selden eens" ... ¹².

Hjir hat Geestdorp de 'lants, pieck, furck of sweert' netsjes op in rychje set, dat it lykje oerstallige synonymen, wylst by Erasmus elk wapen yn in aparte fraech en antwurd bihannele wurdt, sadat de forwizing nei de forskillende goaden (Zeus by 'fulmen', Neptunus by 'tridens') better útkomt.

Op syn bêst — better as Erasmus — is Geestdorp yn de biskriuwing fan de ûnsjogge frijer dy't Pamphilus Maria ûnthjit as se noch langer wachtet mei trouwen (s. 7): „... Hy hat root-loopend' oogen/ en een grote mont || Die altijt als een Oven gaep't en open stond/ || Een roode groote neus/ vol dicke seer'ge puysten/ || En neus-gaten soo groot als voege Kinderwuysten/ || Een dick-gescheurden-lip/ een peuckelige kin/ ...” ¹³. Oan dit soarte fan eigen bydragen — it wurkje hat der mear fan — en ek al oan it brûken fan in fersmaet, is wol to fornimmen dat it Geestdorp der net yn it foarste plak om gie de dialooch fan Erasmus foar net-latinisten tagonklik to meitsjen, mar dat hy oan it oersetten gien is om der hwat fan syn eigen skeppende formogens yn kwyt to kinnen. Hoe great dy formogens krekt wiene, docht der yn dit forbân fierder net sa folle ta.

De tredde — en lêste — oersetting, dy't yn Fryslân útjown is, hat as titel: Gedenkweerdige || SPREUKEN || van Desiderius Erasmus || Van Rotterdam. || Zijnde door hem || Meest aller beroemde Heidenen hoogste Wijs- || heit en Zinspreuken, uit d'overgebleeven Out- || heit, by een versamelt; en daar op door- || gaans sijn Hooggeleerde Bedenkingen, soo || Christelijk als zeedelijk toegepast || Uit het latijn vertaelt || door || L. v. B. || Te Leeuwarden, || By Hendrik Rintjes, Drukker en Boekver- || koo || per in de Peperstraat, in de Zaadzaaijer. 1672. (Forg. Bibliotheca Belgica E 403; oanwêzich yn Prov. en Sted. bibl. to Ljouwert.) It boek bifettet: **a** „Den doorlugtigsten Prins Wilhelm, de Jonger, Hartooge van Kleef ... etc. Wenscht Desiderius Erasmus van Rotterdam Heyl” (s. [I]); **b** „Den Drukker tot den Goedwilligen Leezer” (s. [XVII]); **c** „Register” (ntl. fan sitearre persoanen), (s. [XXII]); **d** acht boeken „der gedenkweerdige Spreuken ...” (s. 1–844; moat wêze: 864).

De oersetter L. v. B. is grif Lambertus van (den) Bosch ¹⁴. Oer dizze Van den Bosch (ek wol: Van den Bos, of op syn latynsk: Sylvius) seit it N.N.B.W. (l. IV, kol. 231, art. Van Dalen) û.o.: „Hij verstond, behalve de klassieke talen, Engelsch, Frans, Italiaansch en Spaans, wat hem in staat stelde veel en velerlei te vertalen. Hij is een echte veelschrijver en broodpoët geweest. Geschiedenis, novellen, gedichten, treurspelen, vertalingen, vormen tesamen een bijna onafzienbare reeks geschriften, waar-

van, voorzover bekend, het eerste in 1646 verscheen". Hjirmei is al sahwat de bidoeling fan dizze Erasmus-oersetting dúdlik: in tekst, dêr't bilangstelling foar forwachte wurde koe, tagonklik to meitsjen foar it greate publyk. Yn it foaropwurd fan de printer wurdt der binammen op wiisd dat lju dy't it latyn net machtich binne, nou tagong hawwe ta de hiele wysheit fan Grikenlân en Rome, dy't troch Erasmus yn koart bistek gearbrocht is. It giet hjir om de oersetting fan de Apophtegmatata, dy't as it immen binammen om de spreuken sels to dwaen is, op de forgelykbere samling fan de Adagia noch foar hawwe dat hja gauris minder kommentear fan Erasmus bifetsje. Fan samlingen út de Adagia wiene boppedat ek al oersettingen forskynd.

De wurken fan Van den Bosch binne meast yn Amsterdam útjown. Dat dizze oersetting nou by de fryske printer Hendrik Rintjes forskynde, is net sa frjemd as it liket. G. A. Wumkes fortelt yn syn artikel oer 'De Poezije fen Hendrik Rintjes' (Paden f. Fryslân. IV, s. 202/3) dat Rintjes kontakten hie mei bikende auteurs bûten Fryslân. Dat docht wol bliken út it feit dat hy de bondel 'Klioos Kraam' útjaen koe, mei fersen fan gâns bikende hollânske skriuwers. „Boppedet joech Rintjes útjeften fen frjemde skriuwers en oersettings, dat oant nou ta hwet nijs wier op 'e Fryske boekemerk", seit Wumkes en hy neamt dan forskate foarbylden, û.o. ek de oersetting, dêr't ik it oer haw.

Van den Bosch jowt in safolle mooglik letterlike oersetting fan Erasmus' wurk, nei de folsleine útjeft yn acht boeken, dy't foar it earst yn 1531 forskynde. De oersetting bifettet ek de opdracht fan Erasmus, it register en de koarte karakteristiken yn de marge. It register is hwat de stavering oangiet hwat biwurke: Adrianus Caesar en Adrianus Sophista binne yn de oersetting werom to finen as Hadrianus en Hadrianus „de schalkwijs". In letterlike oersetting is fansels net altyd mooglik; soms moat Van den Bosch der in taljochting by jaen, om de tekst dochs bigryplik to meitsjen. Sa yn boek VI, s. 460, oer Tiberius Caesar: „Omdat hy een jong krijgsman zijnde, geduirglijk wijn in het leeger dronk, werd hy voor Tiberius Claudius Nero, Biberius Caldus Mero genoemd. Dit kan in onse tael niet gebracht worden. Altoos Biberius sou een drinker, Caldus heet, en Merum louteren wijn beteekenen" ¹⁵. (It „Iocus ex depravatione" yn de marge is hjir net oerset.)

De tekst fan Erasmus komt dus yn dizze tredde oersetting it bêst ta syn rjocht, omt Van den Bosch him alhiel op de eftergroun hâldt.

De alsidigens fan Erasmus, dy't him sa nijsgjirrich makket, komt goed ta utering yn alle trije wurken, dy't yn dit twadde diel bisprutsen binne. Aeltius folget Erasmus as pasifist, Geestdorp wurdearret Erasmus as literator, as skriuwer fan in geastige en skerpe dialooch. Hoe't Van den Bosch foar Erasmus oer stie, is net to sizzen: hy hat in wurk oerset dêr't net folle fan Erasmus sels ynsit. Sa'n spreuke-samling is wol typysk foar de humanist Erasmus; Van den Bosch hat yn elts gefal it humanistyske en it polygrafyske mei Erasmus mien, allinne de kwaliteit is forskillend!

Noaten

- 1 Hoenderdaal, s. 127, noat 1 en binammen: W. de Vreese, *De Nederlandse Vertalingen van Des. Erasmus*, yn: *Het Boek 24* (1936/37), s. 71 e.f. Oan de Gemeentebibliotheek to Rotterdam, dy't in forneamde Erasmus-kolleks. es hat, wurdt wurke oan in oersjoch fan alle oersettingen fan Erasmus yn Europa, mar de útkomsten fan it ûndersyk binne noch net publisearre.
- 2 Corderius, Maturinus, *Colloquiorum centuria una*, cum Erasmi Roterodami colloquia selecta, ac loquendi formulae, copiaeque verborum compendio. In usum scholae Erasminae. Editio ultima, auctor et emendator. Leovardiae, W. Wigeri, 1757.
Mei oersetting: Corderius, Maturinus, *Centuria colloquiorum* . . . , cum nova vernacula interpretatione, et accurato constructione grammatica pro captu puerorum, nunquam antehac sic in lucem edita. Quibus acc. pauca quaedam colloquia Des. Erasmi, ac loquendi formulae. In usum scholae Erasminae. Editio ultima, auctor et emendator. / Een hondert 't Zamenspraken van . . . , met een nieuwe Duitsche vertaling en nauwkeuriger Grammaticale constructie, na het begryp der kinderen, nooit voor dezen zoo in 't licht gebracht: waar bij gevoegt zijn eenige weinige zamenspraken van Desiderius Erasmus, en maniere van spreken. Ter dienste van de Erasmiaansche school. Nooit voor dezen zoo volkomen gedrukt. Leovardiae, apud Wigerum Wigeri, 1758.
Neffens de Encyclopedie van Friesland wenne Wigeri 'in de Rotterdamse Erasmus' op de Kelders. De oantsjutting yn de titel 'in usum scholae Erasminae' sil, lykas syn adres, wol in ekstra reklame wêze. Fan in Erasmus-skoalle yn Ljouwert is tominsten neat bikend.
- 3 Forg.: H. W. Fortgens, Meesters, scholieren en grammatica uit het middeleeuwse schoolleven, Zwolle, 1956, s. 85 e.f. Deselde H. W. Fortgens bihannellet it ûnderwiis út hwat letter tiid, û.o. de 'schoolordre', yn: *Schola latina*. Uit het verleden van ons voortgezet onderwijs, Zwolle, 1958.
- 4 Forg.: *Bibliotheca Erasminiana, Répertoire des oeuvres d'Erasme*, Gand 1893, II, s. 17. Franekerae, Aeg. Radaeus, 1600 en 1604; Franekerae, Joh. Arcerius, 1660; id. Joh. Wellens, 1660.
- 5 Bibl. Erasmi., II, s. 10: Franekerae, Aeg. Radaeus, 1591 (moat wêze: 1594); Leovardiae, Abr. Radaeus, 1609.
- 6 Forg. foar de bitsjutting foar it ûnderwiis fan dit wurkje en foar de civiltéletter, dy't syn namme oan 'De civillitate . . .' ûntliet: Het boeckje van Erasmus aengaende de beleeftheit der kinderlijcke zeden. Herdrukt naar de Latijns-Nederlandse uitgaven van 1678 [mei in ynliding fan H. de la Fontaine Verwey], Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, 1969.
- 7 "Men vintse te coop by Jan Lamrinck tot Bolswert ende by Isaac Knoop tot Leeuwarden". Forg.: *Bibliotheca Belgica*, p. 1018, art. Jos. de Reuck. Der is in eksemplaer op de Prov. Bibl. to Ljouwert. (De dubbele verticale streken yn de transkripsje jowe de ein fan in rigel oan).
- 8 Latynske tekst (neffens de útjefte fan J. Clericus, Lugd., Bat., 1703-1706, dy't ek fierder hyltyd brûkt is, sitearre mei de kolom derby): tom. IV, kol. 625: "Si me, licet immerentem, suo tamen commodo, sic aversarentur, ejicerent profligarentque mortales, meam modo injuriam & illorum iniquitatem deplorarem: nunc cum me profligata, protinus fontem omnis humanae felicitatis ipsi a semet arceant, omniumque calamitatum pelagus accersant, magis illorum mihi deffenda est infelicitas, quam meam injuria: & quibus irasci tantum maluissem horum dolere vicem, hos commiserari compellor". Lykas men sjocht is it in frije oersetting. De tredde persoan fan Erasmus hat Aeltius yn de twadde persoan.
- 9 Kol. 635D: "Sanctificetur nomen tuum. Qui magis dehonestari poterat nomen Dei, quam istiusmodi inter vos tumultibus? Adveniat regnum tuum. Sic oras, qui tanto sanguine tyrannidem tuam moliris? Fiat voluntas tua, quemadmodum in coelo, ita & in terra. Pacem vult ille, & tu bellum paras?" It falt jin op hoefolle koarter en dêrtroch ek krêftiger Erasmus is.
- 10 *Geschied. v. d. Letterkunde der Nederlanden*, III, s. 129/30: "Met zijn strenge beperking tot 12 à 13 lettergrepen komt de laatste versvorm (nlt. de alexandrijn) te staan naast en tegenover het reeds door vele Rederijkers in acht genomen Vlaamsche en Brabantsche landsgebruik; het duurt nog heel wat en er moet nog veel tegenstand worden overwonnen eer hij, als laatste en fijnste nieuwigheid beschouwd, onder de benaming 'Fransche maet' burgerrecht zal krijgen in de Nederlandsche prosodie".
- 11 Tom. I, kol. 692: "PA. Salve crudelis, salve ferrea, salve adamantina. MA. Salve tandem & tu Pamphile, quoties & quantum voles, & quocunque libet nomine. Sed interim mihi videris oblitus nominis mei; Maria vocor. PA. At Martiam dici oportuit. MA. Quid ita, quae? Quid mihi cum Marte. PA. Quia quemadmodum illi Deo pro ludo est, homines interficere; ita & tibi: nisi quod tu Marte crudelior, occidis etiam amantem".
- 12 Kol. 694C: "MA. Apud quod tribunal peragar rea? Areopagitarum? PA. Non; sed apud tribunal Veneris. MA. Ajunt Deam esse placibilem. PA. Immo nullius ira perinde formidabilis. MA. Habet fulmen? PA. Non. MA. Habet tridentem? PA. Nequaquam. MA. Habet hastam? PA. Minime; sed est Dea maris. MA. Non navigo".
- 13 Kol. 694F: "... oculis refugis, naribus simis ac sursum hiantibus, ore sparso, dentibus putridis, balbutiente lingua, mento scabioso; . . .".
- 14 Forg. J. I. van Doorninck, Vermomde en naamloze schrijvers, I, s. 379, dy't dêr dizze oersetting neamt. Ek De Vreese (sjoch noat 1) en de *Bibliotheca Belgica* neame Van den Bosch as de oersetter (faeks yn neifolging fan Van Doorninck).
- 15 Tom. IV, kol. 273C: "Quoniam tyro in castris avidius bibebat vinum, militari ioco pro Tiberio, Claudio, Nerone, dictus est, Biberius, Caldius, Mero".
De karakteristiken yn de marge steane net yn de Leidske edysje fan Clericus. Ik haw dêrfoar brûkt de edysje printe troch M. Gymnicus, Coloniae 1547.

De vestingwerken van Dokkum

W. T. KEUNE

Van de toestand van Dokkums vestingwerken is ons vóór 1581 weinig met zekerheid bekend. Uit de rekeningen van Hertog Albrecht van Beieren en diens zoon Willem van Oostervant weten wij dat de stad in de jaren rond 1400 verschillende malen belegerd is geweest ¹. Wij zouden daaruit kunnen opmaken dat Dokkum in die dagen wel van verdedigingswerken was voorzien.

In 1473 was dat waarschijnlijk niet het geval. In dat jaar slaagde een aantal Schieringers er in om de stad ongehinderd met twee schepen binnen te komen om wraak te nemen op de moordenaars van Ede Jongama. Even gemakkelijk als zij binnengekomen waren vertrokken zij een dag later uit de Vetkoperse stad met medeneming van hun gevangenen ².

Tussen 1473 en 1531 schijnen er rond de stad fortificaties te zijn opgetrokken, die echter in het laatstgenoemde jaar door de heen en weer golvende gevechten tussen de keizerlijke en Gelderse troepen zeer geleden hadden. Toen de stad in 1531 definitief in handen van Karel V was gekomen, wilde diens stadhouder Schenck van Toutenburg Dokkum van nieuwe fortificaties voorzien „om te beletten dat die Geldersche welcke noch binnen Groninghen waren door de Ommelanden in Oostergoo ende den vors. steden niet invallen soudē” ³. De keizer was een andere mening toegedaan en hij beval om alle verdedigingswerken van Dokkum en Sloten af te breken.

De Spaanse kolonel Caspar de Robles voorzag de stad in 1572 van wallen en tenminste één bastion. De mededelingen die Winsemius daarover doet worden bevestigd door een ooggetuigeverslag dat de medicus Dr. Henricus Bra van de in dat jaar te Dokkum plaatsgevonden hebbende Waalse furie heeft gegeven ⁴. Hij verhaalt daarin hoe de burgers in allerijl hebben getracht om wallen en bastion te versterken om zich veilig te stellen voor de naderende Spaanse troepen.

In 1580 veroverde de Graaf van Hohenlohe Dokkum voor de Prins van Oranje. Het was nu zaak om de stad te beveiligen tegen de zich in de nabijheid ophoudende troepen van Rennenberg en daarom ontbood hij „enige boeren om het steedeken vast te maken” ⁵. Er is waarschijnlijk niet veel van het werk terecht gekomen want een jaar later namen de Staten van Friesland de zaak ter hand. Men ging nu met grote voortvarendheid te werk en reeds op 7 april 1581 keurde Prins Willem in Harlingen de plannen voor de bevestiging van die stad en Dokkum goed. Op 15 april vaardigde het stadsbestuur van Dokkum de burgemeesters Sjoerd Vrielsma en Herman Jacobs naar Leeuwarden af om met Gedeputeerde Staten te

spreeken over de aanbesteding van het werk „opdat de Stadt van Dockum in alder ijlen en op 't spoedich gefortificeert zal worden” ⁶. De gedeputeerden Jelger van Feijtsma en Douwe van Sijrxma reisden een paar dagen later naar de stad om „aldaer affmetinge te doen van de parcken (gedeelten) ende uytdeling te doen onder de grietenijen tot dye befestinge van Dockum” ⁷. Behalve inwoners van de omliggende grietenijen hebben ook een aantal Hollanders aan de werkzaamheden deelgenomen.

Blijkens een aantekening in het resolutieboek van Gedeputeerde Staten schijnen laatstgenoemden door de Staten betaald te zijn. In de resolutie van 24 mei 1581 kreeg de Dokkumer burger Tziebbe Jelgers opdracht om „de Hollanders te Dockum dye het darde park aengenomen hebben” van geld en proviand te voorzien. Voorts schijnt een groot deel van de kosten van de fortificatie van Stavoren, Sloten en Dokkum door de aangrenzende grietenijen betaald te zijn ⁸. Dit alles betreft de werkzaamheden van de jaren 1581 en '82. Daarna heeft Dokkum de voltooiing van zijn vestingwerken uit eigen middelen betaald.

De plannen van 1581 zijn bewaard gebleven in het resolutieboek van Dokkum, waarin op 13 mei 1581 werden ingeschreven de „articulen ende besteck waerop Zijn Genade ende Gedeputeerde Staten van Vrieslandt willen besteden ende verpachten die nyewe grachten ende bolwercken der Stadt Doccum.” Uit dat stuk weten wij, dat de verdedigingswerken van aarde waren opgetrokken tot een hoogte van 18 voet. De breedte van de wallen bedroeg aan de onderzijde 34 en aan de kruin 18 voet. Voor de dwingers waren die afmetingen resp. 44 en 26 voet. Een 8 voet breed pad zou de wallen scheiden van de 80 voet brede en 6 voet diepe gracht. Dat men de werkzaamheden „in alder ijlen” uit wilde voeren blijkt wel uit de bepaling dat alles binnen de tijd van zes weken gereed zou moeten zijn.

Winsemius meldt in dat verband dat „de werckluyden vuyrich in hare arbeyd ende het stercken van de vors. Stede geweest zijn, dat zij den Wal tot aen de Borstweeringe van den thienden Julij af tot den eersten Octobris toe geheelijcken ophemaect hebben” ⁹.

Waarschijnlijk heeft men zich toen beperkt tot het treffen van de meest noodzakelijke voorzieningen, want uit het register van betalingsordonnanties van Dokkum ¹⁰ weten wij dat men aan de fortificatie van de stad minstens tot 1590 voortdurend heeft gewerkt. Helaas begint het register eerst in 1585, zodat wij over de periode 1582–'84 niet over gegevens beschikken. In 1586 was men nog volop bezig met het verhogen en afwerken van de verdedigingswerken rond de gehele stad. Enige duizenden karrevrachten aarde en kiezelsteen werden door Taecke Gerbrensz, Johannes Harmensz. en anderen in dat tijdsbestek verwerkt. Het transport van één wagen aarde leverde hun gemiddeld iets minder dan één stuiver op. In 1589 had men met tegenslag te kampen toen een deel van het bolwerk bij de Driepijpster brug instortte. Feycke Hobbes „met zijn consorten” hadden het „uytgevalen bolwerck” echter al weer spoedig hersteld.

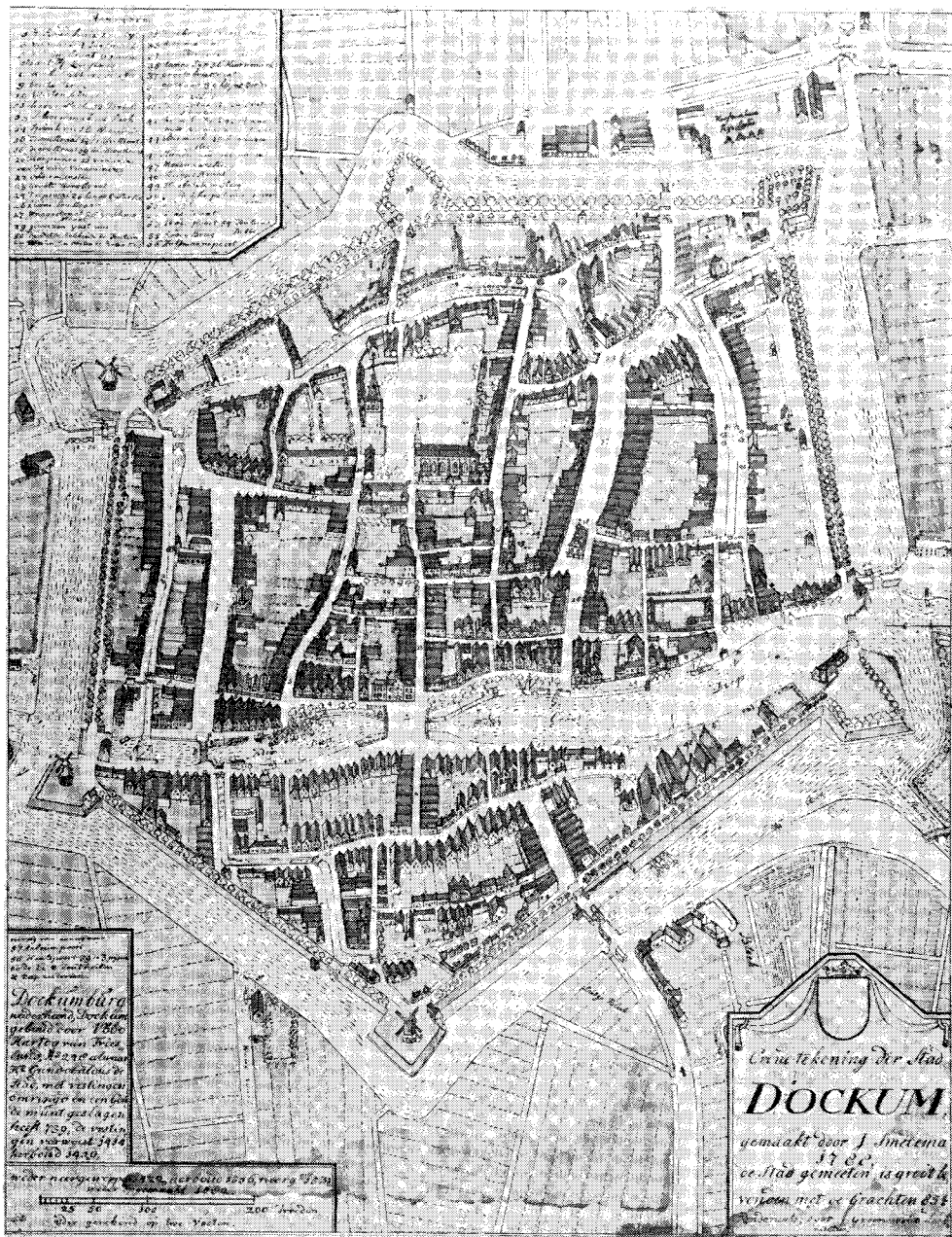
Het ordonnantieregister geeft ons ook uitsluitsel over het aanzien van de fortificaties. De met graszoden beklede wallen waren op de kruin voorzien van haagdoorn en essen en aan de voet van de vestingwerken begon Egbert Pietersz. van Bergum in 1587 met de aanplant van wilgebomen. In 1589 was men met de werkzaamheden zover gevorderd, dat de magistraat voor het onderhoud van de beplantingen een vaste gardenier in dienst nam tegen „een jaargeld”.

In het stadsarchief van Dokkum vinden wij na 1590 nog slechts gegevens betreffende het normale onderhoud van de verdedigingswerken. Op den duur is men dat waarschijnlijk wat gaan verwaarlozen, want in 1665 gaf de magistraat met het oog op de onzekere tijden last om de stad weer in behoorlijke staat van verdediging te brengen. In het resolutieboek van de stad vinden wij daarover aangetekend, dat men „eerstelijck (diende) te repareren de Stadts wallen met borstweeringen van dien, voorts de beddingen ende affuyten van 't canon met sijn vordere toebehooren te verbeeteren ende Stadt versorgen met meerder kruidt, loodt, lonte ende krijsbehoefften”. Van deze plannen is waarschijnlijk weinig terecht gekomen, waaraan de ontspanning door het sluiten van de Triple Alliantie in 1668 wel mede debet zal zijn geweest, want in 1672, het „rampjaar”, tekende de stadssecretaris Radbodus aan dat „seer langsaem wort voortgevaeren met de vordere fortificatie van de Stadt”. Het was nu zaak om Dokkum werkelijk ten spoedigste in staat van tegenweer te brengen en daarom werden de burgemeesters Adolf Gauma en Jan Lolkis Suyderbaen door de magistraat belast met het toezicht op de werken. Of de stad bij die gelegenheid van ravelijnen in het voorterrein werd voorzien zoals de kaart van G. Priorato aangeeft¹¹, is onzeker.

Uit een stadsresolutie van 1709 krijgen wij een indruk van de samenstelling van „stads canon” in dat jaar. Op de dwingers bij de Halvemaansen de Hanspoort bevonden zich twee stukken geschut van ieder negen en één stuk van twaalf pond. De Driepijpsterdwinger was voorzien van één twaalfponder en twee stukken van ieder zeven pond.

In 1672 is de militaire betekenis van de bolwerken achteruitgegaan, zeker in de ogen van de burgerij. In de 18e eeuw komen wij in de resolutieboeken van Dokkum herhaaldelijk verordeningen tegen die het spelen en klootschieten door jongens op de bolwerken verbieden alsmede het daarop laten lopen en grazen van kippen en vee. Ook trachtten verschillende bedrijven telkens weer gedeelten van de vestingwerken voor hun eigen doeleinden in beslag te nemen. Het stadsbestuur ging die pogingen aanvankelijk zoveel mogelijk tegen, zoals de scheepstimmerman Gerlof Andriesz in 1716 moest ondervinden toen hij „al hetgeen op stadts vestingen is gezet en gebouwd binnen acht dagen diende te amoveren”.

Langzamerhand begon de magistraat echter een wat soepeler standpunt in te nemen en stond men tegen betaling aan ingezetenen toe om gedeelten van de wallen te gebruiken. Zo veranderde de functie van de vestingwerken om in de 19e eeuw geheel dienstbaar gemaakt te worden aan

De kaart van Dokkum door J. Smedema (1788). De vestingwallen krijgen langzamerhand een ander karakter.

nijverheid en recreatie. De nijverheid had van oudsher vaste voet op de bolwerken in de vorm van de windmolens die op die daarvoor bij uitstek geschikte plaatsen al eeuwen lang het stadsbeeld hadden gesierd. Toen het gemeentebestuur in 1846 tot sloping van een gedeelte van het bastion bij de Hanspoort over wilde gaan, stelde de Raad als eis, dat „slechts zoo veel zou worden afgegraven als voor de welstand noodig is, zonder dat zulks nadeelig zij tot het eventueel plaatsen van windmolens.” Bij de molens voegden zich in de 18e en 19e eeuw al spoedig touwslagerijen, scheepswerven en in 1858 de gasfabriek. Ook de recreatieve functie kwam steeds meer naar voren. Uit het dagboek van de Dokkumer burgemeester Dr. Feddo Jan van Slooten ¹² weten wij dat zijn Edelachtbare verpozing en afleiding voor zijn dagelijkse beslommeringen placht te zoeken in het maken van een wandelingetje om het bolwerk. Zijn voorbeeld zal ongetwijfeld door velen uit de burgerij zijn nagevolgd.

Het strekt het gemeentebestuur van Dokkum in de 19e eeuw tot eer, dat men steeds heeft getracht om de belangen die industrie en recreatie bij de bolwerken hadden gelijkelijk tot zijn recht te doen komen. Door het laten uitvoeren van beplantingen en restauraties van daarvoor in aanmerking komende gedeelten van de wallen en bastions werden deze voormalige grimmige verdedigingswerken tot een lustoord voor de ingezetenen. Dat men daarbij niet karig was, blijkt wel uit de geldlening van f 12000 die het gemeentebestuur in 1864 aanging „tot het deels herstellen van de wallen waardoor de gemeente veelal in uiterlijk aanzien heeft gewonnen”, zoals burgemeester en wethouders met gepaste trots in hun jaarverslag van dat jaar vermeldde.

Noten

- ¹ E. Verwijs. De oorlogen van Hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIVe eeuw. Utrecht 1869.
- ² G. Hesman. Historisch verhael van het gebeurde tot Doocum zeedert het jaar X tot het jaar 1 . . . toe. H.S.
- ³ P. Winsemius. Chronique ofte historische geschiedenissen van Vrieslandt. Franeker 1622. Bl. 490.
- ⁴ Winsemius, bl. 564 en 566–567.
- ⁵ G. Hesman, zie 2.
- ⁶ Resolutieboek van Gedeputeerde Staten van Friesland. R.A. Leeuwarden.
- ⁷ Idem.
- ⁸ Winsemius, bl. 721.
- ⁹ Idem, bl. 695.
- ¹⁰ Register van betalingsordonnanties. Gemeentearchief Dokkum, Inv. Obreen nr. 215.
- ¹¹ Gualdo Priorato. Schauplatz der Niederlanden. Weren 1673.
- ¹² H. G. van Slooten. Beslommeringen van een Dokkumer Burgervader. In: jierboekje 1956 fan it Genealogysk Wurkforbân fan de Fryske Akademy. Leeuwarden 1957.

As twa kibje hawwe se beide skuld (1664)

J. J. KALMA

Faker as ienris is al de opmerking makke, dat it byld fan de tsjerklike akten iensidich is. De skaedkanten fan it libben wurde al neamd, mar it goede, dat der ek west hat, komt net, alteast to min út de ferve. Yn syn moaije boek oer it tsjerklik libben yn Fryslân tidens de Republyk, dat wy aloan wer yn hannen nimme moatte, seit dr. S. Cuperus, dat it de skyn hat, as soe it optild hawwe fan sûpers, ûnseedlike lju, dieven, rûzjemakkers. Dat is fansels net sa. De Classes en de Synoaden hienen lykwols foaral mei de kweadoggers to meitsjen. Wy kinne noch sa ús bêst dwaen, mar in suver byld is út de akten allinne net to krijen.

Wy neame nou ien biswier, mar de saek is noch yngewikkelder. Wy bouwe ús byld ornaris op út hwat de forslaggen sizze. Dat kin hast net oars. Mar de forhalen binne fansels ek yn oar opsicht slim iensidich. Hwa seit, dat Classis en Synode in objektyf byld jowe fan in misset, dy't bigien is? It is mooglik, dat se dat wol bisocht hawwe, mar koenen se it dêrom wol? Yn oar forbân hawwe wy der op wiisd, dat de „duvelbanner út de Fryske Wâlden”, ds. François Bekius (1726–1803) op groun fan deselde stikken troch dr. Cuperus yn 1914 oars sjoen is as troch H. G. Cannegieter yn 1941 en dat wy him al wer oars sjogge as Cannegieter. Hwat waerd der yn de 17de en 18de ieu frege nei de krekte oarsaek fan b.g. dronkenskap en ûnseedlikens? De feiten waerden sjoen en foroardiele en dêrmei út. Wy witte út de 19de ieu, dat earmoed in greate oarsaek fan drankmisbrûk west hat, mar yn eardere ieuwen wie dat net minder it gefal. Dêrby komt, dat it kwea frij algemien wie en de lju it ek net sa slim founen. Hja kamen inkeld fanwegen as it oer de mâlde skuon roun, d.w.s. faek to let wie.

Der is noch in ding, dêr't wy by de tsjerklike akten rekken mei hâlde moatte. De tsjerklike hearen fregen net nei de krekte oarsaek fan it kwea, mar hja fregen ek net altiten, of hja alle feiten wol wisten. Der wienen hiel hwat lytse doarpkes, dy't frij hwat isolearre leinen en hwat dêr krekt barde wisten feitlik allinne de lju, dy't dêr wennen. Slimmer wie noch, dat de kolleges, dy't rjochtspriken, — likefolle oft it nou de wrâldske magistraten of de tsjerklike machthawwers oanbilanget —, winliken allegearre op it stânpunt stienen, dat goed wie, hwat hja tochten of dienen en dat forkeard wie, hwat fan de „generale lijn” ôfwiek. Der wie ek idelens. De lju wiene o sa op har ponteneur. Cuperus seit fan en ta, dat der ûnder de rjochters guods wienen, dy't likefolle bûter op de holle hienen as de biskuldigen en dochs rjochtsprekke doarsten. Dat net allinne, mar der wie ek clangeast. De lju makken harsels gewichtich. Der waerd

op Classisgearkomsten en sa moai waer spile. It wienen gelegenheden om it der ris fan to nimmen. Dat wisten de Halbertsma's noch yn har tiid. Lju, dy't net meidienen, waerden skoudere. De frjemde einen waerden út it bit jage. Wy sjogge dat by de dûmnys, dy't fan ketterij fortocht waerden, mar noch folle sterker by har, dy't it bistean doarsten, om de mearheit op har forkeardens to wizen, dus de echte prinsipiëlen en de perfektionisten.

Dat it dus o sa nedich is ek de lju sels to hearren, dy't foroardiele waerden, komt klear út by it gefal-Georgius Hasaert út 1664. Cuperus neamt him inkelde kearen en as wy dy auteur leauwe soenen, dan hat de jonge Knypster dûmny in eigenwize rûzjemakker en faeks ek in sûper west, dêr't neat mei to bigjinnen wie en dy't dêrom wol ôfset wurde moast. De koarte biografy yn it „Biografisch woordenboek van protestant-sche Godgeleerden” birêst foar in great part op Cuperus syn útspraken. Allinne wist de skriuwer nei't it liket mear. Hwat by Cuperus net al to klear formulearre is stiet dêr nou posityf: „Hij was daarbij aan den drank verslaafd.” It byld fan Hasaert wie nammers yn de 18de ieu al net folle oars. Jacobus Engelsma seit yn syn „Volglyst van Predikanten van de Classis van de Zevenwouden” (1763) al: „Met dezen (Hasaert) is veel gehaspeld.”

Dat lêste is ek perfoarst wier, mar men soe dan dochs freegje wolle: Hwerom hat der sa'n drokte west? Rûzje kin in gefolch wêze fan in querulant aerd, mar it is ek mooglik, dat der in sterk rjochtsbisef efter sit. It kin in gefolch wêze fan in protesthâlding, dy't torjochte ynnommen wurdt. Der wurdt fan Hasaert sein, dat hy „zich gedroeg, onvatsoenlyk onbeschaemt, aanstotelyk, so in woorden als gestes en gebaren, alle leden classis beschimpende en belachende, ook de oudste dienaren, die van wege de jaren zijne vaders konden wezen, yder syn onwetenheyt en onbedachtzaamheyt verwyttend, tamquam solus sapiens et prudens (as soe hy allinne forstannich en hoeden wêze).” Dat lycht der net om, mar wy wurde wekker, as wy hearre, dat sa'n tsien jier letter in oare Knypster dûmny, de letter forneamde David Flud van Giffen, krekt sokke forwiten kriget to hearren. De âlde hearen fan de Classis, dy't gjinien fan allegearre boppe de midsmjitte útstieken, fielden har noch al en hellen harsels oan inoar op. Hja koenen slim sette, dat sokke jonge oerfljoggers eigen opfettingen hienen en har gesach oantaestten.

It is itselde forskynsel, dêr't Balthasar Bekker al mei to rêdden hie to Easterlittens en yn de dagen fan de Ofskieding oan de iene kant Rinse Posthumus en oan de oare kant de jonge Simon van Velzen. Der is yn 1662-'64 yn de Classis Sawnwâlden net sa sear frege, hwat Hasaert krekt tocht of die. Der wurdt sels sein, dat der op syn lear en libben neat oan to merken wie en dat seit yn dy tiid noch al hwat. Hy woe lykwols net om lyk, hy koe net meisjonge yn it koar en dus moast er fordwine. Hy forsteurde de goede frede.

Wy binne fan bitinken, dat Cuperus en dy't him neiskreaun hawwe

fierstofolle op de tsjerklike bisluten ôfgien binne. Cuperus en it „Biografisch woordenboek” neame beide in boekje, dat Hasaert yn 1664, doe’t er út it amt gien wie, skreaun hat: „De Uytgangh van G. Hasaert uyt het Classis van Sevenwolden...”, Leeuwarden (1664), mar hja hawwe dit boekje, dat op de Provinsiale Bibliotheek fan Fryslân is, net sjoen en yn alle gefallen net lêzen. Faeks hat Cuperus tocht, dat dit boekje, dat by resolúsje fan Deputearre Steaten 23 sept 1664 forbean is, net mear bistie. Om’t hy en oaren dit boekje net sjoen hawwe, is der in byld fan Hasaert ûntstien, dat slim iensidich is, better noch, ûnwier.

Hwat is der winliken bard? Georgius Hasaert, in Fries fan komôf, hie to Utert studearre. It falt op, dat er yn 1649 al ynskreaun is. Men soe tinke kinne oan in studint mei greate theologyske bilangstelling, hwant net earder as yn 1659 kaem er yn syn earste gemeente Nieuw Brongerga of de Knipe, in earne streek tichteby it nijboude Oranjewâld. Hy moat dêr warber west hawwe en hat de achting fan de measten krige. Yn syn boekje komt in attestaesje fan 58 manljuslidmaten foar, dy’t allegearre efter him steane. Wy twivelje net, of dy populariteit hat sommige âldere kollega’s dwerssitten. Dat er theologysk goed by wie makke it net better. De earste jierren gienen lykwols sûnder spul foarby. Mar yn 1662 barde der hwat, dat de saek ynienen foroare. Hasaert doarst it bistean en siz ien fan syn gemeenteleden, Age Broers, dy’t net oer de wei koe mei sommige oare Knypsters, dat dit oars moast. Age rekke fansels. Hy drige dûmny syn biklach to dwaen by grytman Scheltinga en by de Classis. Hasaert sei dêrop: „Dat acht ik niet.” Neffens him hienen de grytman en de Classis net mei de doarpsrûzje to meitsjen en koe sa’n klacht him net deare.

Dêrmei wie lykwols de boat oan. Age praette oer syn saek mei in pear dûmnys út de Classis en dy makken fan de útspraak fan Hasaert hiel hwat oars. Hy soe de Classis net achtsje. Dit wie „gefundenes Fressen”. Nou hienen se hwat, om him fêst to setten. Fan gefolgen, dat by de kommende „censura morum” fan de Classis de lju him geweken namen. Fansels, Hasaert bisocht him to fordigenjen, mar dêr kaem neat fan. Hy moast allinne mar skuld bikenne.

Nou sil men faeks tinke, dat er dit wegere en dêrom oan kant reage waerd. Sa is it lykwols net. Yn de kommende jierren hat er sels oant trije kear ta skuldbilidenis dien. Der hawwe ek lju west, dy’t him oanretten it yn goedens to bisykjen. Hy hat lykwols al bisocht him to fordigenjen. De Classis moat field hawwe, dat hja net sterk stie en hat dêrom aloan Hasaert syn hâlding as in biwiis fan heechmoed sjoen. Sadwaende rekke de jonge dûmny faeks geastlik yn de knoei. Moai wis, dat er senuweftich wurden is en sadwaende ek wol ris to folle sein hat. It wie dúdlik, de lju woenen him hawwe en lyts man meitsje. It falt op, dat wy fan drank-misbrûk neat hearre. As dat der west hie wie it fansels wol opikkere. Ek hearre wy út de stikken, dat syn gemeente yn greate mearheit efter him stie. Wy wiisden al op de list mei 58 nammen, dêr’t 27(!) „sels ghe-

stelde mercken” by binne. Hasaert hat it hegerop bisocht, mar ek dêr krige er gjin stipe. Yn it brief, dat Hasaert ôfprintsje lit yn syn brosjuere, skriuwt in âldere kollega, dy’t sels ek net soun oan de lever wie, dat men as ienling neat begjinne kin tsjin de massa!

Dat docht yn it lêste jier, dat Hasaert dûmny west hat, ek wol bliken. Syn saek komt dan foar de Synoade to Bolswert. Hasaert freget dêr, oft de Synoade him in oare baen jaen kin, b.g. by de Frjentsjerter akademy, dêr’t er him as studint ynskriuwe litten hie. Der kin neat fan komme. Ek freget Hasaert, oft er mei syn gemeente ûnder in oare Classis, dy fan Snits, mei. It is in biwiis, dat de gemeente him net kwyt wol. Ek dit forsyk wurdt wegere. Sa wurdt der ek net tastien, dat froulju in tsjûgenis foar him ôflizze. De frou moat yn de gemeente swije (!). Barberty libbe noch, mar de man, dy’t har formoarde hiet to hawwen, moast by Multatuli hingje en sa wie it hjir ek. Op 18 juny 1664 waerd Hasaert to Bolswert ôfset. Hoe fier de macht fan de Classis gie sjogge wy, as syn apology, dy’t op in rêstige toan skreaun is, mar dy’t de Classis wol yn syn himd set, troch de Deputearre Steaten forbean wurdt.

Wy wolle net sizze, dat Hasaert gjin fouten hawn hat en dat de tsjerke oer alle boegen tokoartsketten is. Fansels, Hasaert wie ek in minske mei wryt en slyt. Hy wist faeks to min fan transigearjen en ploaijen en fan it kompromis. It wurdt taktyk stie nei alle gedachten net yn syn wurdboek. Dit gefal lit ús lykwols al sjen, dat der „something wrotten in the state” wie en dat wy in bytsje oppasse moatte mei de tsjerklike akten. Cuperus neamt Hasaert „loszinnig”, „onbeschaamd” en op groun fan it feit, dat er letter minnist wurden is, „beginselloos”. Dat giet ús fiersto fier. It is wier, de Classis wie ek nei syn „uytgangh” noch net fan him ôf. Mei syn broer Cornelis hat de eardere Knypster dûmny blauboeckjes oan de man brocht, skotsskriften oanslein en in tiidlang in stik propaganda ûntwikkele tsjin de „establishment”, dêr’t dy mear mei as om forlegen wie.

Hasaert, dêr’t faeks mear yn sitten hat as sljochtweiinne, wurdt wei yn de skiednis. Faeks hat er it noch bilibbe, dat D. Flud van Giffen, dy’t in gelikense striid hie to fieren, mar aldergeloks machtige biskermers hie, it yn 1681 woun hat fan de Classis. Dat sil him dan plesier dien hawwe. Mar it probleem, dêr’t Hasaert syn nekke op brutsen hat, bleau bistan. Yn 1860, nei de dea fan Rinse Posthumus, skreau dy syn freon J. H. Halbertsma, dat in forstannich muonts ienris trije wizen lessen joun hie oan syn kollega’s. Posthumus hie him dêr ta syn skea net oan hâlden. Men moast, sa sei de muonts, yn it foarst plak nea kwea sprekke fan mynhear de prior, yn it twad plak moast men syn amt en plicht sa’n bytsje mei de Frânske slach waernimme en, tred, men moast de wrâld nimme lyk as dy is en Roasje soargje litte. Ek Hasaert hie dy gouden regels net genôch achtslein en dat fregen nou krekt de Classishearen. It wienen de minsten net, dy’t de kop dêrfoar hâldden. Ek hawwe hja mear meiholpen, om de tsjerke ta tsjerke to meitsjen as de lju, dêr’t trettjin fan yn in dozyn geane.

Litteratuer

De Uytgangh van G. Hasaert uyt het Classis van Sevenwolden . . . Leeuwarden, (1664).

S. Cuperus — Het kerkelijk leven der Hervormden . . . Leeuwarden, 1916/'20, I, p. 59, 188, 199; II, p. 121.

Biografisch Woordenboek Prot. Godgeleerden III, p. 597—598.

J. Engelsma — Volglyst . . . Leeuwarden, 1763, p. 165—167.

Album Studiosorum Academiae Franekerensis, p. 191 nr. 6570 (1663): Georgius Hasert, Frisius, verbi divini minister, theol. cand.

De Leeuwarder uurwerkmakers en hun werk in het Fries Museum

J. H. LEOPOLD

Hoewel Ottema's boek over de uurwerkmakerij in Friesland¹ nu al meer dan twintig jaar geleden verschenen is wordt het nog steeds, en met recht, als het standaardwerk op dit gebied beschouwd. Maar natuurlijk zijn er sindsdien veel nieuwe gegevens te voorschijn gekomen, en er valt dus langzamerhand wel het een en ander aan te vullen. De bedoeling van dit artikel is om enige kanttekeningen te maken bij het gedeelte over de uurwerkmakerij in Leeuwarden, geïllustreerd aan de hand van uurwerken die in het Fries Museum aanwezig zijn.

Leeuwarden neemt in de geschiedenis van de Friese uurwerkmakerij een speciale plaats in. Ten eerste werden hier veel eerder dan ergens anders in Friesland zakhorloges en kleine kamer-uurwerken gemaakt (de toren-uurwerkmakerij blijft in dit artikel buiten beschouwing). Bovendien schijnt het dat de ontwikkeling van de stoelklok vrijwel geheel voorbij is gegaan aan Leeuwarden, doordat de makers hier, in veel sterkere mate dan elders in Friesland, zich bleven oriënteren op wat er in Holland op hun gebied gebeurde. Want er heeft gedurende de twee eeuwen dat het handwerk hier een zekere bloei had steeds een bijzonder duidelijk verband bestaan tussen Leeuwarden en de steden van Holland.

Dit laatste nu is het punt waar Ottema een belangrijke vergissing maakte. Doordat hij zijn onderzoek uitsluitend tot Friesland beperkte kwam hij tot de onjuiste conclusie dat speciaal de vroege Leeuwarder horlogemakers een op zichzelf staande groep vormden, veel belangrijker dan wat elders in Nederland bestond. In de loop van een onderzoek naar de geschiedenis van de zakhorlogemakerij in Nederland werd het echter steeds duidelijker dat er juist van het begin af een zeer nauw contact bestond tussen de horlogemakers in Leeuwarden en de toonaangevende centra van Holland (vooral Haarlem, later ook Amsterdam); dit verklaart ook hoe het mogelijk was dat de vroege Leeuwarder makers horloges maakten die in stijl en bouw slechts weinig achter liepen bij het werk van hun Hollandse collega's.

De eerste Friese horlogemaker (klein-uurwerkmaker), Wybe Vibrandi, vestigde zich kort voor 1600 in Leeuwarden. Dat is niet veel later dan de twee voornaamste vroege horlogemakers-centra in Nederland, Haarlem en Amsterdam, waar de eerste makers omstreeks 1585–1590 verschijnen. Waarom er vanuit Leeuwarden in de eerste plaats vooral met Haarlem veel contact is geweest is niet zeker, maar een belangrijke factor zal onge-

twijfeld de godsdienst geweest zijn: de Haarlemse makers (de familie Bockelts) waren evenals Vibrandi doopsgezind, terwijl de Amsterdammers (Joost de Beer en de aan hem verwante familie Brant) hervormd waren.

De eerste, en van de vroege makers ook zeker de belangrijkste horlogemaker in Leeuwarden was dus de doopsgezinde Wybe Vibrandi. Over hem is vrij veel bekend, maar helaas is het belangrijkste nog onduidelijk, namelijk waar hij de kunst geleerd heeft. Vibrandi was afkomstig uit Sneek; hij werd omstreeks 1565 geboren en wij weten dat hij in 1590 nog in Sneek was. In dat jaar leende hij een som geld, vermoedelijk om op reis te gaan, want enkele jaren later blijkt hij in Emden te zijn. Hier moet hij enige tijd gewoond hebben: wij weten dat hij jaren later nog vrienden in Emden had. In 1593 leende hij in Emden weer geld; mogelijk is hij toen weer naar een andere plaats vertrokken, maar gedurende de volgende zeven jaar verliezen wij hem uit het oog. Zeker is alleen dat hij in januari 1600 in Leeuwarden woonde, waar hij zich waarschijnlijk kort te voren gevestigd had, en uit de inventaris die hij in dat jaar ter gelegenheid van zijn huwelijk liet maken blijkt dat hij toen een volleerd en zelfstandig werkend horlogemaker was. Dus moet hij vóór 1600 het vak geleerd hebben. Emden was in deze tijd, voor zover wij weten, helemaal geen horlogemakerscentrum, maar onder het grote aantal politieke en godsdienstige vluchtelingen die er zich in de tweede helft van de 16de eeuw voor kortere of langere tijd ophielden kan natuurlijk ook een horlogemaker geweest zijn. Of Vibrandi is na zijn verblijf in Emden inderdaad nog verder getrokken: van zijn vroege werk valt alleen te zeggen dat er vooral Duitse invloed uit spreekt.

In 1600 of kort daarvoor trouwde Vibrandi met Barbara Coerts, die weduwe was van de eveneens doopsgezinde lakenkoopman Jacob Doedes. In 1604 kochten zij een huis aan de Brede Straat bij de Put, waar zij verder gewoond schijnen te hebben. Vibrandi was een belangrijk en invloedrijk burger, die (naar beweerd wordt) zelfs door de Stadhouder soms om advies gevraagd werd; ook zou hij vermaner der doopsgezinden geweest zijn. — In 1634 verhuisde het echtpaar naar Franeker, vermoedelijk omdat Vibrandi besloten was zich terug te trekken; het huis verkocht hij aan zijn zoon, de horlogemaker Jacob Wybrants. De vader wordt het laatst vermeld in 1635.

Op deze Jacob Wybrants zullen wij hierna terugkomen, maar eerst iets over twee stiefzonen van Wybe Vibrandi: Koert Jacobs en Jan Jacobs, zoons van zijn vrouw uit haar eerste huwelijk. Van deze broers is bekend dat in 1620 Koert Jacobs in Leeuwarden was, maar Jan Jacobs verbleef buiten de provincie. Nu is het zo dat in 1618 twee doopsgezinde horlogemakers, Coenraedt Jacobs en Jan Jacobs, in Haarlem werkten, van wie Coenraedt verder niet vermeld wordt, terwijl Jan zich blijvend in Haarlem vestigde en later de familienaam van Leewarden aannam. Wanneer nu

bovendien bekend is dat in het begin van de 17e eeuw een horlogemaker Coenrad Jacobs in Leeuwarden werkte, dan wordt het wel zeer waarschijnlijk dat dit allemaal dezelfde twee mensen zijn. Hoewel dus een absoluut sluitend bewijs nog ontbreekt mag toch worden aangenomen dat Wybe Vibrandi zijn twee stiefzonen, nadat zij eerst in zijn eigen atelier hadden gewerkt, aan het eind van hun leerjaren naar Haarlem stuurde om zich daar verder in het vak te bekwamen. Coenrad Jacobs keerde voor 1620 weer terug naar Leeuwarden, waar hij blijkbaar zijn eigen winkel begon, maar er is verder niets over hem bekend; wellicht is hij jong overleden. Jan Jacobs bleef in Haarlem, waar hij een van de belangrijkste horlogemakers werd. Zoals reeds gezegd nam hij later de familienaam van Leewarden aan; zijn zoon Jacobus trouwde met een dochter van de laatste horlogemaker Bockelts. Tot het eind van de 17e eeuw bleven de van Leeuwarden's, zoals de familie de naam later meestal schreef, de voornaamste horlogemakers van Haarlem.

Om naar Leeuwarden terug te keren: Wybe Vibrandi's eigen zoon, Jacob Wybrants, was eveneens horlogemaker, en nam, zoals wij gezien hebben, in 1634 het huis van zijn ouders over. Vermoedelijk heeft hij dus gewoon het atelier van zijn vader voortgezet; hij wordt het laatst vermeld in 1678. Via zijn stiefbroer bleef hij natuurlijk op de hoogte van wat er in Haarlem zoal gebeurde, en zo is het dan ook niet verbazingwekkend dat zijn werk nogal op het Haarlemse lijkt. — Jacob Wybrants trouwde voor 1634 met Anneke Lamberts Soetemans: mogelijk was zij een dochter van de uurwerkmaker Lambert Lourens (vermeld te Leeuwarden van 1616 tot 1636) en vrijwel zeker was zij geparenteerd aan de Groningse horlogemaker Lambert Soeteman (vermeld te Groningen van 1663 tot 1688).

De horlogemaker Wybrandus Jacobi, met wie Jacob Wybrants in 1670 genoemd wordt, was vrijwel zeker een zoon van hem, maar van deze maker is verder niets bekend en er is ook geen werk van hem aangetroffen.

Naast deze leden van wat men zou kunnen noemen de Vibrandi-clan moeten nog twee vroege Leeuwarder makers genoemd worden.

Ten eerste Joost Silleman. Deze man was een uitstekend horlogemaker, maar als zakenman komt hij minder goed voor den dag. Geboren Amsterdam ca. 1597 vestigde hij zich eerst in die stad, maar raakte in 1634 in moeilijkheden omdat hij een aantal uurwerken, die hij van de horlogemaker Joost Brant ter reparatie had aangenomen, had verpand en gedeeltelijk zelfs verkocht. De zaak werd ten slotte gesust, maar natuurlijk had het avontuur Silleman's naam geen goed gedaan, en waarschijnlijk is hij korte tijd later naar Leeuwarden gekomen. Hier was hij niet veel fortuinlijker: in 1648 is hij uit de stad verdwenen, blijkbaar onder achterlating van de nodige schulden. Wat er nadien van hem is geworden is nog niet aan het licht gekomen.

De laatste man die over het algemeen tot deze groep vroege makers gerekend wordt is Jacob Barritius. Blijkbaar was hij niet, zoals wel verondersteld is, een lid van de aanzienlijke familie Barritius of Bouritius: eigenlijk heette hij Jacob Barres, maar zijn horloges signeerde hij met de verlatijnste versie van zijn naam. Barritius werkte te Leeuwarden zeker sinds 1653. In 1664 echter verkocht hij de helft van de eigendom van het huis waarin hij woonde (wie de andere helft bezat is niet duidelijk), en het is daarom waarschijnlijk dat hij in dat jaar naar Harlingen vertrok. In ieder geval wordt hij in Harlingen vermeld van 1673 tot 1693; hij overleed er vóór 1709. — Deze maker is vooral van belang omdat hij een schakel vormt tussen Leeuwarden en de latere Harlinger horlogemakers (de bekende familie Radsma). Met geen enkele andere plaats werd een dergelijk verband gevonden, en het is daarom interessant op te merken dat Harlingen ook de enige Friese stad naast Leeuwarden is waarvan wij weten dat er behalve klokken ook een beperkte hoeveelheid zakhorloges gemaakt zijn.

Het werk dat de vroege Leeuwarder makers leverden (er zijn van hen alleen zakhorloges bekend) was bepaald niet alleen van lokaal belang. De werken zijn goed gemaakt en fraai afgewerkt, en er schijnt een voorliefde bestaan te hebben voor gecompliceerde wijzerplaten die de maanstand en bovendien de astrologische aspecten van de maan aangaven. In de vroegste exemplaren is soms een klein zonnewijzertje ingebouwd; uit de inventaris van Wybe Vibrandi blijkt trouwens dat deze maker ook grotere instrumenten maakte.

Aan het uiterlijk werd eveneens veel zorg besteed. Er zijn rijk bewerkte kasten bekend van zilver en verguld koper, en ook werden er horloges gemaakt met de onder de rijken van de 17e eeuw zo geliefde kasten van helder bergkristal, waarin men het horlogewerk door het geslepen kristal heen kan zien. Dergelijke kasten van half-edelsteen werden natuurlijk niet door de horlogemakers zelf gemaakt: dat was juwelierswerk. Zo worden in de inventaris van de Leeuwarder goudsmid Minne Sickes in 1648 niet minder dan vijf kristallen kasten voor zakhorloges vermeld.

Van deze vroege Leeuwarder horlogemakers is in het Fries Museum geen werk aanwezig: de weinige horloges die van hen bewaard zijn gebleven liggen voor het grootste deel al lang in andere musea. Van Wybe Vibrandi hebben het Rijksmuseum en het museum Willet-Holthuysen in Amsterdam elk een horloge, en in het Klokkenuuseum te Utrecht zijn er zelfs twee waarvan een met slagwerk. Het enig bekende horloge van Coenrad Jacobs is in het British Museum te Londen. Hetzelfde museum bezit bovendien een horloge met een kristallen kast van Jacob Wybrants; een tweede kristallen horloge van deze maker is in het Metropolitan Museum te New York. De enige twee horloges die van Joost Silleman bewaard schijnen te zijn liggen beide in het Louvre te Parijs. — Wel bezit het Fries Museum een kleine zilveren zak-zonnewijzer van ca. 1650, gesigneerd "J. Van Leeuwarden" (fig. 1). De maker is hoogstwaarschijnlijk (de voorletter J. komt in deze familie vaak voor!) Jacobus van Leewarden, de zoon van Wybe Vibrandi's stiefzoon Jan Jacobs in Haarlem. Het is een eenvoudig maar bijzon-

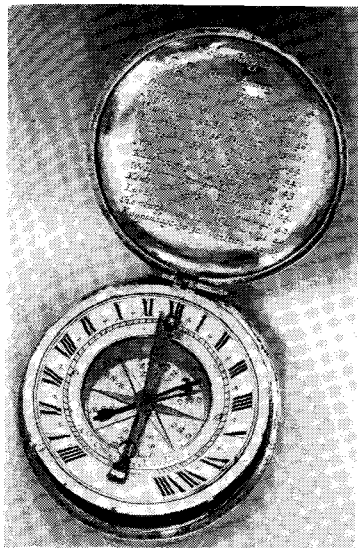

Fig. 1. Zilveren zak-zonnewijzer door J(acobus) van Leeuwarden.

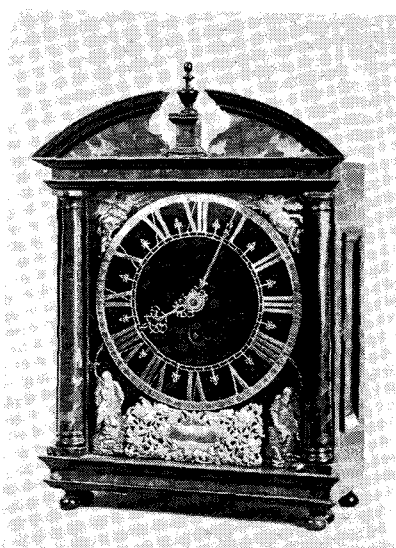
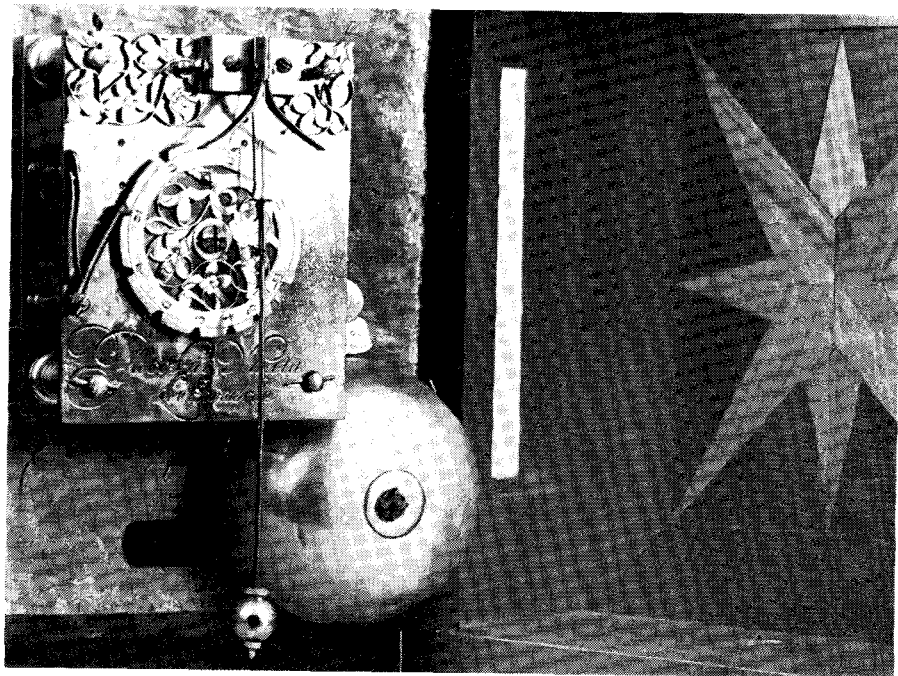

Fig. 2. Z.g. Haags klokje door Jacobus Nauta, Leeuwaerde.

Fig. 3. Hetzelfde klokje, de wijzerplaat naar buiten gedraaid om het werk te laten zien. Onder het werk en naast de bel kan men het gat in de wijzerplaat zien; op de achterplank van de kast is de gefineerde ster zichtbaar.

der mooi zonnewijzertje; helaas is de opklapbare stijl die de schaduw werpt niet origineel. Onder de eigenlijke zonnewijzer bevindt zich een kompas, waarmee men het instrument precies op het zuiden kan richten. De kast is een gewone horlogekast; op de achterkant is een gecompliceerd monogram gegraveerd bestaande uit de letters FBHORAN, wat op de oorspronkelijke eigenaar zal slaan. De deksel is binnen en buiten gegraveerd met lijsten van steden met hun geografische breedte, want deze kon op de oorspronkelijke stijl ingesteld worden waardoor de zonnewijzer voor verschillende plaatsen geschikt gemaakt kon worden. Merkwaardigerwijs komt in deze lijsten de woonplaats van de maker niet voor, want van de Nederlandse steden worden alleen genoemd Amsterdam, Rotterdam, Dordrecht, Middelburg, Vlissingen, Leeuwarden en Nijmegen. Maar omdat Haarlem op dezelfde breedte ligt als Amsterdam was een speciale vermelding ook niet noodzakelijk.

De vroegste Leeuwarder uurwerkmaker van wie het Fries Museum een stuk heeft is ook de meest beroemde maker van Friesland: *Jacobus Nauta*, een maker wiens werk door weinige tijdgenoten in binnen- en buitenland werd geëvenaard. Over zijn leven zijn wij helaas slecht geïnformeerd.

Geboren omstreeks 1635, waarschijnlijk te Leeuwarden, diende hij vermoedelijk het grootste deel van zijn leertijd in een Leeuwarder atelier, al is het zeer wel mogelijk dat hij ook enige tijd in een Hollandse stad gewerkt heeft: vooral met Amsterdam moet Nauta contact gehad hebben, en blijkbaar waren zijn horloges al vroeg in het westen bekend. De eerste vermelding van Nauta in Leeuwarden is van 1660, toen hij een dochter liet dopen. Hij was dus in dat jaar een getrouwd man en vermoedelijk al een zelfstandig horlogemaker. Zijn verdere leven schijnt Nauta in Leeuwarden gewoond te hebben, al zal hij zeker nog reizen naar Holland gemaakt hebben: de vrouw met wie hij in 1685 hertrouwde was uit Haarlem afkomstig en woonde ten tijde van haar huwelijk in Amsterdam. Jacobus Nauta wordt het laatst vermeld in 1694 en overleed waarschijnlijk voor 1696.

Jacobus Nauta is allereerst beroemd door zijn zakhorloges. Daarvan zijn maar weinige bewaard gebleven, maar, samen met wat wij uit oude beschrijvingen kennen, zijn zij voldoende om te zien dat Nauta een zeer bijzondere horlogemaker was. Zo werd in 1699 in de Amsterdamse Courant geadverteerd over een zilveren horloge, verloren in de buurt van Lunteren: „wysende benevens de uren, de dagen van de maend, de op- en ondergang van de Maen, en de Watergetyden” (= de tijd van hoog water). Het beste nog bestaande horloge van zijn hand is een zeer plat gouden horloge in het British Museum te Londen. Dergelijke zeer platte horloges (in deze periode is 1 cm dikte buitengewoon dun) waren in Nederland omstreeks 1680 korte tijd mode onder de zeer rijken; ook de belangrijke Amsterdamse maker Joseph Norris heeft er enige gemaakt. Reeds in 1677 bezat Stadhouder Willem III een dergelijk zeer plat horloge, waarschijnlijk gemaakt door Nauta.

Ook van Jacobus Nauta's klokken is weinig bewaard, maar het exemplaar in het Fries Museum is een bijzonder goed voorbeeld (fig. 2 en 3). Het is een zogenaamd „Haags klokje”, ook al is het, zoals hier, in Leeuwarden gemaakt. De reden voor deze wat merkwaardige naamgeving ligt in het feit dat de eerste exemplaren inderdaad

in Den Haag gemaakt werden: als type gaan deze klokken n.l. direct terug op de eerste slingerklokken. De uitvinding van het slinger-uurwerk door Christiaan Huygens in 1656 bracht een enorme verbetering in de gangresultaten van de toenmalige uurwerken. De eerste klokken volgens dit systeem, in 1657 door Huygens' Haagse horlogemaker Salomon Coster gemaakt, lijken zeer veel op dit klokje van Nauta, alleen zijn ze eenvoudiger van uitvoering. De nieuwe klokken waren een onmiddellijk succes, en vooral de Haagse makers moeten er een groot aantal gebouwd hebben, al zijn ze tegenwoordig zeldzaam geworden. Ook als meubel schijnen ze aan de toenmalige smaak te hebben beantwoord, en zo zien we dat hetzelfde type klok zonder wezenlijke veranderingen tot het eind van de 17e eeuw geproduceerd werd.

De klok in het Fries Museum zal van ca. 1680 dateren. Het is een rijk uitgevoerd exemplaar, met alle traditionele kenmerken van het Haagse klokje. De fraaie zwarte kast (gedeeltelijk ebben fineer, gedeeltelijk zwart gebeitst) is met schildpad afgewerkt; in de zijkanten zijn glazen ruitjes, en de bovenkant wordt gevormd door een gedeeld tympaan met in het midden een pinakel. Achter aan de bovenkant zijn twee messing hang-ogen, want deze klokken werden meestal er op gemaakt dat ze zowel konden staan als hangen. Aan de onderkant zes bol-pootjes, twee aan het deurtje en vier aan de eigenlijke kast. Dit is praktischer dan het ook wel aangetroffen type dat maar vier pootjes heeft, waarvan twee aan het deurtje: wanneer een dergelijke klok geopend wordt loopt men het gevaar dat de klok naar voren omvalt. De sluiting van het deurtje wordt geopend met de gewone klok-sleutel. Aan de binnenzijde op de achterplank bevindt zich de uit stukken fineer opgebouwde acht-puntige ster (fig. 3), die dermate karakteristiek wordt geacht voor het Haagse klokje, dat in volkomen authentieke kasten waaraan deze figuur ontbrak de ster wel eens later door een handelaar moeizaam is aangebracht.

De wijzerplaat bestaat uit de geheel uitgezaagde en vergulde cijferring (alle minuten genummerd), vier zilveren hoekstukken (twee engelen en twee maal Abrahams offer), en een verguld sierstuk onderaan. Dit alles op een achtergrond van zwart fluweel, dat weer op de eigenlijke messing wijzerplaat bevestigd is. De twee fraaie wijzers zijn van zilver. — Het vergulde sierstuk heeft in het midden een cartouche, waarop bij deze klokken meestal de naam van de maker gegraveerd is, maar die hier open is gebleven. Het hele sierstuk kan naar boven worden opgeklapt, waardoor oorspronkelijk een gat in de wijzerplaat vrij kwam. Door dit gat kon men gemakkelijk controleren of de klok liep, en in geval hij stil stond de slinger een duwtje geven. Het gat wordt nu echter door het fluweel van de wijzerplaat bedekt (zie fig. 3), waaruit volgt dat het fluweel niet origineel is. Daarbij valt op te merken dat het niet zeker is of de kleur van de oorspronkelijke bekleding ook zo donker was: deze duistere tinten schijnen meest uit de vorige eeuw te stammen, de oorspronkelijke stoffen waren vaak veel helderder van kleur. — De klok heeft blijkbaar te eniger tijd hoog tegen een muur gehangen, want een vroegere eigenaar heeft in de bodem een rond gat laten maken waarin nog resten van een soort sponning zijn: vermoedelijk heeft hier een stuk glas gezeten. Zo ontstond nog een venster, waardoor de slinger-beweging van onder af gecontroleerd kon worden.

Zoals gebruikelijk bij dit soort klokken is de wijzerplaat scharnierend aan de zijkant van de kast bevestigd, en kan naar buiten gedraaid worden. Dan komt het betreffende kleine uurwerk te voorschijn, bevestigd aan de wijzerplaat. Gaande werk en slagwerk worden, zoals dikwijls bij deze klokjes, door één veer aangedreven. Interessant is echter speciaal de ophanging van de slinger, bij Haagse klokjes afwijkend van vrijwel alle andere klokken.

Deze slinger hangt aan twee draden, geplaatst tussen twee gebogen plaatjes. Naarmate de slinger heen en weer gaat, worden de draden als het ware op- en afgerold van deze boogjes. De slinger beschrijft dus niet, zoals in andere klokken, een cirkelvormige baan: wanneer de slinger naar buiten beweegt wordt hij korter. De bedoeling hiervan is een correctie aan te brengen op de normale slinger-beweging. Huygens realiseerde zich n.l. dat een slinger wel regelmatig beweegt, maar dat de grote uitwijkingen meer tijd kos-

ten dan de kleine. Daarom bedacht hij deze constructie, waarbij de slinger tijdens de grote uitwijkingen korter wordt en dus sneller gaat bewegen². Huygens' oplossing om door middel van deze correctie-boogjes de slinger in de theoretisch juiste baan te brengen, is vernuftig en elegant, maar in de praktijk blijkt er van verbetering in de gang-resultaten niet veel sprake te zijn, doordat allerlei andere oorzaken (b.v. temperatuursverschillen) de klok veel sterker beïnvloeden. Toch bleven de makers van Haagse klokjes de correctie-boogjes aanbrengen, maar vaak zijn ze door reparateurs afgebroken of op andere wijze verdwenen. In deze klok van Nauta zijn ze echter nog geheel compleet.

Zoals de rest van de klok is ook het uurwerk rijk versierd. Het opengewerkte en gegraveerde ornament bovenaan de achterplaat zijn de twee voeten van de kloof voor de drijver van de slinger; hieraan zijn ook de correctie-boogjes en de slinger bevestigd. De sluitplaat van het slagwerk, centraal op de achterplaat geplaatst, is nog uitgebreider versierd: de koperen plaat is gegraveerd en opengewerkt, en er achter is een geblauwde stalen plaat aangebracht, wat een zeer decoratief effect oplevert. Onderaan de signatuur „Jacobus Nauta Leeuwaerde”. Alle graveerwerk aan de achterzijde van het uurwerk is met zwarte was opgevuld, wat het contrast vergroot — Tussen de platen van het uurwerk, geheel links op fig. 3, kan men nog juist de grote opengewerkte stalen lichters van het slagwerk zien. De vier zware pilaren van het werk zijn niet vaas-vormig, zoals vaak in deze klokken, maar cylindervormig met ringen, wat vooruit schijnt te lopen op de in de 18e eeuw gebruikelijke vorm.

De bel van de klok is direct aan de wijzerplaat bevestigd. De kop van de hamer (gedeeltelijk zichtbaar op fig. 3) heeft de vorm van een dolfin. De klok slaat alleen de volle uren.

Twee zoons van Jacobus Nauta waren eveneens horlogemaker: *Jan Jacobus* en *Gysbertus Jacobus*.

Jan Jacobus Nauta, geboren Leeuwarden circa 1668, was als horlogemaker de belangrijkste. Vermoedelijk leerde hij het vak bij zijn vader en ging hij later, wellicht na zijn vaders dood, naar Amsterdam (aldaar het eerst vermeld in 1696). Hij ontwikkelde zich daar tot een van de belangrijkste horlogemakers, doch is na een aantal jaren naar Leeuwarden teruggekeerd; dit moet tussen 1702 en 1712 geweest zijn. Hij woonde in Leeuwarden aan de Oranje Eewal en stierf er in 1742.

Van deze maker bezit het Fries Museum geen werk³. Hoewel hij langer in Leeuwarden woonde dan in Amsterdam schijnt toch het werk uit zijn Leeuwarder periode het zeldzaamst te zijn.

Van Gysbertus Jacobus Nauta, geboren Leeuwarden ca. 1674, heeft het Fries Museum een horlogewerk. In tegenstelling tot zijn broer bleef deze maker in zijn geboorteplaats wonen. Waarschijnlijk zette hij na de dood van zijn vader diens zaak voort. In 1714 trouwde hij een dochter van de schepen Pieter van Houten, en hij zal dus een vrij aanzienlijk man geweest zijn. Hij wordt het laatst vermeld in 1744, en overleed voor 1757.

Het horlogewerk van het Fries Museum (fig. 4) is incompleet: behalve de kast ontbreken ook de wijzerplaat en de sluitveer in het werk. Oorspronkelijk moet het een horloge met datumaanwijzing geweest zijn; de gouden of zilveren kast en wijzerplaat zijn echter al lang in de smeltkroes van een juwelier verdwenen. Ons rest een beschadigd uurwerk van hoge kwaliteit, daterend van ca. 1710. De achterplaat is gesigneerd „G. J. Nauta Leeuwaerden”. Amsterdamse invloed is duidelijk aanwezig: de ornamentering van de achterplaat en de vorm van de grote brug (waaronder de balans zich

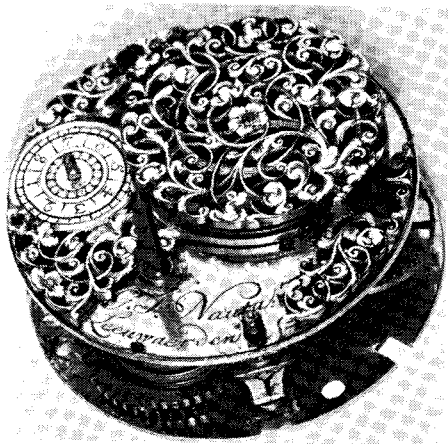

Fig. 4. Uurwerk van een zakhorloge door G(ysbertus) J(acobus) Nauta, Leeuwaerden. Het kleine zilveren wijzerplaatje links dient om het horloge langzamer of sneller te zetten.

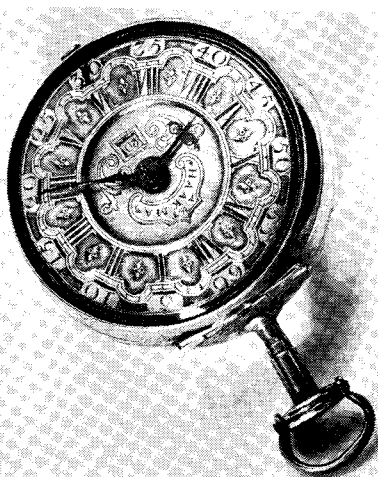

Fig. 5. Zilveren zakhorloge door A(rent) & T(theunis) Haakma, Leeuwaerden.

Fig. 6. Uurwerk van het horloge door A. & T. Haakma. Ook hier is het zilveren regulerings-wijzerplaatje te zien (zie fig. 4).

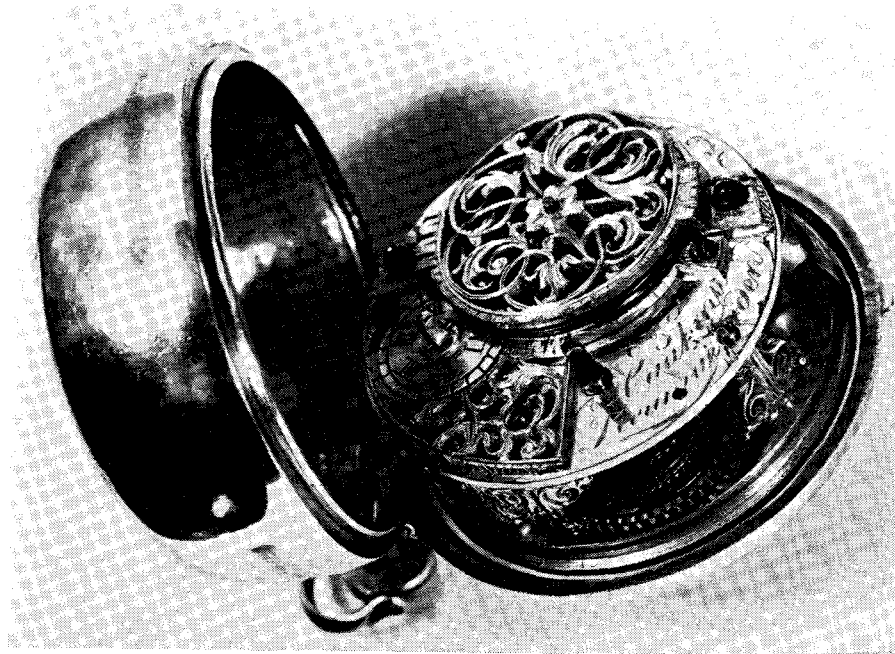

Fig. 7. Tafelklok door
Theunis Haakma, Leeuwaerden.

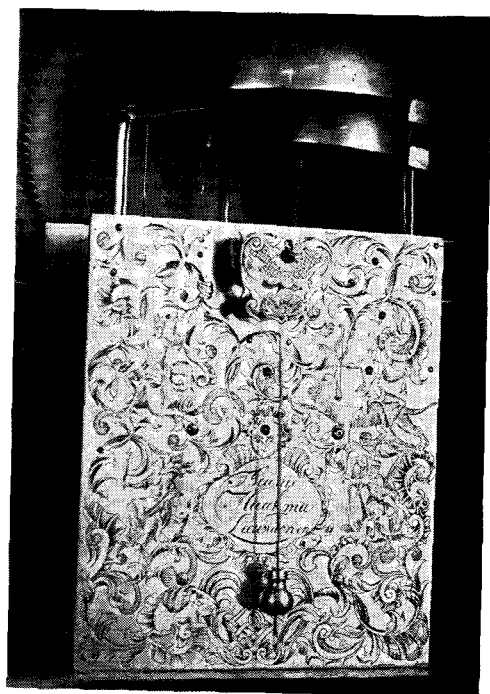

Fig. 8. De gegraveerde achterplaat van
het uurwerk in de tafelklok door
Theunis Haakma.

bevindt) doen sterk denken aan wat in Amsterdam iets eerder gemaakt werd. Bepaalde details, o.a. de pilaren en de vorm van de stuiting (de laatste op fig. 4 niet te zien) lijken veel op het werk van J. J. Nauta in Amsterdam, en het wordt daarmee duidelijk dat Gysbertus Jacobus niet alleen van zijn vader, maar ook van zijn broer veel heeft opgestoken. De algemene kwaliteit van het werk is echter zeer hoog, en rechtvaardigt ten volle wat in 1759 over een gouden horloge van deze maker gezegd werd: „gemaakt door de vermaarde G. J. Nauta”.

Met de twee Nauta's overleden de laatste werkelijk grote Leeuwarder horlogemakers. Er was echter nog een familie van horlogemakers, die misschien niet helemaal het niveau van de Nauta's haalden, maar toch enige respectabele stukken op hun naam hebben: de familie Haakma.

De stamvader van dit geslacht, *Sicke Arents Haakma*, werd geboren te Leeuwarden in 1678. In 1714 was hij voogd van het Hoexter Espel en dus een man van enig aanzien. Later woonde hij in het St. Anthony Gasthuis, en stierf er in 1748. Hij schijnt als eerste de naam Haakma gebruikt te hebben (bij zijn huwelijk in 1702 wordt hij trouwens Sicke Arents Haak genoemd), en misschien had zijn beroep met deze keuze te maken: „haak” is namelijk de oude naam voor het anker in een klok. Over zijn activiteiten als uurwerkmaker is weinig bekend; vermoedelijk was hij vooral toren-uurwerkmaker. Tot 1732 was hij klokstelder van de Nieuwetoren. Werk schijnt van hem niet bewaard te zijn, al signaleerde Ottema zijn naam op een beschilderde loden kuif voor een stoelklok.

De belangrijkste in deze familie waren twee zoons van Sicke Arents: *Arent* (geb. 1702), en *Theunis* (geb. 1709). In 1732 volgde Arent zijn vader op als klokstelder; mogelijk namen de broers in dat jaar de zaak van hun vader over. Zij bleven vele jaren samenwerken, en onder de naam A. & T. Haakma werd hun zaak in de Koningsstraat de belangrijkste in Leeuwarden. Maar in 1755 gingen de broers uit elkaar: Arent hield de oude winkel, Theunis opende een nieuwe zaak aan de Eewal, tussen de Minnemastraat en de Groenmarkt. Arent bleef tot 1760 klokstelder; hij overleed voor 1765. Theunis werd vanaf 1769 verschillende malen schepen, en overleed in 1785.

De zaak van A. & T. Haakma heeft een aantal zeer goede klokken geproduceerd, en het was waarschijnlijk het laatste Leeuwarder atelier waar ook zakhorloges gemaakt werden. Na 1755 nam de produktie van elk der broers sterk af. Van Arent kennen we geen werk; van Theunis, waarschijnlijk de beste maker van de twee, bestaan enige zeer fraaie klokken. Het Fries Museum heeft van deze broers twee stukken.

Ten eerste een zilveren zakhorloge, op de wijzerplaat gesigneerd „A & T HAAKMA” en op het werk „A & T Haakma Leeuwaerden” (fig. 5 en 6). Het is een goed horloge van het type dat omstreeks het midden van de 18e eeuw in Nederland populair was: uurwerk met een brug voor de balans, zilveren wijzerplaat waarvan de minutenring twaalf boogjes heeft, en datum-aanwijzing boven de zes. Ook de lier-vormige pilaren komen in Nederland vaker voor. Het horloge is ongetwijfeld een laat produkt van de firma, ook blijkens de kast, waarin de Londense zilvermerken voor 1752 staan. De oorspronkelijke buitenkast is verloren gegaan; de pendant is gerepareerd.

Bij een dergelijk vrij laat Nederlands horloge dringt zich altijd de vraag op in hoe

verre het werkelijk gemaakt is door de man wiens naam er op staat. Het was in deze tijd n.l. al heel goed mogelijk om uit Engeland of Zwitserland werken kant en klaar te importeren, compleet met elke gewenste naam er op. En het weinig geïnspireerde ornamentwerk op de achterplaat van het uurwerk doet wel denken aan sommige Zwitserse produkten. De technische afwerking echter is goed en degelijk, en daarom is het zeer waarschijnlijk dat aan dit stuk in elk geval de laatste afwerking gegeven is in het atelier van de Haakma's. Dat de kast Londense merken heeft is niet vreemd: omstreeks deze tijd begint het ambacht van horloge-kastemaker in Nederland uit te sterven, zodat de Nederlandse horlogemakers de kasten voor hun zakhorloges steeds vaker uit Engeland laten komen.

Het tweede stuk is een tafelklok van ca. 1760, op wijzerplaat en werk gesigneerd „Theunis Haakma Leeuwarden” (fig. 7 en 8). Het uurwerk heeft gaande werk, slagwerk (heel en half uur voluit op twee bellen, geen kwartieren), en wekker. De wekker wordt opgewonden door het uittrekken van een koordje aan de rechterzijde van de klok; het koordje links dient om het slagwerk naar wens nog eens in werking te stellen, waardoor men in het donker een idee kan krijgen hoe laat het ongeveer is⁴. Het werk heeft vier pilaren. De achterplaat is ongewoon rijk gegraveerd met een ornament waarin onder meer symbolische voorstellingen van de werelddelen: boven Amerika en Afrika, beneden Europa en Azië (fig. 8). — De wijzerplaat geeft aan minuten, uren, datum, dag van de week, en maanstand; in het midden van de wijzerplaat is de kleine schijf waarmee de wekker wordt ingesteld. In het venster voor de dag van de week ziet men bovendien een figuurtje: dit stelt voor de god of godin van de planeet die bij deze dag behoort. Deze in oorsprong astrologische aanduiding komt vaak voor op 18e eeuwse Nederlandse klokken (zie hierna).

Een fraai uurwerk dus met een fraaie wijzerplaat. Helaas kan van de kast niet hetzelfde gezegd worden. Dit met noten gefineerde meubel is een merkwaardig samenspel van modellen, dat nog het meest op een in elkaar geschoven staande klok lijkt. Aan de echtheid moet sterk worden getwijfeld.

Arent en Theunis Haakma schijnen geen zoons te hebben gehad. De horlogemakers-traditie werd voortgezet door twee van hun neven, *Sicco* en *Willem Haakma*.

Sicco Haakma werd geboren Leeuwarden 1744. Waarschijnlijk werkte hij eerst bij zijn oom Theunis, maar in 1761 werd hij voor enige jaren in de leer gedaan bij de Haagse horlogemaker Jacobus van der Hegge. In 1764 keerde hij terug naar Leeuwarden; het jaar daarna trouwde hij met een dochter van zijn Haagse meester. Sicco, die evenals zijn oom aan de Egel woonde, heeft vermoedelijk na Theunis' dood in 1785 diens zaak voortgezet; zeker is dat hij zijn oom opvolgde als schepen van Leeuwarden. Hij overleed in 1817.

Over Sicco's neef Willem Haakma is weinig bekend: geboren Leeuwarden 1748, vermeld als horlogemaker in 1780, overleden in 1802. Hij woonde in de Minnemastraat en werkte wellicht ook in de zaak van zijn oom⁵.

Van Willem Haakma is geen werk bekend. Van Sicco zijn een paar klokken bewaard gebleven, maar er is geen werk van hem in het Fries Museum.

Met de jongste generatie Haakma zijn wij al na 1800 gekomen, maar voor de volgende klokken moeten we in de tijd terug. Daarbij moet er op gewezen worden dat tegen 1750 de bloeitijd van de Leeuwarder horloge-

makerij definitief voorbij is. De oorzaak schijnt in de eerste plaats te liggen in de algemene malaise die zich in geheel Nederland in de loop van de 18e eeuw voordeed. Voor de horlogemakers kwam hier nog bij de sterk toenemende import van goedkope zakhorloges, waardoor de produktie van Nederlandse horloges vrijwel tot stilstand kwam. Een feit is dat er na 1750 buiten Theunis Haakma weinig horlogemakers van belang in Leeuwarden te vinden zijn. Van twee der voornaamste onder dezen echter bezit het Fries Museum klokken.

Ten eerste *Folkert Wyngaerden*, over wie wij gedeeltelijk nog in het duister tasten. In 1749 woonde hij in Leeuwarden in de Voorstraat. Blijkbaar trouwde hij eerst op latere leeftijd, in 1773. Toen hij in 1781 overleed was hij een betrekkelijk gefortuneerd man (boedel van ongeveer f 14.000); hij woonde toen aan de Wirdumerdijk. Het probleem bij deze man wordt gevormd door twee horloges (beide in het Fries Museum) waarop als zijn woonplaats respectievelijk Sneek en Franeker vermeld staan. Beide dateren uit het midden van de 18e eeuw; het is dus mogelijk dat Wyngaerden, voor hij zich in Leeuwarden vestigde, of kort na 1749, enige tijd in deze steden gewoond heeft. Tot nog toe is hiervoor echter geen aanwijzing gevonden.

De klok die ons hier interesseert is op de wijzerplaat gesigeneerd „F: Wyngaerden Leeuwarden” (fig. 9 en 10). De wijzerplaat geeft aan uren, minuten en seconden; verder dag van de week met bijbehorende planeet (zie eerder), datum, maand met toepasselijke symbolische figuur, en maanstand. Bovenin een mechaniek bestaande uit twee zeilschepen die dobberen voor een geschilderde haven; de bewegende schepen zijn gekoppeld aan de slinger van de klok. Het uurwerk is een gewoon staande klokwerk van goede kwaliteit; er zijn vier pilaren. Het slagwerk slaat heel en half uur voluit op twee bellen, geen kwartieren. Zoals gebruikelijk heeft ook deze klok een koordje waarmee men hem naar wens nog eens kan laten slaan. Er zijn resten van een wekkerwerk aanwezig, maar veel hiervan, o.a. de wekkerschijf op de wijzerplaat, is verdwenen. Het uurwerk dateert van ca. 1760.

Helaas behoort de kast van deze klok oorspronkelijk niet bij het uurwerk. Deze met noten gefineerde en ingelegde kast is zeer waarschijnlijk Amsterdams (ca. 1750); bovendien is er in de loop der jaren nogal aan geknoeid. Dergelijke combinaties van niet bij elkaar horende uurwerken en kasten komen wel vaker voor. Zij zijn vrijwel altijd in elkaar gezet door een handelaar die uit twee kapotte klokken één hele wilde maken. Het eindresultaat is natuurlijk steeds een misleidend geheel. — De kap van deze klok wordt bekroond door de wat merkwaardige combinatie van twee Chronos-figuren (Vader Tijd) met in het midden een Mercurius.

Tot slot een klok van een bijzonder interessante maker: *Jacob Levi Smit*. Deze man was, zoals de naam al zegt, een jood; hij is een van een hele groep joodse horlogemakers, die vanaf ongeveer 1750 op allerlei plaatsen in Nederland verschijnen, en die zich tegen 1800 vooral in het noorden geconcentreerd schijnen te hebben. Smit werd omstreeks 1765 te Bunde in Oostfriesland geboren; het is niet duidelijk waar hij de kunst heeft geleerd. Waarschijnlijk werkte hij vanaf ca. 1785 in Leeuwarden. In 1799 verhuisde hij naar Groningen, waar hij o.a. in 1811 de aandacht trok met een door hem ontworpen en vervaardigd tellurium (een instrument om

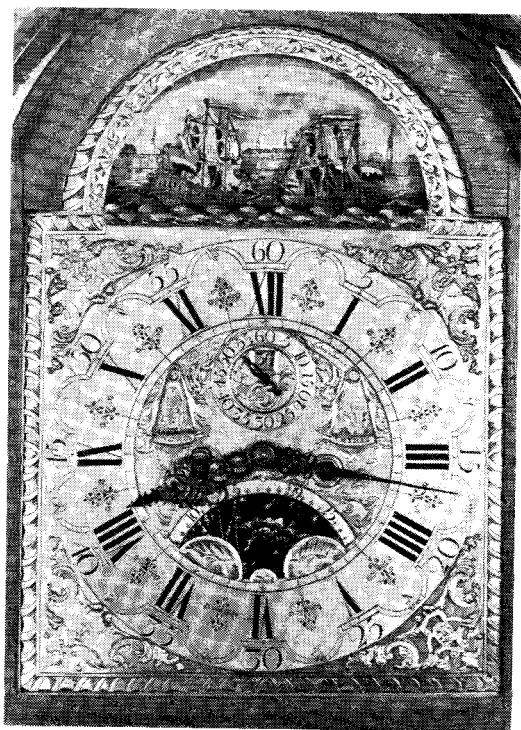
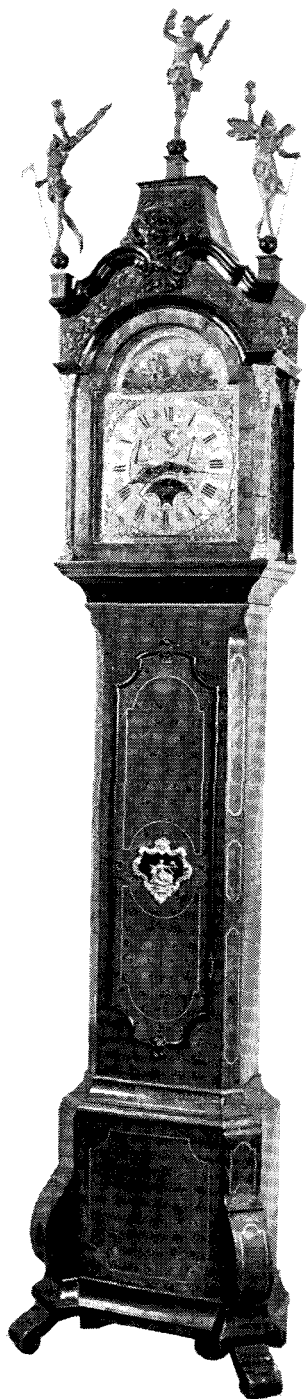

Fig. 10. Wijzerplaat van de klok door Folkert Wyngaerden.

Fig. 9. Staande klok door F(olkert) Wyngaerden, Leeuwaarden.

de beweging van de aarde en de maan ten opzichte van elkaar te demonstrenen). Smit is in het beruchte „koortsjaar” 1826 te Groningen overleden; later in dat jaar verscheen te Nijmegen zijn „Horologie- en Uurwerkmakers Handboek”, het eerste Nederlandse boek op dit gebied.

De staande klok van ca. 1790, die het Fries Museum van deze maker heeft is op de wijzerplaat gesignd „J: L: SMIT LEEWAARDEN” (fig. 11). Het is een grote klok met een mahonie gefinieerde en ingelegde kast in het soort Lodewijk XVI-stijl dat speciaal in het noorden geliefd was. De kap wordt bekroond door twee bazuin-engelen met een Chronos-figuur in het midden. De wijzerplaat geeft aan: seconden, minuten, uren, dag van de week met bijbehorende planeet, datum, maand met passende symbolische figuur, en maanstand. Bovendien wordt aan de bovenkant van de maan-schijf nog de tijd van hoog water aangegeven (vermoedelijk te Harlingen). Het uurwerk (vijf pilaren) bevat gaande werk, slagwerk en speelwerk. Het slagwerk slaat half en heel uur voluit op twee bellen, geen kwartieren; hierbij worden de halve uren alleen op de kleine bel, de hele uren op beide bellen tegelijk geslagen. De klok speelt voor het slaan van hele en halve uren, maar speelwerk en slagwerk kunnen elk worden afgezet, en ook door middel van koordjes elk apart in werking gezet.

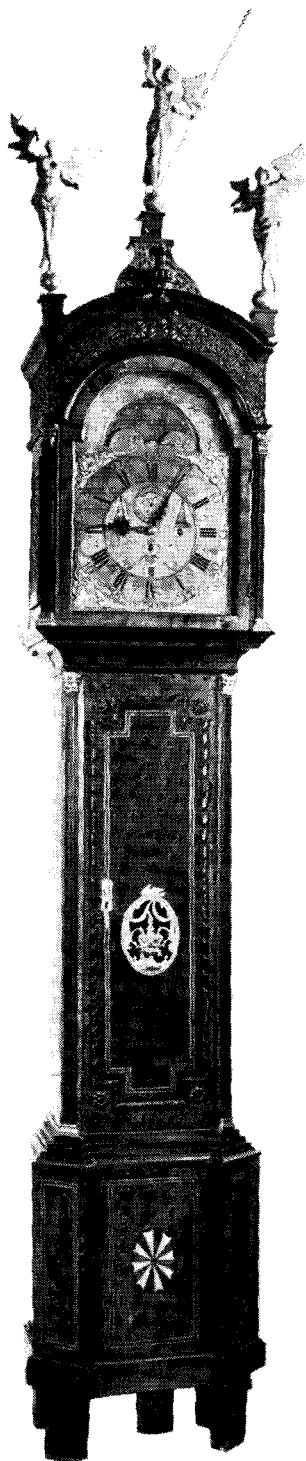
Het speelwerk heeft vijftien bellen. Voor een dergelijk aantal bellen moet de speelton, die de hamertjes in beweging brengt, ook betrekkelijk lang zijn; meestal worden daarom in een klok met uitgebreid speelwerk bellen en speelton dwars boven het werk aangebracht. Smit heeft er echter de voorkeur aan gegeven de ton recht naar achteren uit het werk te laten steken, waardoor de kast van deze klok ongewoon diep is. — Het speelwerk heeft nog een andere merkwaardigheid. Bij de meeste Nederlandse klokken met speelwerk kan de eigenaar zelf een melodie kiezen, en die melodie blijft dan ingesteld tot men de knop of wijzer van het speelwerk weer verzet. De klok van Smit echter speelt steeds alle melodieën in vaste volgorde na elkaar. De hiervoor gebruikte z.g. schroef-ton constructie (waarbij de ton tijdens het draaien geleidelijk langzaam naar achteren wordt geduwd, om aan het eind van de laatste melodie weer in de voorste stand terug te springen) werd in Friesland en Groningen wel vaker toegepast, maar is elders ongebruikelijk. Het voordeel van deze constructie is dat een schroef-ton regelmatig slijt en dus op den duur betrouwbaarder is.

De klok speelt twee maal zeven melodieën, waarbij de bedoeling is dat de lange voor het hele en de korte voor het halve uur klinkt; de lange melodie duurt twee maal zo lang als de korte. Aan de binnenzijde van de deur in de kast is een papiertje gekleefd waarop ze met inkt genoteerd staan, maar de benamingen zijn niet zeer verhelderend:

- No. 1. Marsch. achter op volgend : Cantabile.
- No. 2. Allemande. op volgend: Allegro.
- No. 3. Aria Dag ist schon verschwonden. op volgend: Cota.
- No. 4. Andante. op volgend : Sicilianscher Danz.
- No. 5. Lang leef de Koning. op volgend: Allegretto
- No. 6. Adagio. op volgend : Finale.
- No. 7. Moderato. op volgend : Marendo.

Waarschijnlijk is dit het handschrift van Smit zelf, en het is wel duidelijk dat hij in deze tijd het Nederlands nog niet totaal meester was.

Van Smits boek kan men dat zeker niet zeggen: het is helder en zelfs vlot geschreven in uitstekend Nederlands. Als horlogemakers-handboek doet het ons wat vreemd aan, want over horlogemakerij wordt er betrekkelijk weinig in gezegd. Smit schreef het echter met een ander doel: „daar vele Horologie- en Uurwerkmakers onze kunst als een handwerk of ambacht, bij hunne meesters leerden, zonder in de daartoe noodige wetenschappen, als de wis- en werktuigkunde, eenig onderrigt bekomen te hebben”. Zo begint het boek met een korte geschiedenis van de uurwerkmakerij; dan volgt wat een-

voudige mechanica, en vervolgens het worteltrekken. Pas daarna komt de schrijver tot de slinger-lengte en het ontwerpen van uurwerken, maar niet zeer uitvoerig. Vervolgens wat over muziek, speciaal in verband met speelwerken en torenuurwerken; ten slotte een stuk over het maken van zonnewijzers. Het boek gaat dus inderdaad over de achtergrond die een beoefenaar van „dit edel vak” volgens Smit nodig heeft, maar die de leerling in deze tijd vaak niet meer van zijn meester meekreeg. Zo worden ook voor de bouw van uurwerken geen schoolse regels gegeven, maar opmerkingen om juist een zeker begrip aan te kweken.

Dat het boek in een behoefte voorzag blijkt uit het feit dat er in 1836 een herdruk van verscheen: een mooi, zij het postuum, succes voor deze laatste belangrijke maker die in Leeuwarden gewerkt heeft.

Noten

- ¹ N. Ottema — Geschiedenis van de Uurwerkmakers-kunst in Friesland, 2e druk (Assen 1948).
- ² In het ideale geval moet het slingerlichaam een cycloïde beschrijven, wat bereikt wordt door aan de correctie-hoogjes ook de vorm van een cycloïde te geven.
- ³ Ottema, die de signatuur verkeerd las, meende dat het hierna te bespreken horlogewerk van G. J. Nauta door Jan Jacobus gemaakt was.
- ⁴ Dit systeem wordt vaak repetitie genoemd, maar deze benaming is onjuist: bij echte repetitie wordt geen gebruik gemaakt van het gewicht of de veer van het gewone slagwerk.
- ⁵ Naast deze Haakma's noemt Ottema ook nog een H. Haakma in 1784. Vermoedelijk is dit echter de bakker Harmanus Haakma, vader van Sicco, die blijkbaar voor zijn broer of zijn zoon een rekening incasseerde.

Fig. 11. Staande klok met speelwerk door J(acob) L(evi) Smit, Leewaarden.

Regeerders en bestuurders van Friesland

J. VISSER

Aan een lijst als deze scheen behoefte te bestaan, aangezien een dergelijk overzicht, voorzover ons bekend, niet meer bijeengebracht was sinds dat van Wopke Eekhoff (*Beknopte geschiedenis van Friesland*, 1851, blz. 486-500) en de onderdelen ervan op verschillende plaatsen moesten worden gezocht. Tussen de lijst van Eekhoff en de onze bestaat het voornaamste verschil niet in de bijwerking sinds 1851, maar in het schrappen van de meeste personen van voor 1498, die als produkt van geleerde duimzuigerij moesten wijken voor een betrouwbaarder, zij het veel minder vroeg beginnende en tot circa 700 veel armer lijst.

Onze lijst heeft betrekking op de huidige provincie Friesland, hoewel een deel der daarin genoemde personen ook elders gezag heeft uitgeoefend. Personen die uitsluitend in andere Friese gewesten aan de macht waren, zijn dus weggelaten.

De voor de namen vermelde jaartallen zijn die van de uitoefening van gezag of pretentie; heeft deze niet geduurd tot de dood van de betrokkene, dan zijn zij gescheiden door — en is het sterfjaar achter de naam vermeld (tenzij het niet achterhaald kon worden); heeft de machtsuitoefening of pretentie tot de dood van de persoon in kwestie geduurd, dan zijn de jaartallen gescheiden door †.

Een deel der oudere jaartallen is onzeker.

Onafhankelijk Friesland

1		Verritus	} koningen
2	58	Malorix	
		N.B. Volgens Tacitus; Suetonius stelt hun bezoek aan Rome onder keizer Claudius, dus voor 54. Hierna volgt een hiaat van meer dan zes eeuwen, waaruit wij, behalve een mythische figuur als koning Finn (genoemd in de Beowulf) maar één naam kennen:	
3	c. 540?
c. 620?	Audulf, koning?	
		N.B. Slechts bekend door een munt, waarvan de datering onzeker is. Ook wordt wel verondersteld, dat de naam aan een muntmeester toebehoort.	
4	677†679?	Aldgisl, koning	
5	679†719	Redbad, koning, zoon van 4?	
		N.B. Door Pippijn de Middelste bij Dorestad verslagen, moest hij Friesland bewesten het Vlie aan de Franken afstaan.	
6	719†734	Bobba, hertog (koning?), zoon van 5?	
		N.B. Verslagen door Karel Martel en gesneuveld in de slag aan de Boorn. Friesland geannexeerd door de Franken.	

Frankische en Duitse heerschappij

Friesland deel van

734— 855	het Frankische rijk
855— 870	het koninkrijk Lotharingen
870— 895	het Oostfrankische rijk
895— 900	het koninkrijk Lotharingen
900— 911	het Oostfrankische rijk
911— 925	het Westfrankische rijk
925—1648	het Duitse rijk
900— 965	het hertogdom Lotharingen
sinds 958	het hertogdom Neder-Lotharingen

N.B. Zowel de koningen en keizers als de hertogen verloren weldra bijna alle macht in deze verafgelegen streken. Enige sporen van koninklijke macht worden vermeld onder de nrs 10, 23—25, 27, 30, 33, 56, 62, 64, 69, 72, 73, 82, 86 en 88 en de noten na 76 (1417) en 82 (1457). Nadat het verdrag van Augsburg (1548) de Oostenrijkse Nederlanden (waarvan Friesland toen deel uitmaakte) reeds in feite onafhankelijk gemaakt had van het Rijk, werden alle banden daarmee verbroken door de vrede van Munster (1648).

Inheemse graven

N.B. Volgens H. Jaekel, *Die Grafen von Mittelfriesland aus dem Geschlechte König Ratbods*, 1895.

7	734?— 754	Abba, zoon van 6?
8	768† 793	Thiadrik, zoon van 7?
9	793† 810	Nordalah, broer van 8?
10	810— 834	Gerulf, † na 839, zoon van 9?
		N.B. Door keizer Lodewijk de Vrome afgezet en vervangen door 11.
11	834† 855	Gerhard, zoon van 10?
12	855—c. 870	Wigging, zoon van 11?
13	c. 870—873	Alfdag, zoon van 12?
14	873† 873	Hruodulf, Deens hertog
		N.B. Vestigde zich uit de Scheldestreek in Friesland, aldaar verslagen en gesneuveld. Andere Noormannen, zoals Harald en Rorik (840/1) en Godfrid (882†885), heersten in andere Friese streken.
15	885—c. 900	Gardulf, zoon van 13?
16	921— 945	Reginbert, schoonzoon of zwager van 15?
17	945†v. 966	Gerbert, zoon van 16?
18	966	Egbert, zoon van 17?
19	c. 990†c. 1015	Rednat, zoon van 18?

Brunonen

20	c. 1015†1038	Liudolf graaf van Brunswijk, schoonzoon van 19?
21	1038†1057	Bruno, zoon van 20
22	1057†1068	Egbert I, broer van 21
23	1068—1089	Egbert II, † 1090, zoon van 22

N.B. Afgezet door keizer Hendrik IV 1077, 1086 en 1089, hersteld 1080 en 1087. Erfgenaam: 25. Friesland werd aan de bisschoppen van Utrecht geschonken, maar herhaaldelijk werden andere personen ermee beleend (zie 25, 27, 31). De meeste bisschoppen en graven oefenden weinig of geen macht in Friesland uit; daarom kunnen wij hier het tijdperk laten beginnen van de

Friese vrijheid

De Friezen bestuurden zichzelf in hun goën, delen, grietenijen en steden, al huldigden zij van tijd tot tijd voor de vorm sommige der hierna vermelde graven en bisschoppen. Sinds de 13de (volgens anderen reeds sinds de 11de) eeuw waren de Friese landen verenigd in een los samenhangend verbond, waarvan de zetel de Upstalboom bij Aurich in Oostfriesland was. In ons Friesland heeft dit verbond slechts weinig invloed gehad en alleen na circa 1320.

Bisschoppen van Utrecht

24	1077†1099	Koenraad
N.B. Beleend door keizer Hendrik IV in plaats van 23 in 1077 en na diens herstel in 1080 en 1087 opnieuw in 1086 en 1089 (de oorkonde van 1064 voor zijn voorganger Willem I is vals volgens J. F. Niermeyer in B.V.G.O. VII 8, 1937, 20 e.v.), door een Fries vermoord.
25	1099†1101	Hendrik de Vette, graaf van Nordheim, zwager van 23
N.B. Door keizer Hendrik IV beleend 1101, maar in Friesland gesneuveld. Erfgenamen: 27, 31.
26	1100—1107	Burchard, † 1112
27	1101—1138	Hendrik graaf van Zutphen, † c. 1140, aange trouwde oomzegger van 25
N.B. Door koning Hendrik V beleend 1107, droeg zijn rechten over aan 29 in 1138. Erfgenaam: 64.
28	1114†1127	Godebald
N.B. De oorkonde van keizer Hendrik, waarbij hij beleend wordt, is volgens Niermeyer t.a.p., 18 e.v., vals.
29	1128†1139	Andries
N.B. In 1138 droeg 27 hem zijn rechten over.
30	1139†1150	Hartbert
N.B. In het bezit van Friesland bevestigd door koning Koenraad III 1145.
31	1143†1148	Otto graaf van Rieneck, kleinzoon van 25
N.B. Erfgenamen: 56 e.v.
32	1150†1156	Herman van Horn
33	1156†1178	Godfried van Renen
N.B. Wegens de aanspraken der graven van Holland stelde keizer Frederik I in 1165 een condominium in tussen hem en 56.
34	1178†1196	Boudewijn II van Holland, broer van 56

- N.B. Maakte met 56 een krijgstocht naar Friesland 1179, verslagen aldaar 1194.
- 35 1196†1197 Dirk I van Holland, broer van 34
- N.B. Stelde met zijn oomzegger 57 diens broer 58 als graaf aan.
- 36 1198†1212 Dirk II van Are
- N.B. Bezocht Friesland 1199 en oefende er gezag uit, gevangen genomen door 58, maar bevrijd. Hernieuwde in 1204 het condominium met 60.
- 37 1212†1215 Otto I van Gelder, achterkleinzoon van een zuster van 27
- 38 1216†1227 Otto II van Lippe
- N.B. Hernieuwde in 1226 het condominium met 61.
- 39 1227†1233 Wilbrand van Oldenburg
- 40 1233†1249 Otto III van Holland, broer van 61
- N.B. Door 61 met Friesland beleend, terwijl hij nog proost van Deventer was. De meeste van zijn opvolgers hadden er geen werkelijke macht.
- 41 1249–1250 Gozewijn van Randerath
- N.B. Deed na strijd met 42 afstand van het bisdom.
- 42 1249†1267 Hendrik I van Vianden
- 43 1268–1290 Jan I van Nassau, † 1309
- N.B. Deed afstand op verlangen van paus Nicolaas IV.
- 44 1291–1296 Jan II van Sierck, † 1305
- N.B. Bisschop van Luik 1296.
- 45 1296†1301 Willem II Berthout
- 46 1301†1317 Gwijde van Avesnes, broer van 66
- N.B. Kreeg strijd met de Stellingwerfers, die vergeefs Vollenhove aanvielen 1309.
- 47 1317†1322 Frederik II van Sierck
- N.B. Sloot in 1320 een zoen met de opstandige Friezen.
- 48 1322†1322 Jacob van Oudshoorn
- 49 1322†1340 Jan III van Diest
- 50 1341–1342 Nicolaas de Caputio
- N.B. Deed afstand, zonder ooit in zijn bisdom te zijn geweest.
- 51 1342–1364 Jan IV van Arkel, † 1378
- N.B. Bisschop van Luik 1364.
- 52 1364†1371 Jan V van Virneburg
- 53 1371–1378 Arnoud van Horn, † 1389
- N.B. Bisschop van Luik 1378.
- 54 1378†1393 Floris van Wevelinchoven
- 55 1393†1423 Frederik III van Blakenheim
- N.B. Hij was de laatste bisschop die enige wereldlijke macht in Friesland uitoefende.

Graven van Holland

- N.B. Maakten aanspraak op Friesland als erfgenamen van 31. Het bericht van Beka, dat reeds c. 1126 keizer Lotharius Friesland aan graaf Dirk VI (vader van 56) heeft geschonken, is onbetrouwbaar volgens Niermeyer t.a.p., 22 e.v.
- 56 1165†1190 Floris III, oomzegger van 31
- N.B. Volgens Jaekel, a.w., afstammeling in de 10de graad van 10. Op grond van zijn aanspraken stelde keizer Frederik I in 1165 een condominium in tussen hem en 33.
- 57 1190†1203 Dirk VII, zoon van 56

- 58 1197†1222 Willem I, broer van 57
N.B. Door 57 en zijn oom 35 aangesteld als graaf van Friesland, oefende hij er enig gezag uit, maar na 57 in Holland te zijn opgevolgd (waar hij 59 en 60 overwon), werd hij door de Friezen verdreven.
- 59 1203 Ada, † 1223, dochter van 57
N.B. Kon zich niet handhaven tegen 58. Haar strijd werd voortgezet door haar echtgenoot 60.
- 60 1204–1213 Lodewijk II graaf van Loon, † 1218, echtgenoot van 59
N.B. Hernieuwde het condominium met 36, maar verpachtte hem de Hollandse rechten. Uit Holland verdreven door 58.
- 61 1222†1234 Floris IV, zoon van 58
N.B. Hernieuwde in 1226 het condominium met 38, trachtte in 1233 zijn rechten tot gelding te brengen, maar met weinig succes. Beleende zijn broer 40 met Friesland.
- 62 1234†1256 Willem II, (sinds 1247) Rooms koning, zoon van 61
N.B. Onder verschillende voogden (o.a. zijn oom 40) tijdens zijn minderjarigheid tot 1240. Het vrijheidsprivilege van 1248 voor de Friezen op zijn naam is vals, evenals dat op naam van Karel de Grote, waarvan het een bevestiging heet.
- 63 1256†1296 Floris V, zoon van 62
N.B. Onder voogdij tijdens zijn minderjarigheid tot 1266. Maakte zich in 1292 meester van Staveren. In het vervolg was de Hollandse heerschappij in Friesland in het algemeen beperkt tot deze stad.
- 64 1290–1318 Reinold I graaf van Gelre, † 1326, afstammeling in de 5de graad van een zuster van 27
N.B. Door de koningen Rudolf I en Albrecht I beleend met Friesland 1290 resp. 1295 en 1299, krankzinnig en onder regentschap van 69 in 1318. Erfgenaam: 69. Hij noch zijn opvolgers oefenden enige macht in Friesland uit tot 1314 (zie 96).
- 65 1296–1299 Jan I, † 1299, zoon van 63
N.B. Stond in 1299 de heerschappij af aan 66.
- 66 1299–1303 Jan II van Avesnes, † 1304, neef van 63
N.B. Stond wegens ziekte in 1303 de heerschappij af aan 67.
- 67 1303†1337 Willem III, zoon van 66
N.B. Regent 1303, graaf 1304, meester van Staveren 1308, gehuldigd door Westergo 1310. Zijn aanspraken erkend door zijn schoonzoon keizer Lodewijk IV 1314 en 1330.
- 68 1337†1345 Willem IV, zoon van 67
N.B. Door Staveren gehuldigd 1338, verslagen bij een veroveringspoging en gesneuveld bij Warns 26 sept. 1345.
- 69 1339†1343 Reinold II de Zwarte (graaf, sinds 1339:) hertog van Gelre, zoon van 64
N.B. Regent 1318, graaf van Gelre 1326, met Friesland beleend door keizer Lodewijk IV 1339.
- 70 1345–1354 Margaretha, gemalin van Lodewijk IV de Beier, Rooms keizer, † 1356, zuster van 68
N.B. Stond in 1346 de heerschappij af aan 71 en deed, na herroeping van deze afstand en strijd, definitief afstand te zijnen gunste 1354. Sloot in 1348 een vrede met de Friezen.

- 71 1346–1358 Willem V hertog van Beieren, † 1389, zoon van 70
N.B. Verbeider voor 70 in 1346, liet zich door de Friezen
huldigen 1352, graaf 1354, krankzinnig 1357, onder
regentschap van 73 sinds 1358.
- 72 1348†1361 Willem (V graaf, sinds 1356:) I hertog van Gulik,
zwager van 68
N.B. Door koning Karel IV met Friesland beleend,
maar zonder succes.
- 73 1358†1404 Albrecht I, broer van 71
N.B. Ruwaard voor 71 in 1358, graaf 1389. In 1370 door
keizer Karel IV bevestigd in zijn aanspraak op Friesland.
Maakte veldtochten daarheen sinds 1396 en oefende er
gezag uit tot 1401.
1361, 1444, 1467–1469, 1480–1498 Pogingen van de stad
Groningen om Friesland aan haar invloed te onder-
werpen, zoals zij dat met meer succes deed met de
Ommelanden tussen Lauwers en Eems.
- 74 1396†1417 Willem VI, zoon van 73
N.B. Bestuurde Friesland voor 73 en handhaafde zich te
Staveren tot 1414, volgde in Holland op 1404.
- 75 1396†1396 Juw Juwina, potestaat
N.B. Fries edelman, door de Schieringers tot leider
gekozen in de strijd tegen 73 en 74, maar
gesneuveld bij Schoterzijl. De titel, ook door
twee inheemse stadhouders van 73 voor
Oostergo en Westergo gevoerd, is waar-
schijnlijk ontleend aan de Italiaanse steden
(podestà), om een republikeins (gekozen,
niet-erfelijk, afzetbaar) machthebber aan te
duiden. Vgl. 87, 88.
- 76 1416†1417 Keno thom Broke, Oostfries hoofdeling
N.B. Oefende ook enige macht uit in ons Fries-
land; eerste poging om een nationaal-Friese
staat te stichten. Vgl. 80, 81, 97.
1417 Koning Sigismund bevestigt het Friese vrijheids-
privilege (zie 62) en verklaart de Friezen rijkson-
middelbaar. Zie noot na 82 (1457).
- 77 1417–1433 Jacoba, echtgenote van Jan IV hertog van Brabant, † 1436,
dochter van 74
N.B. Van het begin van haar regering af bestreden door 78
en na diens dood door 82, aan wie zij in 1428 de heer-
schappij en in 1433 de graventitel afstond.
- 78 1418†1425 Jan III, voormalig elect van Luik, broer van 74
N.B. Door de Schieringers naar Friesland geroepen in hun strijd
tegen 81. Zijn opvolgers uit de Bourgondische en Oosten-
rijkse huizen (82 e.v.) slaagden er niet in hun aanspraken
op Friesland te effectueren voor 1515 (zie 102).
- 79 1421†1421 Floris van Alkemade, stadhouder voor 78
- 80 1418–1420 Ocko thom Broke, Oostfries hoofdeling, † 1434,
zoon van 76
- 81 1418–1420 Focko Ukena, Oostfries hoofdeling, † 1435
N.B. Streed in Friesland voor 80 en tegen 78 en
verwierf er enige macht.
- 82 1425†1467 Philips de Goede, hertog van Bourgondië, oomzegger van 78
N.B. Trad in de rechten van 78 in 1425, in die van 77 feitelijk

- 1428 en formeel 1433. Hij en vooral 83 poogden vergeefs zich door keizer Frederik III te doen belenen met het „koninkrijk Friesland”.
- 1457, 1479, 1493 Keizer Frederik III (vader van 86) bevestigt de Friese vrijheid (zie 1417 na 76).
- 83 1467†1477 Karel de Stoute, zoon van 82
- 84 1477†1482 Maria de Rijke, gemalin van 86, dochter van 83
- 85 1482—1498 Philips de Schone, aartshertog van Oostenrijk, koning van Castilië, † 1506, zoon van 84 en 86
N.B. Onder voogdij van 86 tot 1493, verkocht in 1498 zijn rechten op Friesland aan 88.
- 86 1482—1493 Maximiliaan I aartshertog van Oostenrijk, Rooms keizer, † 1519, echtgenoot van 84, voogd voor 85
N.B. Vervolg zie 102.
- 87 1494—1498 Juw van Dekama, potestaat, † 1523
N.B. Fries edelman, door de Schieringers gekozen als leider in de strijd tegen Groningen en zijn aanhangers (zie noot na 73); had weinig succes. Vgl. 75.

**Heerlijkheid Friesland,
sinds 1515/24 deel der Oostenrijkse Nederlanden**

Saksische hertogen

- 88 1497†1500 Albrecht hertog van Saksen—Meissen, erf-gouverneur en -potestaat
N.B. Gekozen door Westergo 1497, kocht de rechten van 85 en werd door 86 met Friesland beleend 1498.
- 89 1500—1504 Hendrik, † 1541, zoon van 88
N.B. Regeerde samen met 90 en stond hem in 1504 zijn rechten af.
- 90 1500—1515 George, † 1539, broer van 89
N.B. Wegens het verzet der Friezen en omdat hij zich niet kon handhaven tegen 96, verkocht hij in 1515 zijn rechten aan 102.

Saksische stadhouders

- 91 1498—1500 Willibrord von Schaumburg, † 1510
- 92 1500—1504 Hugo burggraaf van Leisnig, † 1538
- 93 1504—1506 Willem Truchsess von Waldburg, † 1557, voorzitter van het college van zes regenten
- 94 1506†1508 Hendrik graaf van Stolberg—Wernigerode
- 95 1509—1515 Everwijn graaf van Bentheim, † 1530

Gelderse tegenregering

- 96 1514—1524 Karel van Egmond, hertog van Gelre, † 1538, afstammeling in de 6de generatie van 69

- N.B. Door de Gelderse staten gehuldigd, na Gelre op 85 te hebben veroverd, 1492. In 1514 door de tegenstanders van 90 naar Friesland geroepen, had aanvankelijk succes, maar wist zich niet te handhaven tegen de troepen van diens opvolger 102.
- 97 1515 Edzard I Cirksena, graaf van Oostfriesland, † 1528
N.B. Trachtte van de strijd tussen 90 resp. 102 en 96 gebruik te maken voor een laatste poging tot stichting van een Friese dynastie (vgl. 76, 80 en 81), maar zijn succes in deze streken was van korte duur. In Oostfriesland regeerde zijn geslacht tot 1744.

Gelderse stadhouders

- 98 1515–1518 Henrik de Groiff, erfvoogd van Erkelenz
99 1518–1519 Maarten van Rossum, † 1555
100 1519–1522 Christoffel graaf van Meurs, † 1566
101 1522–1523 Jasper van Merwijck, † 1555

Huis Habsburg

- 102 1515–1555 Karel V aartshertog van Oostenrijk, Rooms keizer, † 1558, zoon van 85
N.B. Kocht in 1515 de rechten van 90 en slaagde er na een lange oorlog tegen 96 en zijn partijgangers in 1524 in Friesland te onderwerpen, dat zodoende verenigd werd met de Oostenrijkse Nederlanden. In 1555 deed hij afstand van deze landen ten gunste van 103.
- 103 1555–1598 Philips II koning van Spanje, † 1598, zoon van 102
N.B. Door de Staten-Generaal van de heerschappij vervallen verklaard bij de akte van verlating 1581 (zie 119). Droeg enige maanden voor zijn dood de Nederlanden over aan 104 en 105.
- 104 1598†1621 Albert aartshertog van Oostenrijk, voormalig kardinaal en aartsbisschop van Toledo, kleinzoon van een broer van 102 en schoonzoon van 103
N.B. Spaans landvoogd der Nederlanden 1595, volgde met 105 in de Nederlanden op in 1598. In de Noordelijke gewesten was hun gezag beperkt tot enige steden in Overijssel en Gelderland.
- 105 1598–1621 Isabella, † 1633, dochter van 103 en gemalin van 104
N.B. Regeerde over de „getrouwe” Nederlanden met 104. Na diens dood vielen zij aan Spanje terug, maar zij bleef landvoogdes tot haar dood.
- 106 1621–1648 Philips IV, † 1665, kleinzoon van 103
N.B. Volgde 104 en 105 op bij de dood van eerstgenoemde, deed afstand van de noordelijke Nederlanden bij de vrede van Munster.

Oostenrijks/Spaanse stadhouders

107	1515–1517	Floris van Egmond, graaf van Buren, † 1539, achterneef van 96	
108	1517–1521	Willem baron van Roggendorf, † 1541	
109	1521†1540	George Schenk, heer van Toutenburg
N.B. Sinds 1528 ook stadhouder van Overijsel, sinds 1536 van Groningen en Drente; evenzo de nummers 110–112, 114–118.	
110	1540†1548	Maximiliaan van Egmond, graaf van Buren, zoon van 107	
111	1548†1568	Jan de Ligne, graaf van Arenberg
N.B. Gesneuveld in de slag bij Heiligerlee.	
112	1568†1572	Karel de Brimeu, graaf van Megen	
113		1572 Joost II graaf van Holstein-Schaumburg, † 1581
N.B. Tot stadhouder aangesteld door 120 tijdens een Staatse opstand.	
114	1572–1573	Gilles de Berlaimont, heer van Hierges, † 1579	
115	1568–1576	Caspar de Robles, heer van Billy, † 1585
N.B. Luitenant-stadhouder sinds 1568 onder 111, 112 en 114, stadhouder 1573, gevangen genomen na de aansluiting van Friesland bij de Pacificatie van Gent 1576.	
116	1576–1580	George de Lalaing, graaf van Rennenberg, † 1581
N.B. Benoemd door de Staten-Generaal na de Pacificatie van Gent, koos de Spaanse zijde 1580 en werd vervangen door 120.	
117	1580–1594	Frans Verdugo, † 1597	
118	1595	Frederik graaf van den Berg, † 1618, zwager van 120
N.B. Laatste Spaanse stadhouder van de onder 109 genoemde provincies, speelde in Friesland nauwelijks meer een rol.	

G. Schenk v. Toutenburg

Friesland deel van de Republiek der Verenigde Nederlanden

N.B. Zie ook 113 en 116. Na onderdrukte pogingen in 1568 en 1572 maakte de Staatse partij zich in 1580 meester van de macht in Friesland na het „verraad” van 116, die reeds in 1579 de Unie van Utrecht had getekend, maar zijn stadhouderschap tot onderwerping aan 103 trachtte te brengen. De Republiek der Verenigde Nederlanden is nooit uitgeroepen, de provincies bleven hertogdom Gelderland, graafschap Holland, heerlijkheid Friesland enz. heten, maar na de verlating van 103 werd nog slechts 119 als landsheer erkend door de opstandige gewesten; na hem was er nog een laatste staatse landvoogd in de persoon van Robert Dudley, graaf van Lancaster 1585–1587. Sindsdien was er geen staatshoofd meer. Op provinciaal niveau werd bij gebrek aan landheer de stadhouder hoofd van het uitvoerend gezag. Aanvankelijk was zijn macht zeer beperkt door zijn instructie, maar geleidelijk nam zijn invloed toe. Hij verwierf het benoemingsrecht van officieren en stede-

lijke magistraten, onroerende goederen (wat de instructie tevoren binnen de provincie had verboden), de erfelijkheid van zijn functie in verschillende stadia (zie 123, 125, 126, 130) en vormde een hofhouding, zodat zijn positie die van een vorst werd. Hij was ook stadhouder van Stad en Lande (behalve 1620–1625 en 1640–1650), van Drente (behalve 1620–1625, 1640–1650 en 1696–1702) en van Gelderland sinds 1722. In 1747/8 werd hij algemeen erfstadhouder en kreeg door de regeringsreglementen een veel grotere macht, zodat hij op een constitutioneel monarch begon te lijken.

- 119 1581†1584 Frans Hercules de Valois, hertog van Anjou
N.B. Staats landvoogd („verdediger van de vrijheid der Nederlanden”) 1578, als landsheer aangenomen na de verlating van 103, verliet de Nederlanden 1584.

Staatse stadhouders

- 120 1580†1584 Willem I graaf van Nassau, prins van Oranje
N.B. Luitenant-generaal tijdens de Staatse landvoogd Matthias aartshertog van Oostenrijk (broer van 104) 1578, stadhouder van Friesland na de afval van 116.
- 121 1580–1583 Bernard van Mérode, heer van Rummen, luitenant-stadhouder, † 1591
N.B. Deed afstand wegens zijn hoge leeftijd.
- 122 1583†1620 Willem Lodewijk graaf van Nassau-Dillenburg, oomzegger en schoonzoon van 120
N.B. Luitenant-stadhouder 1583, stadhouder 1584.
- 123 1620†1632 Ernst Casimir graaf van Nassau-Diez, broer van 122
N.B. Verkreeg de survivantie voor 124 in 1632.
- 124 1632†1640 Hendrik Casimir I, zoon van 123
- 125 1640†1664 Willem Frederik (graaf, sinds 1652/4:) vorst van Nassau-Diez, broer van 124
N.B. Verkreeg in 1659 de survivantie voor 126.
- 126 1664†1696 Hendrik Casimir II, zoon van 125 en 127
N.B. Onder voogdij van 127 tot 1672, erfstadhouder in mannelijke lijn 1675.
- 127 1664–1672 Albertina Agnes prinses van Oranje, † 1696, weduwe van 125 en kleindochter van 120, voogdes voor 126
- 128 1696†1711 Johan Willem Friso prins van Oranje (sinds 1702) en Nassau, zoon van 126 en 129
N.B. Onder voogdij van 129 tot 1707, erfde het prinsdom Oranje 1702 na de dood van Willem III koning van Engeland (achterkleinzoon van 120), maar werd ervan beroofd door Lodewijk XIV koning van Frankrijk.
- 129 1696–1707 Henrietta Amelia prinses van Anhalt-Dessau, † 1726, weduwe van 126, voogdes voor 128

Willem Lodewijk.

- 130 1711†1751 Willem Carel Hendrik Friso (sinds 1747 Willem IV genoemd),
zoon van 128 en 131
N.B. Na de dood van 128 geboren, onder voogdij van 131 tot
1731, algemeen erfstadhouder in mannelijke en vrouwe-
lijke lijn 1747/8.
- 131 1711–1731 Maria Louise prinses van Hessen-Kassel, weduwe
1759†1765 van 128, voogdes voor 130 en na de dood van 133
(alleen in Friesland) voor 132
- 132 1751–1795 Willem V, † 1806, zoon van 130 en 133
N.B. Onder voogdij achtereenvolgens van 133, 131 en 134 tot
1766, verliet het land, waarna het stadhouderschap werd
afgeschaft 1795. Sinds 1813 regeert zijn nageslacht over
de Nederlanden (soverein vorst tot 1815, daarna koningen
en koninginnen).
- 133 1751†1759 Anna koninklijke prinses van Groot-Brittannië en
Ierland, weduwe van 130, voogdes voor 132
- 134 1765–1766 Wilhelmina Carolina prinses van Oranje en Nassau,
echtgenote van Karel Christiaan vorst van Nassau-
Weilburg, † 1787, zuster van 132, voogdes voor
hem (alleen in Friesland)

**Friesland deel van de Bataafse Republiek 1795–1806,
van het Koninkrijk Holland 1806–1810
en van het Franse Keizerrijk 1810–1815**

N.B. Door de Constitutie van 1798 ging de soevereiniteit van
de provincies over aan de centrale regering. De Staten
van Friesland, bij wie de soevereiniteit had berust sinds
de stilzwijgende verdwijning der landsheerlijkheid, werden
vervangen door de volgende administratieve colleges:

- 1795 Provisionele Representanten van het Volk van Friesland
1795–1796 Representanten van het Volk van Friesland
1796–1798 Provinciaal Bestuur van Friesland
1798–1799 Intermediair Administratief Bestuur van het voormalige gewest
Friesland

Friesland verdeeld over twee departementen

- 1799–1802 Departementaal Bestuur van de Eems
Departementaal Bestuur van de Oude IJssel

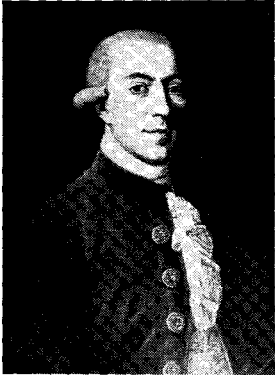
Friesland hersteld als departement

- 1802–1807 Departementaal Bestuur van Friesland
- 135 1807–1810 Regnerus Livius van Andringa de Kempenaer, † 1813, landdrost
- 136 1811–1813 mr Johan Gijsbert baron (de l'Empire 1811, Nederlands 1823)
Verstolk, heer van Soelen en Aldenhaag, † 1845, prefect

**Friesland deel der Verenigde Nederlanden 1813–1815
en van het Koninkrijk der Nederlanden sinds 1815**

- 1813 De raad der prefectuur voert het bestuur na het vertrek van 136
- 137 1813–1814 (jhr 1816) mr Hector Sminia, † 1816 } commissarissen-
138 mr Ennius Harmen Bergsma, † 1828 } generaal

*Gouverneurs, sinds de Provinciale Wet van 1850:
Commissarissen des Konings/der Koningin*

139	1814–1826	jhr mr Idzerd Aebinga van Humalda, † 1834	
140	1826†1840	Jan Adriaan baron van Zuylen van Nyevelt	
141	1840†1848	Maurits Pico Diederik baron van Sijtzama	
142	1848–1878	mr Jan Ernst baron van Panhuys, † 1878	
143	1878–1909	mr Binnert Philip baron van Harinxma thoe Slooten, † 1923	
144	1909–1945	mr Pieter Albert Vincent baron van Harinxma thoe Slooten, † 1954, zoon van 143	
		N.B. Gedurende de Duitse bezetting betiteld als commissaris der provincie, geschorst na de bevrijding en vervolgens cervol ontslagen in 1945	
145	1940–1945	Ministerialrat dr Werner Friedrich Ross, Beauftragter des Reichskommissars für die Provinz Friesland	
146	1945	mr Antoni Wilhelmus Haan, † 1969, waarnemend commissaris	
		N.B. Lid van Gedeputeerde Staten, ontslagen wegens vijandigheid tegenover de bezettende overheid 1941, belast met de waarneming van het ambt van commissaris na de bevrijding tot de benoeming van 147.	
147	1945–1970	mr Henri Peter Linthorst Homan	
148	1970–	mr Hedzer Rijpstra	

I. Aebinga v. Humalda.

In Amelander binnenhuisjes

S. J. VAN DER MOLEN

Hoewel wat de Friese volks- en ambachtskunst betreft vooral Hindeloopen tot ver in het buitenland naam heeft gemaakt, is er nog een tweede plaats waaraan het bezit van een eigen interieur in het verleden wordt toegedacht: het eiland Ameland. Wie kent niet het Amelander bankje, dat alom als een specifiek eilander produkt wordt opgevat? En bezit het Fries Museum niet een Amelander kamer, weliswaar minder rijk en vol dan de Hindelooper vertrekken, maar toch met voldoende eigen karakter om dit zaaltje als een geheel van afwijkende signatuur de bezoekers te tonen? Ook de Oudheidkamer te Hollum pronkt met een, zij het wat eenvoudiger, „Amelander kamer”. Bovendien is er de literatuur. D. F. Lunsingh Scheurleer (in: *Nederlandsche volkskunst*, 1941) konstateert:

„Niet alleen te Hindeloopen, maar ook nog op andere plaatsen treffen wij beschilderde voorwerpen aan, zooals op Ameland. Dit eiland nam oudtijds een zeer eigen plaats in, doch ongelukkigerwijze is bijna alles wat karakteristiek Amelandsch was naar elders verhuisd. Tot de mooiste meubelstukken behoort de eigen kast, die een voorkant van een afwijkend model heeft (.). Vooral echter is het beddebankje bekend, dat in tegenstelling tot het Hindelooper op hoge balusterpooten rust!” (volgt een korte beschrijving).

Reeds de plaatselijke arts J. H. C. Deelken wees onder het opschrift Oude meubeleerkunst in 1917 op de betekenis van het Amelander interieur voor de kennis van de ambachts- en de volkskunst (in: *Oude Kunst II*, jrg. 1917, blzz. 42—48, 174—178). Het is onze bedoeling niet meer aanhalingen te geven of te verwijzen naar literatuur, al moet het wel worden betreurd, dat er over het onderhavige onderwerp geen monografie bestaat, dat wij er eigenlijk nog veel te weinig van weten en dat er nog allerlei problemen liggen die om een oplossing vragen.

Om een bijdrage te leveren aan een gesprek over het Amelander interieur bieden wij op de volgende bladzijden een overzicht aan van geordend materiaal, dat verzameld is uit archivalia: Weesboeken uit de 17de en de 18de eeuw (Rijksarchief Leeuwarden). Deze methode die wij reeds eerder toepasten voor Hindeloopen (men zie: *De Hindelooper wooncultuur in het licht der archieven*, 1967), heeft weliswaar het bezwaar dat wij geen enkel voorwerp te zien krijgen, maar heeft het voordeel, dat wij telkens een opsomming ontvangen van hetgeen er in een sterfhuis of bij een vader of moeder die wil hertrouwen, aanwezig is. Helaas is het aantal bronnen belangrijk minder talrijk dan Hindeloopen te bieden had, terwijl er bovendien een ernstig hiaat te betreuren valt, dat op meer dan de eerste helft

van de 18de eeuw betrekking heeft. Op Weesboek E⁵ (1696–1701) volgt namelijk pas voor de periode 1760–1811 E⁶. En er zijn geen andere bronnen die deze leemte kunnen vullen. Het zal straks blijken, dat juist in dat tijdvak belangrijke veranderingen optreden waarvan ons nu de voorgeschiedenis ontgaat.

Voor ons onderzoek bleven behalve de genoemde nummers over E³ (1674–1684) en E⁴ (1684–1697). Weliswaar zijn ook nog aanwezig de Weesboeken die de tijd van 1559–1616 omvatten en de periode 1617–1654 (zij het slechts fragmentarisch), maar het feit, dat er tussen E² en E³ ook weer twintig jaar liggen zonder gegevens en verder de oudste periode ons voor ons doel minder interesseerde, heeft ons doen afzien van het raadplegen der eerste beide nummers. Het onderzoek was ook zo reeds tijdrovend genoeg. In verband met de beschikbare plaatsruimte zullen wij ons over het algemeen onthouden van brede toelichtingen en vergelijkingen met situaties elders, hoe verleidelijk ook. En tenslotte: wij hebben vooral gekeken naar zaken die naar onze smaak min of meer typisch waren voor een sterk door de zeevaart beïnvloed milieu als het Amelande. Om die reden hebben wij bijvoorbeeld geen aandacht besteed aan het voorkomen van voorwerpen van tin, ijzer, koper, maar wel weer aan onder meer aardewerk, porselein, hout, textiel. De volgorde waarin wij het materiaal meedelen, is zoveel mogelijk dezelfde als in onze studie over Hindeloopen; wie dat wil, kan zodoende van paragraaf tot paragraaf gaan vergelijken.

„To stoel en to bank”

Banken komen in verschillende vorm en dienst in het interieur voor. *Zitbanken* (het woord vaak gespeld als *setbanck*) zijn er, zoals verwacht mocht worden, al in 1674 en worden voor het laatst in 1694 genoemd. Doorgaans is er maar één en als er een houtsoort wordt genoemd, is dat „eecken”. In 1689 wordt van *een oude setbanck* gesproken. Ook als er zitbanken waren, kende men stoelen, maar een toen al ouderwets zitmeubeltje als de *triefoet* vond ik slechts eenmaal genoemd (1694). Wat dat betreft was men er niet konservatief. De *slaapbanken* zijn er in dezelfde periode als de zitbanken: van 1680 tot 1693 worden ze genoemd, maar nooit meer dan één exemplaar. In 1683 is ergens *een oude slaepbanck* aanwezig, terwijl in 1692 sprake is van *een Hollantse slaepbanck*. Merkwwaardigerwijze wordt in 1760 ook nog een slaapbank vermeld, maar deze notitie staat geheel op zichzelf: een zeer oud erfstuk?

Banken die ook met de nachtrust te maken hebben, zijn de *bedt(s)-banken* of *-bankjes*. Van 1680 tot 1791 worden ze in de inventarissen genoemd. Dat het „opstapjes” waren om in de (hoge) bedstede te komen, blijkt uit: 2 *be(d)stede banckjes* (1691). In 34 gevallen zijn het banken, in 15 bankjes. De laatste aanduiding komt al in 1682 voor, maar wordt pas algemeen na 1760. In 12 gevallen waren in een boedel twee stuks, in 9 één,

terwijl in 3 gevallen er 3 en in één geval er 6 stuks aanwezig waren. In slechts enkele gevallen is de houtsoort vermeld: driemaal vuren, eenmaal eiken. Helaas valt niet uit te maken, of de *Sardammer bankjes* (1760–1798) beddebankjes zijn, maar waarschijnlijk is dat wel. Ik heb er in genoemde periode 20 stuks genoteerd: in 6 gevallen één, in 4 gevallen twee en in 2 gevallen drie. Daar er geen beddebankjes worden genoemd als er Sardammer bankjes worden vermeld, mogen wij wellicht besluiten, dat de Zaandammer bankjes dezelfde functie hadden. Dat bij een wieg doorgaans een *wieg(e)banck* hoorde, zal geen verwondering wekken. *Schuttelbanken* (vaak in de gang) en *tynnebanken* (voor de melk- en roomvaten bij boeren) worden ook geregeld vermeld.

Zogenaamd Ameland beddebankje, 18de eeuw. (Fries Museum, Inv.nr. 1958-194). Waarschijnlijk is dit een Sardammer bank, zoals die in de inventarissen voorkomen.

Tot de afdeling banken en bankjes behoort ook de *schabel*. Dit was een klein bankje, algemeen verbreid in Nederland. In Hindeloopen vond ik het ook als voetbank en beddebankje in gebruik, maar op Ameland was slechts in 1685 sprake van (twee) *bedtschabeltjes*, terwijl in 1682 in een inboedel tegelijk een *schabelletje* en een *bedtbanck* voorkwamen. In 7 gevallen wordt van een *schabel* gesproken, in 15 van een *schabelletje*. Er schijnt dus verschil in grootte te zijn geweest. In elk geval was in twee gevallen een schabel groot genoeg om er een kistje op te zetten (1695, 1769). De

houtsoort wordt slechts 9 maal opgegeven; het is "eecken". Het meubelstuk komt voor van 1681–1792. Een soort bankje was ook de *schammel* of (maar minder vaak) het *schammeltje*, in het Fries *skammel* en in het Nederlands *schemel* genoemd. Het komt van 1681–1792 veelvuldig voor en doorgaans met de vermelding: een paar. Maar als er in 1684 wordt gesproken van: 2 *dosen met een schammeltje*, kan dat betekenen, dat dit ene steuntje voldoende oppervlakte had om daar twee dozen op te plaatsen. Schammels werden als regel gebruikt om er iets op te zetten en dit schijnt dermate traditie te zijn geweest, dat wij lezen: *een schrein met de schamels* (1763), 2 *kisies met de schammels* (1783). Op schammels staan: dozen, kisten en kistjes, schreinen, kasten en kastjes en zelfs (in 1775) een mutselaad. Maar anders dan in Hindeloopen heb ik geen kevi „met zijn schammels” aangetroffen, echter wel weer bedschemels: 3 *betschamels* (1694), die ik ook in Hindeloopen in 1638 noteerde: *twee bedschamels off bancken*. Hoewel er in het gebruik van schemels een stuk traditie zal zitten, kan het ook een praktische reden hebben: niet zozeer om meubels van de vloer te verheffen opdat ze bij hoog water geen schade zullen bekomen, maar meer om de gehele vloer te kunnen reinigen.

Tafels in soorten

Hoewel in vele gevallen alleen maar van een tafel wordt gesproken, worden toch ook wel bijzonderheden vermeld, die betrekking hebben op verschil in vorm en afkomst. Wij kunnen voor de periode 1674–1792 onderscheiden: *ronde tafel* (of *ronde hollandsche tafel*): van 1680 tot 1782 18 stuks, waarvan tweemaal een Hollandsche ronde tafel (1700). Moeten wij de Hollandsche tafel (zie hieronder) ook als een ronde opvatten? En:

driebeende: twee stuks (1782, 1791). Kennelijk waren dit flaptafels, welke term als zodanig niet in de Weesboeken voorkomt.

achtkante: drie stuks (1682, 1690, 1692).

vierbiende: twee stuks (1769: *twee vierbiende tafeltjes*).

viervoete: vier stuks (1760 twee, 1760 een, 1768 een). Is viervoete hetzelfde als vierbiende?

drievoet: één exemplaar (1690: *een drievoet houten Tafeltje*).

schuif: één exemplaar (1684: *1 eecken schuif Taafel*).

schijf: van dit niet met een schrijftafel te verwarren type worden in 1682 resp. één en twee stuks genoemd (*een eijcken schijff tafel*; *een schijfftaefeltje*, *een klein schijfftafeltje*).

uittrek: één exemplaar (1690: *1 lange uijt treckende Tafel*).

opslagen: vijf stuks (1773: 3 *opslagene*, 1782: 2 *opslagene tafels*).

met ballen: twee stuks (1769: *een tafel met kloten of ballen*, 1769: 2 *tafels*, daarvan een *met ballen*).

met laden: twee stuks (1769: 2 *tafels met laden*).

Hollands: één exemplaar, indien wij de ronde Hollandse tafel die al genoemd is, buiten beschouwing laten (1694: *1 Hollantse Taafel*)

Zaans (*Sardammer*): elf stuks, alle van 1760–1792. Er worden geen bijzonderheden vermeld.

Meestal wordt volstaan met *tafel*, maar vaak staat er *houten tafel*, terwijl zowel vuren als eikenhouten exemplaren worden genoemd. Van verven of beschilderen horen wij weinig: een witte (dit is naturel) in 1682, een gele in 1683, een groene in 1692, een „marmere” (gemarmerde) in 1694, een „verlakte” in 1792. Niet zeldzaam zijn vermeldingen als: 10 *tafels in soorten* (1779), 8 *tafels in soorten* (1791), wat er voor pleit

dat er op dit gebied in de Amelander huiskamers geen eenheid bestond. Dat geldt ook wat de aantallen betreft, die variëren van één tot acht; niet zelden zijn er twee, drie, vier of zelfs vijf stuks.

Kisten en kasten, kevi en schrein

Ook voor de bergmeubels kan de titel van de overeenkomstige paragraaf in *De Hindelooper wooncultuur* worden aangehouden. Wat de kisten betreft, zij komen van 1674 tot 1792 voor en wel in groot aantal, hoewel per inboedel er meestal één tot twee worden genoemd. Niettemin noteerde ik in 1777 naast 3 *kistjes met 2 schammels* ook 7 *kisten in soorten* en in 1791 6 *kisten*. Het schijnt, dat kisten van normaal formaat de kleine in aantal overtroffen: de verhouding van kist tot kistje is als die van twee tot één. Doorgaans worden geen biezonderheden vermeld en staat er *kist* of (wat ongewoon) *houten kist*, maar misschien is in dat geval bedoeld, dat het geen ijzeren kist is, hoewel deze laatste niet genoemd worden. Eikenhout overweegt, ook bij de kleine: 1674 *een eecken kiste*, 1675 *een eecken kistie*. Vuren kisten zijn zeldzaam en *een grenen kist* wordt maar eenmaal genoemd (1771). Of gaat achter een geverfde kist misschien een van vurenhout schuil? Wij lezen: *een kleijn groen kistie* (1674), *een groote groene geverfde kist* (1680), *een gladde kist* (1769), *een geel geverfde kist* (1683), terwijl een opgave uit 1686 een tegenstelling schijnt aan te duiden (geverfd tegenover ongeverfd eikenhout): *een kleijne groene kistje en een eecken*.

Dat kisten een speciale functie hebben, blijkt niet. Ze zullen gewoon voor het opbergen van allerlei zaken zijn gebruikt, maar er kunnen ook zeemanskisten tussen hebben gezeten. Het aantal keren, dat van een marietieme dienst gewaagd wordt, is namelijk gering: *een vuren bootsgeselskist* (1685), *een bootsgeselskist* (1685), *een matrose kist* (1773), *een zeekist met twee schammels* (1792).

Als bergmeubel is naast de kist al vroeg de kast opgetreden. Van een dertigtal stuks is in 19 gevallen sprake van een kast, in 11 van een kastje. Doorgaans wordt geen houtsoort vermeld, maar vuren (6) en eiken (5) houden elkaar ongeveer in evenwicht, waarbij wel bedacht moet worden dat de eikenhouten keeftkast steeds afzonderlijk voorkomt en in dit overzicht dan ook een eigen plaats krijgt. Naar de soorten worden onderscheiden: etenskast (ook: eetelskast), boekenkast, porseleinkast (eerst in 1792), hangkast (al in 1692), glazenkast (voor het eerst in 1769), terwijl wat houtsoort (behalve vuren en eiken) en uiterlijk betreft genoemd worden: *een notebomen kas* (1769), *twee gladde kassen* (1777), *een gele kasje* (1689), *een kas Terneijt geveft* (1694), *een marmerde cast* (1689, 1695). Op import uit het westen wijzen: *een Hollants vuren kasje* (1686), *een Sardammer kasje* (1769). Dat een glazenkast in wezen een porseleinkast was, blijkt uit de opsomming van hetgeen er in 1781 in een *glazekast* zat: 17 *borden en pantjes*, 6 *pasteleijne Thee koppen*, 4 *dito schoteltjes*, 2 *melkcoppen*, 1 *trekpot*, 1 *Delfs trekpot*. De porseleinkast uit 1791 was ook van „noteboomen”.

Spientjes (ook *spijntie*, *spijn*, *etelspientie*, *furen spien*) komen veelvuldig voor. Misschien was ook een *etelkast* (1692) zo'n hoekkastje. Maar nimmer ontbreekt de *kevi* of *kevy*, die van 1684 tot 1791 steeds in de inventarissen voorkomt, doorgaans in één exemplaar (in 1792 stonden in een huis *twee kevies*). Dit meubelstuk, waarvan bij uit-

zondering wordt vermeld dat het van eikenhout was gemaakt (1691: *een groote eecken kevi*), was zo algemeen, dat het zelfs in de verbeelding van de Amelanders spookte: „ek sjogge hja der soms by moanneljocht âlde wyfkes oer de dunen gean, mei greate kasten (kêvis) op 'e rêch”, weet een inzender in *Iduna XI* (1858) te vermelden. Kranige spoken, is men geneigd te konstaten.

Hoe dit zij, de kevi was duidelijk een pronkstuk. Dat blijkt uit het feit, dat er voorwerpen ter versiering op deze kast werden geplaatst, maar ook — en dat wekt toch verwondering — dat dit meubel aan het oog schijnt te zijn onttrokken door een kleed. Blijkbaar wilden de huisvrouwen het snijwerk tegen stof beschermen. Kan men bij een opgave als *een kevy kleed* (1682) nog twifelen, *een kleet voor de kevi* (1688), *een kevi met het kleet* (1683) maken de zaak al iets duidelijker, maar de oplossing brengt: *een kevi waar om hing een sitsen kleet* (1694). Wordt aanvankelijk vermeld wat er op de kevi stond (1683: *het goed op de kevi sijnde drie stienen coppe 2 tinnen soutvatten*; 1691: *3 stienen coppen op de kevi*, 1699: *3 groote koppen op de cewie, twee kleine dito tusschen de groote*), in de 18de eeuw blijkt het voldoende op te geven: *een kevy met de koppen en ballen* (1700), *een Eken kevy met het opstaande goed* (1770), *een kevy met syn stellen* (1775). Slechts een enkele maal wordt vermeld wat men in deze monumentale kast placht op te bergen: *de kleren in de kevi* (1689). Naast kevi, kast en kist was er nog een vaak voorkomend opbergmeubel, dat van 1674 tot 1792 — dus over de gehele periode — in de inboedels voorkomt: de *schrein* (in 35 gevallen), het *schrijntje* (in 6 gevallen), te vergelijken met Hindeloopers *skreen*, in de stukken *schrien* of *schrientie*. En zoals in Hindeloopen en Molkwerum een enkele maal sprake was van *een Danswyker schrien*, zo wordt op Ameland tweemaal op de afkomst uit Danzig gewezen: een *Dansicker schrijn* (1690), *een Dansicker schreijn* (1694). Na 1700 wordt zonder meer van schrijn of schrein gesproken, maar wel schijnt het regel te zijn geweest dit kastje op schemels te plaatsen, zodat men tot de opgave kwam: *een schrein met de schamels* (1763, 1783, 1790). Van beschildering blijkt niets, wel van het afdekken van het meubel met een doek (tegen beschadiging of ter versiering?): *een kleine schreintie met dito kleed* (1700), *een dopjes kleet over de schrijn* (1694).

Tienen en andere houten voorwerpen

In *De Hindelooper wooncultuur* staat voor tien en butten, maar een butte (een in Noorwegen vervaardigd houten of spanen ovaal „koffertje” met een speciale sluiting, als souvenir door zeelieden meegenomen) wordt slechts eenmaal genoemd (1781). Daarentegen is de *tiene* of *tijn* in de inboedels een geregeld voorkomend voorwerp. De herkomst is niet Noors, maar Danzigs: *2 dansicker Tienen* (1680), *een Dansicker Tientje* (1691), *een Dansicker Tien* (1695). Vaak wordt echter geen herkomst opgegeven en dat is na 1760 (tien en worden voor het laatst in 1781 genoemd) regel. Een tien was van hout (wordt onder de houtwaren vermeld, maar ook: *3 houten Tienen*, in 1680), soms gekleurd (1685: *2 Rooode Tienen*) en eenmaal geschilderd (1691: *1 geschilderde dansicker tien*). Naar aanleiding van mijn artikel over butten in *Antiek* (1969) waarin ik vermeldde, dat de Noorse aanduiding voor butte tina en de Deense tjene is, schreef de heer P. Kistemaker te Andijk mij, dat hij beide woorden sterk verwant vond aan het Hollandse tijn, Westfries toin: „een lage tobbe, waarin kopboter ter markt gebracht werd (...). Het deksel van zo’n tijn had ongeveer dezelfde vorm als bij de butte: bij de handvatten van de tobbe was het deksel ingekeept, zodat het precies sloot en de rand was vanouds taps

gemaakt tegen het klemmen". Misschien moeten wij bij onze Amelanders tieners aan een dergelijk voorwerp denken. Het *Friesch Woordenboek* (II, blz. 286) kent tine als een vat, waarin melk of room geborgen wordt om te zuren. Aangezien butten ook wel uit „Danzig” (de Oostzeelanden dus) kwamen, is het natuurlijk ook mogelijk, dat tien(e) soms voor butte staat.

Naast tieners worden als houten voorwerpen genoemd: dozen, vaten (*vatten*) en vaatjes, emmers, bakken en bakjes, napjes en knopvaatjes (*knopvatjes*). Misschien is veel van dit houten gebruiksgoed geïmporteerd. Zo worden in 1680 ook 4 *houten dansicker emmers* vermeld. Bij de bakken, bakjes en napjes valt misschien te denken aan de tot in de vorige eeuw door zeelieden meegenomen Riga'se nappen of bakken. Import hoeven niet te zijn de ook voorkomende houten schotels en tafelborden, die meer de indruk maken te behoren tot een periode, waarin aardewerk nog niet zo'n grote rol speelde. Na het eind van de 17de eeuw komen opgaven zoals 20 *houten tafel borden* (1694) dan ook niet meer voor. Dergelijke voorwerpen van hout waren op de vastewal in de 16de en de 17de eeuw niet zeldzaam. Roorda vond te Britsum in 1623 als *houtwerk onder meer: 7 losse borden, 20 tafelborden, 3 dozen* en Postma citeerde uit een Bolswarder inventaris uit 1571: 12 *roede ronde tafelborden, vier witte houten patelen, een roedt houten pateel* (zie: *De Hindelooper wooncultuur*, blz. 33). Is het toevallig, dat deze houten borden en schalen rood waren zoals de rode tieners in 1685, hiervoor genoemd? Tenslotte moeten de houten stellen op de kast worden vermeld, die merkwaardigerwijze pas na 1760 (tot 1792) voorkomen:

1768 een Dantsyker steltje

1769 twee dantsiker steltjes

1773 een houten stel

1781 een houten stel op de kast

1783 een houten steltje

1791 drie houten stellen

1792 op de kast in de voorkamer een houten stel van seven.

In 1764 trof ik in een inboedel in Warns een *houten steltje oostzeesgoed aan* en omstreeks 1955 vond ik op een zolder te Oosterend (Tersch.) nog zo'n stelletje: een paar massieve, houten vazen (Fries: stelten), rood geschilderd en met dezelfde zwarte ornamenten als de al genoemde Riga'se nappen. Meer bijzonderheden vindt men in het artikel Een zeldzaam houten kaststel uit Ameland, van J. de Kleyn, in *Bijdragen en Mededelingen van Het Nederlands Openluchtmuseum* (jrg. 24, nr. 2, 1961), dat een „steltje” van drie beschilderde houten vazen beschrijft, afkomstig van het eiland en hoog 35 tot 36 cm. De Kleyn commentarieert: „Ze zijn alle uit één stuk gedraaid en geheel massief. Bij de twee dekselvazen is het dan ook niet mogelijk de deksels van de vazen af te lichten. De fraaie kleurrijke versiering is zeker niet karakteristiek voor Nederlands schilderwerk” (blz. 48).

Verfraaiing van het interieur

Het van Marken, Hindeloopen en mogelijk ook elders bekende opstapelen van huisraad en gebruiksvoorwerpen, was op Ameland blijkbaar weinig in trek. Wel werden kleden en doeken gebruikt ter versiering, terwijl ook het opstellen van voorwerpen van hout, tin, glas, aardewerk, porselein enz. traditie moet zijn geweest. Een aanwijzing voor het stapelen geeft een opgave als: 1 *klein schreintie met dito klee daer op een koffertie staende op een doos ijder met een dito spread overgedekt* (1700). Of: een *bont*

spreed (over de ronde Hollandse tafel) *ende daer op drie doosies ijder met bonte spreetties* (1700). Soms krijgt het uitstallen iets kneuterigs: *een klein kistje met een spreet daerover, 3 spanen doosjes met klijne witte doekjes daer over* (1687); *10 dosen (...)* *sommige bedeckt met witte klijne spreetjes* (1685).

Er werd veel met „spreeden” gewerkt: *een oud groen spreetje over het cantoor* (1690), *1 bont spreetje over de kast* (1690), *2 dosen en een klein kistie, sijnde de 2 dosen yder met een bont spreetie overdekt* (1700). Niet alleen om de kevie werden kleden of doeken gehangen, dat gebeurde ook met de schoorsteenmantel; blijkbaar waren dit stroken of vallen. Al in 1681 is er *een schorsteenkleed*, in 1683 *een groen dito*, in 1683 zijn er *2 bonte schorsteenkleden*, in 1689 (twee?) *groene schorsteen kleden*, in 1694 *2 witte*. In deze laatste inventaris worden ook *2 witte spreeden voor de glasen* vermeld.

Maar de grootste pronk van het interieur vormden toch aardewerk en porselein, op opvallende plaatsen neergezet of opgehangen. Het vroegste voorbeeld dateert uit 1675: *een eecken kast 3 blauwe coppen daer op*. In 1688 staan *op de mantel van de schoorsteen steenwerck, glasen etc.* In 1690 lezen wij: *1 kas daer op 2 flessen en een doofpotje van steen*. In 1683 wordt ons het volgende tafereeltje geschilderd: *2 stienen coppen en een appel* (kennelijk een siervoorwerp) *op de kast, 8 stienen pantjes in de kamer hangende 22 stuck dagelyx stien werck*. Aardig is ook de omschrijving uit 1664: *33 stux stienwerck in de kamer hangende en staende*, waarbij nog kwamen *3 kastkopjes delfs*. Tenslotte nog een voorbeeld, ook uit 1694: *aen de muur en op de kast soo stenen schalien als coppen etc. 17 stux*.

Als het porselein naast het steengoed opkomt — het wordt in het laatst van de zeventiende eeuw al genoemd — wordt dit uiteraard eveneens verkozen om het interieur te verfraaien: *op de kast 2 pasteileijne copjes* (1695); *4 porceleine kevykoppen* (1760); *op de schoorsteenmantel 1 schotel, 2 pannen, 8 clapmutsen, 1 pot* (1781); *op de bedsrigger 17 schotelities, 14 koppies, 2 spoelkommen*. Bij deze citaten hebben wij het ook opgegeven *Delfts goed* (1760, 1781) en het Engelse aardewerk (1792) vanwege de duidelijkheid achterwege gelaten. Tenslotte konden ook schilderijen het interieur versieren: *7 schilderijtjes* (1692), *4 stuks* (1693), *3* (1695), *6* (1777). Helaas wordt maar in één geval de voorstelling opgegeven: *1 schilderijtje daar op een scheepje* (1769). Nu ja, dat mocht men in die tijd op Ameland ook wel verwachten.

Steengoed en porselein

Zijn zo juist het steengoed en het porselein reeds als verfraaiing van het binnenhuisje genoemd, er is wel aanleiding nog even op de verschillende soorten in te gaan. Het valt op, dat over het algemeen aardewerk (steen-goed) en porselein goed uit elkaar worden gehouden. In 1682, als het Delfts aardewerk voor het eerst optreedt, lezen wij: *6 delftse pannen, 4 witte schalen, 3 pantjes, 4 klapmutskes, 3 kopkes*, alles vermeld onder *Stienwerck*. In 1769 worden als *Delfts steenwerck* opgesomd: *30 borden, 3 dozijn dito, 17 dito, 5 schotels, 5 borden, 12 schotels, 3 klapschotels*. Een duidelijke onderscheiding blijkt uit de omschrijving uit 1692: *14 stux delfs stien werck, 2 pasteileijne klapmutsen*. Of, een later voorbeeld (1760):

Delfts goed 12 clapmutsen, 17 pannen, 11 pannen; pasteleijn 24 Teekoppen, 24 panties, 2 pastelejnen caskopies, 3 Delftse dito. Eenmaal is er verwarring: 13 stienen pannen delfs pasteleijn (1692).

In tegenstelling met Hindeloopen, waar Delfts niet veel werd aangetroffen, overheerste op Ameland deze aardewerksoort, waarbij echter wel de waarschuwing van J. de Kleyn herhaald mag worden, namelijk, dat „al hetgeen wij Delfts aardewerk noemen, nog niet in Delft gefabriceerd behoeft te zijn” (men zie: *Volksaardewerk in Nederland 1600–1900*). Straatse en Spaanse majolica trof ik daarentegen in het geheel niet aan, noch — althans niet met name — het „Oost Indisch goed” (afkomstig uit China), waarvan de Hindelooper huizen sinds 1652 plachten uit te puilen. Er is echter kans, dat er „China ware” schuil gaat achter opgaven als deze :

- 1691 2 pasteleyn clapmutsen
 - 1 pasteleyn copie
 - 1 pasteleyn copie
 - 1 pasteleyn idem
 - 1 pasteleyn papegaaijskop
 - 1 pasteleyn kleyne idem
- 2 pasteleyn snuyf Toebacks kleijne flesjes
- 1760 4 porceleine kevykoppen
- 25 paar coppies en panties Teegoed
- 12 Losse Schooteltjes
- 1 pasteleine Trekpot

Japans porselein, in Hindeloopen tamelijk zeldzaam, was ook op Ameland verre van algemeen en wordt vrij laat genoemd :

- 1769 1 dosijn Japans teegoed
- 4 Japanse spoelkommen
- 1769 7 paar Japans theegoed
- ½ dozijn dito
- 9 paar dito
- 9 schoteltjes en 8 koppen
- 6 paar dito
- 5 paar dito
- 1 dousijn dito
- 1 dito blauw porceleijn
- (.....)
- 3 Engelse spoelkommen

In dit laatste geval was er ook heel wat blauw porselein (Chinees dus) aanwezig evenals drie stukken Engels. Ik vond overigens wel meer Engels genoemd, zij het niet in groot aantal :

- 1769 1 Engelse kom
- 1783 1 Engels Thee servys 4 stuks
- 2 witte Engelse schotels
- 2 Engelse trekpotten
- ½ dosijn Engelse borden

De periode waarin het Engelse goed wordt vermeld, klopt met het feit, dat in het midden van de 18de eeuw Wedgwood met een nieuw procédé kwam, een harder aardewerk, dat veel beter dan de brosse materie van het Delfts bestand bleek tegen break en afschilferen van de glazuur (Vgl. Jkvr. De Jonge, *Delfts aardewerk* (1965, blz. 13). Het valt moeilijk uit te maken, of de Amelanders zeelieden zelf in Engeland het Wedgwood kochten, of dat het via het druk bezochte Amsterdam op het eiland werd ingevoerd. Hoe dit zij, het bovenstaande maakt duidelijk, dat vooral in de 18de eeuw, toen door de walvisvaart de welstand groter werd, de binnenhuisjes met porselein werden „gedekoreerd”.

Soeveniers uit Danzig

Hiervoor is al gesproken over de *Dansicker Tienen*, ongetwijfeld meegenomen van de vaart op de Oostzee, die heel wat te betekenen moet hebben gehad. Soeveniers uit dit gebied komen op Ameland iets langer (tot in 1777) voor dan in Hindeloopen (1744) terwijl ik ook de indruk heb, dat er meer voorwerpen uit Danzig en omgeving in eilander inboedels voorkwamen dan in Hindeloopen. In elk geval was er meer verscheidenheid. Naast tien en noteerde ik *emmers, kistjes, schreinen, steltjes, poppen en potten*. Die houten poppen schijnen een specialiteit van de stad te zijn geweest, want ik trof een *dansker pop* ook in Workum (1670) en in Hindeloopen (1725) aan. Het bleef overigens niet bij houtwaren, zoals blijkt uit de aanwezigheid van *4 oosterse glaasjes* (1695), *een partij garen van pier jelles uit de Oostzee te huis gesonden* (1700) *1 Rigase deken* (1783), *40 ell Moscovisch doek* (1769) en een *Toeijas* (1792), waaronder verstaan werd een cylindervormige doos van berkebast, welke hier te lande wel als tabakspot door scheepskapiteins werd gebruikt. „Tuyes”, zoals men ze hier ter plaatse noemt, worden nog steeds in Veliky Ustyug vervaardigd, (vgl. E. M. Ch. F. Klijn in *Bijdragen en Mededelingen van Het Nederlands Openluchtmuseum* (jrg. 26 nr. 1).

Walvisvaart

Nu wij ver van Ameland zijn geraakt, is het hier de beste plaats om nog even te wijzen op voorwerpen die met de Groenlandvaart verband houden. Omdat het lijstje niet lang, maar toch wel interessant is, volgen hier de opgaven:

- 1682 1 walvisbienen doos
- 1685 1 bienen doos
- 1694 1 walvissen doos
- 1694 1 walvis doos
- 1766 2 houten walvissen met een sloop
- 1777 2 maal 1 Robbevellen schie
- 1780 1 Robbe Leeren Schee met 2 silveren bandies

De houten walvissen met bijbehorende sloep zullen wel als een stukje volkskunstig snijwerk of „nifelwurk” moeten worden beschouwd. Dergelijke produkten kwamen ook elders in Nederland voor.

Sardam en Holland

Al eerder zijn in dit artikel voorwerpen genoemd die met Zaandam of Holland in verband worden gebracht. De Sardammer realia zijn het talrijkst: 32 stuks, waarvan 20 banken en bankjes, 10 tafels, één kastje en een *Sardammer wieg en bank*. Daar zowel bankjes als tafels onmiddellijk in 1760 worden genoemd – zij komen tot 1798 voor – moet wel worden aangenomen, dat deze meubelstukken in de periode waarover geen gegevens te vinden zijn, hun intrede in de Amelandse huizen hebben gedaan.

Hebben zij misschien Hollandse stukken vervangen? Het is in elk geval merkwaardig, dat het Hollandse meubilair zich beperkt tot de jaren 1686–1700, al moet worden toegegeven, dat na 1700 ook zeer wel Hollandse voorwerpen in gebruik kunnen zijn geweest. Maar na 1760 worden ze toch niet meer vermeld. Het gaat in het ge-

heel om slechts 7 stuks en wel 2 slaapbanken, 2 vuren kastjes, 1 tafel en 2 ronde tafels. Hoe dit zij, in Hindeloopen vond ik meer Hollandse meubels en wel in de periode 1696–1801 (veel later dus doorlopend) en veel minder Sardamse, namelijk 12 banken, waarbij Warns in 1798 nog met een *Sardammer kast* komt. Belangrijk is, dat in Hindeloopen reeds in 1729 voor het eerst een *Sardammer bank* optreedt. Dit jaartal zou namelijk ook ongeveer kunnen aangeven wanneer op Ameland dergelijke meubels werden ingevoerd, al moet niet worden vergeten, dat het om zaken gaat in inventarissen van doorgaans bejaarden, zodat er een onbekend aantal jaren moet worden afgetrokken: een meubelstuk kan zowel bij het huwelijk als enkele tientallen jaren daarna zijn aangeschaft. Ten overvloede wellicht: Zaanse vrouwenkleding heb ik niet aangetroffen.

Beschilderd en besneden

Evenals in Hindeloopen stelt mij de frekwentie van beschilderde voorwerpen in Amelander interieurs teleur. Schilderwerk en snijwerk heten kenmerkend voor de Amelander volkskunst (waarbij in het midden wordt gelaten of dit een eigen schepping was dan wel een van elders afkomstige kultuuruiting). Het heeft weinig zin te spreken over geel en groen geverfde kisten, kasten en tafels, daar dit geen produkten van volkskunst genoemd kunnen worden. Een andere categorie waarachter in dit verband een vraagteken moet worden gezet, is die van voorwerpen als deze:

- 1674 1 schilder bordtie
- 1682 1 schildert bort
- 1685 2 schilderde bortjes steen
- 1691 4 schilder bortjes met glas

De vermelding steen (in 1682 ook 1 *schildert bortie* onder het *stienwerck*) doet vermoeden, dat het gaat om voorwerpen van aardewerk, die beschilderd waren. Ik trof ze ook in Hindeloopen en Workum aan en veronderstelde reeds in 1967, dat het in vele gevallen tafelborden zijn geweest. Het voorbeeld uit 1691 (met glas) weet ik niet te plaatsen. Beschilderde etensborden waren er in Nederland al vroeg, maar dan van hout. Zo vond R. C. Hekker in een Westfriese inventaris uit 1591 een aantal *vermaelde platelen*. In 1675 komen op Ameland 2 *albastere borties* voor, waarmee blijkbaar gemarmerde voorwerpen werden bedoeld. Het marmeren was een nabootsing in schilderwerk van het echte marmer en deze imitatie (lang nog een „meesterstukje” van onze mr. ververs!) kwam volgens Van der Pluym (*Vijf eeuwen binnenhuis en meubels in Nederland*, 1954, blz. 73) in de zeventiende eeuw in zwang. Als voorbeelden noem ik:

- 1689 1 marmerde cast
- 1694 1 ronde marmere Taafel
- 1695 1 marmere kas

Na 1695 komen gemarmerde voorwerpen niet meer voor. En geschilderde, zal men vragen? Wel, de oogst is bijzonder klein:

- 1691 1 geschilderde dansicker tien
- 1783 2 geschilderde Theeblaties

Hierbij kan de vraag worden gesteld of de tien misschien beschilderd en al uit Danzig is meegenomen, en of het theeblaadje wel op Ameland van een beschildering is voorzien. Bij gelakte voorwerpen valt namelijk ook aan Aziatische herkomst te denken, ook al wordt die niet vermeld bij de volgende stukken:

- 1768 een verlakte kas
- 1775 een verlakte schrijn
- 1777 4 verlakte en geverfde mutsladen

1790 een verlakte blatie

1792 een verlakte tafel

Bij een blaadje en een kas kan trouwens eerder sprake zijn van afkomst uit Azië dan bij een schrijn en bij zulk een „op maat gemaakt” gebruiksvoorwerp als een mutsenkistje. Maar misschien was er op het eiland of in Amsterdam een mogelijkheid zulke bestaande stukken te laten lakken.

Het snijwerk beperkt zich meest tot stoven. Slechts tweemaal wordt ook een besneden mutslaad genoemd:

1768 een uitgesneden stoof met een seel

1769 2 gesneden stoven

1773 3 uitgesneden stoven

1775 een bankje met twee uijtgesneden mutsladen

1790 een uitsneden stoof

een dito met een seel

1792 1 uijtgesneden stoof

1 uijtgesneden stoof met een koperen zeel

twee uijtgesneden stoven

1794 2 uijtsneeden stooven

1798 2 stooven gesneden

En dit is dan uit onze bronnen de hele oogst. Wij hadden meer verwacht, maar ook in Hindeloopen stelde het aantal produkten van volks- en ambachtstkunst teleur. Misschien zijn inventarissen toch te zeer een toevallige opname om wat de aantallen van bepaalde meubelstukken en gebruiksvoorwerpen betreft er een geheel betrouwbaar beeld van te krijgen. Een andere mogelijkheid is ook, dat het besnijden en beschilderen van mobilia pas na omstreeks 1750 in toenemende mate in gebruik is gekomen, zodat de „top” van deze traditie kwam te liggen omstreeks 1800, waardoor — rekening houdend mede met het al genoemde feit, dat inventarissen doorgaans het nagelaten bezit van bejaarden weerspiegelen — de „hoogkonjunctuur” buiten de Weesboeken is gebleven. Hier kan alleen maar duidelijkheid komen, als het gelukt de beschildering en het snijwerk van bewaard gebleven voorwerpen te dateren.

De tsjerke fan Raerd (Raerderhim) nou en eartiids

R. STEENSMa

De measte fan ús fryske tsjerken dy't it omtinken krije fan fakman en toerist ha dy bilangstelling to tankjen oan har boukundige kwaliteiten. Der binne lykwols yn Fryslân ek forskate tsjerken dy't architektonysk net botte wichtich binne, mar om oare redenen ús omtinken fortsjinje. Ien dêrfan is de tsjerke to Raerd en dat om syn ynventaris. Tsjerke en toer datearje út 1814, doe't de midsieuske tsjerke ôfbrutsen is. Op 28 febrewaris 1814 waard de 100 foet hege toer to keap oanbean yn de Ljouwerter Krante en der waard spesjael by sein dat dêr gâns douwestien oan siet. Ek yn de tsjerkfâldijrekkens komme wy dizze stiensoarte tsjin: 25 maeije 1750 waard twa goune útbitelle foar it forfier fan douwestien nei Ljouwert. Dy stien wie blykber fan de tsjerke ôfkomstich, hwant yn de foargeande jierren wiene der forskate greate reparaesjes útfierd:

- 18 maart 1747: wegens geleverde steen tot de pilaar aan de zuidkant van de kerk: 42 car. g. 13 st. 8 penn.
- 2 okt. 1747: aan Robijn Hessels betaald wegens het metselen van drie pilaren aan de kerk: 39 car. g. 15 st.
- 9 okt. 1747: voor het ophalen en kroden van 10500 steen voor de kerk: 1 car. g. 19 st. 4 penn.
- 20 maart 1748: wegens geleverde steen tot pilaars aan het koor-end: 100 car. g. 10 st.

Fierders fine wy forskate posten foar sân, kalk, opperwurk ensfh. De tsjerke wie dus blykber yn it midden fan de 18de ieu al brekfallich en de fâlden ha der in tal bearen tsjinoan set.

It foarkommen fan douwestien wiist der op dat de âldste stiennen tsjerke to Raerd al foar 1200 boud is. Wierskynlik wie dat de tsjerke dy't yn 1814 ôfbrutsen is, mar dat hoecht net sa to wêzen, hwant de douwestien kin ek fannijs brûkt wêze. Op 7 augustus 1736 stie yn de Ljouwerter Krante dat Dekema en J. Scheltema 2000 stien fan Wattermastins oan de Raerder tsjerke jown ha út krêft fan it testamint fan W. Harinxma. Hie de tsjerke dy stien nedich? Mooglik binne hja brûkt foar de toer, hwerfan it boppestik, op tekeningen, letmidsieusk oandocht. Wy sjogge op de tekeningen fan Gardenier Visscher en Bulthuis út 'e ein fan de 18de ieu in swiere, brede sealtektoer mei oan de noard- en westkant twa brede nissen mei dêryn twa koppele bomgatten. Oan de noardkant ûnder de dakrânne en oan de westkant by de oanset fan de topgevel in fries. Op de tekeningen is net to sjen oft nissen en fries roun- of spitsbôgich binne. Wierskynlik wie de yndieling fan de net sichtbere east- en súdkant navenant. Under de bomgatten sjogge wy greate fjouwerkante wizerplaten, dy't dêr yn de 17de ieu al oansieten, hwant yn 1689 joegen de tsjerkfâlden 60 car. g. út foar nije wizers oan de toer en it forguldzjen dêrfan. Tsjerke

en toer wiene dutsen mei laeijen, hwat regelmjittich útjeften foar de Ley-decker ferge.

De midsieuske tsjerke wie wijd oan St. Laurentius en der stie ek in alter foar St. Anna yn. Dit fornimme wy út it testamint fan Ada Jongema, opmakke 3 jannewaris 1522 (*Sipma, O.Fr.O.II,360*). Aede bigearde syn grêf „by myn heilighe patroen sinte Laurens op dyo aerste graede voor dat koer voor myn sillighe moers foeten” en bispriek de tsjerke dêrfoar in rinte fan seis inkel gouden goune, lykwols mei de bîngst dat elk jier op syn stjerdei it nachtgebet hâlden en in mis mei in requiem-mis opdroegen wurde soe „in dat ewich”. Fierders moast de tsjerke de preesters in dûbbelske stûr en de koster in inkelde stûr jaen „voor mijn ende Ayle zeelen ende alle Jongghama gaesten int ewich duerryende ende dyr voor schille dae schilden twiscke den patroen ende mij daed wessa”. Wy scene sa sizze dat Aede nochal hwat frege foar syn seis goune. Hjrmei wie lykwols Aede syn tarissing foar de reis nei de oare kant noch net klear, hwant hy bispriek fierder noch njoggen inkel gouden goune rinte foar twa missen yn ‘e wike „int dat ewich; dyo ene schelme dwaen op sinte Anna altoer tho loff ende thot eere dyo hillighe moeder sancte Anna sylffs derde ende met haer geslachte alle tysdegghen”. De oare mis moast opdroegen wurde op de dei dat it de preester it bêste útkaem. Nijsgjirrich is de oantekening „St. Anna sylffs derde”: moai wis stie dêr by it alter in byld fan Anna mei har dochter Maria en har beppesizzer Jezus. Dizze groep hjit yn it Nederlânsk St. Anna-te-drieën en yn it Dúts St. Anna-Selbdritt. De fryske fakterm stie dus it tichtst by de dútske. Yn it testamint wurdt oer de preesters yn it meartal praet: neist de pastoar wiene der noch in vicaris en in prebendaris. Elk hie syn eigen ynkomsten út stikken lân. By it lân fan de koster wie yn 1543 „anderhalff pondemate graslandt, heetende dat Fryhoff, liggende aen die noordera egghe van die kercke” (*Beneficialboeken, p. 129–131*). Yn lêstneamde boarne fine wy ek de oantekening: „Item, oyck moet die Pastoir holden wyn ende broot om myt te celebreren, ende alle Communicanten mede toe administreren. Item alle cleyne costen die daer vallen aen die kercke tot reparatie, gelasen, muirwerck ende ander timmeringe, moet die Pastoir staen, myt dycken, dammen ende alle ongelt”. Dizze spesiale oantekening wiist der wol op dat men it ek yn 1543 al hwat frjemd foun dat de pastoar soargje moast foar it ûnderhâld fan de tsjerke. De Jongema’s stiene blykber foar de oalje yn de lampen yn tsjerke, hwant yn it testamint fan Edo Jongema fan 20 april 1531 stiet (*Sipma, O.Fr.O.II,357*): „Item dy patroen toe Raerd sancte Laurens tric enckel gowna of ick oft myn faer aet, bytefta weer fan olybrand inder tzierka ney inhold dat missael...”. Ek Edo liet jild nei foar de geastliken om op syn stjerdei foar him to bidden. Om’t it ús yn it foarste plak om it gebou giet, litte wy it lykwols hjirby.

Yn 1814 wie de âlde tsjerke sa brekfallich wurden dat de floreenplichtigen ornearren hy soe ôfbrutsen wurde om plak to meitsjen foar in nije. Neffens Van der Aa (*Aadr. Woordenboek, IX, p. 372*) waerd de nije tsjerke ynwijd op 10 septimber 1815 en it nije oargel op 18 augustus 1816. Op in tinkstien yn de toer stiet neist de nammen fan grytman, dûmny en tsjerkfâlden it neifolgjende gedicht:

De toren die hier staat voor ’t Kerkgebouw te pralen,
Rust op een fundament van honderd agttien palen;
Een twintigduizend tal van oude Vriesche steenen
Moest daarop aan den voet een vasten steun verleenen.
Dat nu dit schoon gebouw veel eeuwen mag verduren,
Door God beveylgd en bevestigd op zijn muren,
En met het kerkgebouw voor ieder mag verstreken,
Om ’t hart tot dankbaarheid en Godsdienst op te wekken.

1. It ynterieur fan de tsjerke nei it súdeasten foar 1909.

2. In ynterieur fan de tsjerke nei it easten. Yn 1909 binne preekstoel en hek nei it easten forpleatst, de sarken binne oerein set tsjin 'e muorre, wylst ek it bankeplan foroare is.

Dizze tsjerke út 1814 is in ienfâldich gebou sa't wy dy op forskate plakken yn Fryslân fine. De muorren binne troch pilasters yn fakken fordield, dêr't greate spitsbôgige finsters yn set binne. Yn it twadde fak út it westen in yngong mei dêrboppe in bibeltekst, sawol oan de súd- as oan de noardkant. De heal ynboude toer mei in spits hat de yngong oan de westkant. De tsjerke leit heech op 'e âlde terp yn it midden fan it doarp. De rekkens fan de bou binne wol biwarre bleaun, bistek en tekeningen spitigernôch net.

De ynterieurforoarings yn 1909

Yn it begjin fan dit artikel is sein dat it ús binammen om de ynventaris giet. Wy jowe earst omtinken oan de opstelling fan it meubilair. It âlde meubilair is yn 1814 foar it grutste part oerbrocht nei de nije tsjerke. Dêrby is oan de âlde opstelling fêsthâlden: de preekstoel mei it doophek oan de súdkant op twa-tredde fan it westen út; dêr tsjinoer in hearebank; de frouljusbanken dwers op de súdmuorre; de manljusbanken yn it lang en nei efteren omheechrinnend lâns de noardmuorre; lâns de eastmuorre inkelde fakken mei twa banken, wierskynlik foar de tsjerkfâlden en biskate famyljes. Ien en oar is dúdlik to sjen op ôfbylding 1 en 3, makke nei âlde foto's dy't yn tsjerke hingje. Yn 1909 is de opstelling gâns foroare. De preekstoel is forset nei de eastkant, hwerby't it doophek sa opsteld is dat it gjin fjouwerkant mear foarmet, mar dwersuer rint fan de noard- nei de súdmuorre. It bankeplan moast hjirby oanpast wurde en sa binne de lange banken lâns de noardmuorre foroare yn dwersopstelde banken lykas dy al by de súdmuorre stiene. Dêrby binne de snijde sydstikken fan de banken oan de súdkant foar de helte oerbrocht nei de nije banken oan de noardkant. De hearebank hat men yn twaën seage en de beide helten opsteld ûnder it oargel tsjin de westlike sluting; oan wjerskanten fan it paed in pyllder mei in sydskot. Rjocht foar de preekstoel kaem in blok banken yn sté fan de stuollen dy't dêr tofoaren stiene. Fierders hat men ek de greate sarken dy't yn it middenpaed leine, dêr weihelle en tsjin 'e muorre oan set; foar in part yn tsjerke en foar in part yn 'e foartsjerke.

In yntrigearjende fraech, binammen út liturgysk each bisjoen, is hwerom dit allegarre bard is. De notuleboeken fan de tsjerkerie sizze neat oer dizze saek, hoewol't men jin yntinke kin, dat op oanstean fan de tsjerkerie de tsjerkfâlden de saek foroarje litten ha. Yn de oantekens fan de tsjerkfâldijgearkomste fan 29 juny 1908 lêze wy: „De voorzitter deelt nog mede dat hij de vorige week met den architect H. Kramer van Leeuwarden de kerk heeft bezichtigd. De heer Kramer zal eene opgave verstrekken van het houtwerk in de kerk n.l. of het eiken dan wel ander hout is. Hij oordeelde dat het aanzien der kerk zou verbeteren indien het preekgestoelte aan het eind werd geplaatst en de banken werden verplaatst, de grafsteenen zouden ergens anders een plaats kunnen vinden. Een en ander wordt voor kennisgeving aangenomen, terwijl wordt afgesproken om na de hooijng de kerk te Mantgum te gaan bezichtigen, welke een dergelijke restauratie heeft ondergaan”. De opmerking oer

Mantgum docht hwat frjemd oan, hwant dêr is de opstelling krekt net foroare. Wie Kramer it mooglik fan doel? Op 14 septimber „wordt geruimen tijd en veel aandacht gewijd” oan it plan dat Kramer foar de fortimmering makke hat, mar de fâlden komme net ta in bislút en wolle der earst nochris mei de notabelen oer gear. Dat bart op 22 septimber: „Na langdurige besprekingen kunnen allen zich vereenigen om bovengenoemde werken, zooals die op bijgevoegde begrotingen zijn aangegeven te doen uitvoeren”.

Dizze summiere oantekens fortelle ús neat oer de arguminten dy’t de trochslach jown ha by de diskusjes. Der moatte dochs wol wichtige arguminten west ha, hwant de forbouwing koste gâns jild. Hat de architekt de tsjerkfâlden bipraet? Hat it foarbyld fan in oare tsjerke yn ’e omkriten meispile, bygelyks Grou, dêr’t yn 1908 it ynterieur foroare is? Inkelde âldere lju út Raerd fortelden ús dat de dûmny de saek trochset hat. Ds. T. S. van der Ley Wz., dy’t fan 1896 oant 1926 to Raerd stie, wie advisearjend lid fan de tsjerkfâldij. As de measte dûmnys sil hy fan bitinken west hawwe dat it preekjen by de nije opstelling makliker wie as by de âlde. Hy hoegde dan net mear alle kanten út to sjen, mar stie rjocht foar de gemeente. Wis is it net, mar it soe net de earste kear wêze dat in tsjerke-ynterieur op oanstean fan dûmny om dizze reden foroare is.

Nei’t op 22 septimber 1908 it bislút ta de fortimmering nommen is, folgje de ûnderhannelingen mei de timmerlju, dy’t der earst neat foar fiele om it wurk yn deihier út to fieren ûnder taforsjoch fan de architekt en mei in regelmjittich ynfolgen fan leanlisten. Hja wolle it wurk leaver oannimme foar f 3882,—. De tsjerkfâlden jowe lykwols gjin bilies en nei forrin fan tiid wolle de timmerbazen dan wol om lyk. Nei lotsjen mei P. Larooij it wurk útfiere. Op snein 19 septimber 1909 koe de tsjerke wer yn gebrûk nommen wurde.

Neist de timmerlju kamen der ek skilders oan to pas: it gong binammen om it ôfskrabjen fan it ikehout. De brune ferve op preekstoel en banken waard der ôfhelle, wylst it oargelfront syn wite kleur forlear. It lêste hat gjin winstpunt west. Forskate ûnderdielen kamen by de wite kleur better ta har rjocht, bygelyks de muzykynstruminten op de kas, it snijwurk op de balustrade fan de kreaake neist de kas en de drapery-eftige ôfsluting ûnderoan. It waard yn dy dagen moade, om safolle mooglik it natuerlike materiael sjen to litten, sûnder dat de lju har dêrby ôffregen oft dat ek de oarspronklike tastân en dus de bidoeling fan de ûntwerpers en bouwers wie. Alderhanne tsjerken dy’t doe restaurearre binne, hat men oan ’e binnekant ûntpleistere, bygelyks Aldeberkeap.

Noch in tredde foroaring yn it ynterieur fan de Raerder tsjerke yn 1909 freget ús omtinken: it forpleatsen fan de sarken. In ynwenner fan Raerd, dy’t as timmerfeint oan it wurk meidien hat, fortelde dat men altiten oer de tige ûnegale sarken hinne knoffelje moast en dat party minsken dêr har nocht fan hiene. Ek hiene der alris planken oer lein mar dat makke tofolle lawaei as men dêr oerhinne roun. Fierders wie it ek lestiger de sarken lizze to litten doe’t men mear banken yn tsjerke sette woe. De sarken binne tige it oansjen wurdich en mooglik is der tocht dat hja by de nije opstelling tsjin de muorre better ta har rjocht kamen. Mei dat lêste kin men it wol iens wêze.

As wy nou nochris de tastân foar 1909 forgelykje mei dy dêrnei, dan moat de konklúzje wol wêze dat it ynterieur fan de tsjerke der net op foarútgien is. By de âlde tastân wie der mear lykwicht yn de fordieling fan de romte: sintrael stiene de

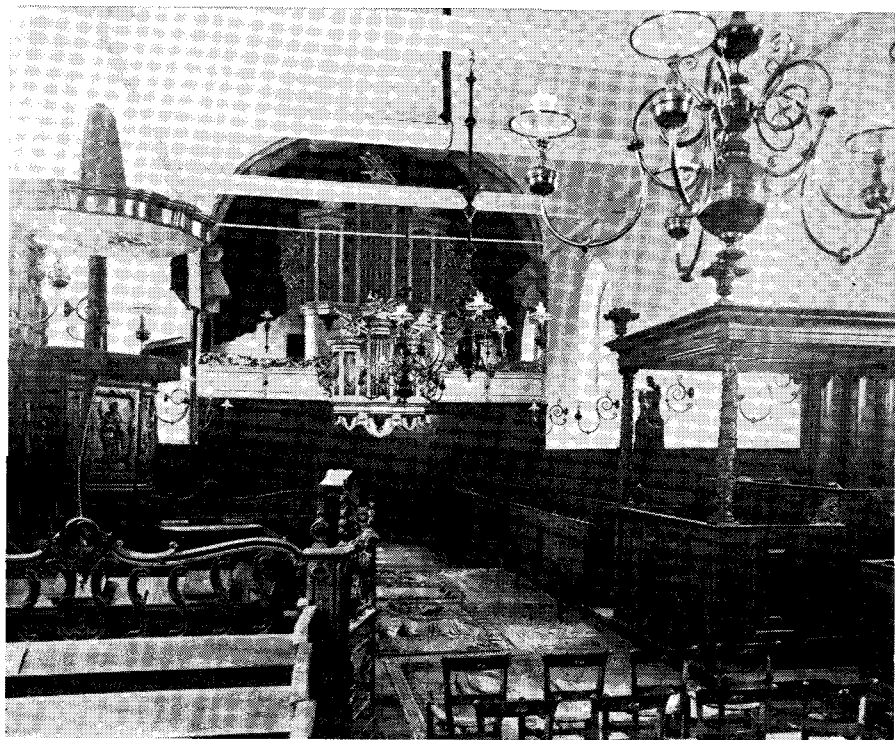
preekstoel mei it hek en as tsjinwicht de hearebank; de oare banken en stuollen wiene der op harmoanyske wize omhinne skikt. By de hjoeddeiske opstelling is de romte foar in great part fol set mei banken, wylst hek en stoel net goed mear ta har rjocht komme. De hearebank fynt men hast net mear werom. By de âlde tastân wie der in nijsgjirrige ôfwikseling tusken de swiere sarken oer de flier en it boartlike 18de-iesuske doophek dêrnjonken. By de nije opstelling tsjin de muorre oerhearskje de sarken tofolle. De tinteljende ôfwikseling yn it romme ynterieur fan foar 1909 is spitigernôch fiks bidoarn.

Preekstoel en doophek

Troch de nije opstelling komme stoel en hek minder goed ta har rjocht, mar hja foarmje dochs noch in tige geef en weardefol stik houtsnijwurk. Harmoanysk is de ienheit yn forsieringsfoarmen en ôfmjittings tusken stoel en hek. It is de rococo, sa likernôch út it tredde part fan de 18de ieu, dy't hjir foar master opslacht. Wy sjogge binammen by it hek in sierlike dekoraasje mei S-foarmige linen, sawol by de balusters as by de boppelist. Yn hwat strakkere foarm is dizze line ek werom to finen op de panelen fan de stoel. By de bikroanings fan it hek, yn de forsiering fan it doarke en ûnderoan de kûpe fan de stoel is de C-foarmige line tapast. It hek wie net fjouwerkant, mar hie skeane stikken tusken foarstik en sydstikken. Dy skeane stikken binne by de nije opstelling biwarre. Op it doarke binne trije wapenskylden, dêr't de wapens sels ôffike binne.

De foarm fan de preekstoelkûpe is seiskantich. Ek it klankboerd hat rûchwei dy foarm, mar dêrby binne de kanten mear nei bûten útbôge. Op de stilen tusken de panelen blêd- en blomornaminten, útrinnend op in „voluut”foarmige bikroaning. De lessenaer wurdt droegen troch in ingelekopke, de trep hat S-foarmige balusters. Dy foarm is ek werom to finen yn de snijde sydstikken fan it efterskot.

Op de panelen binne allegoaryske frouljusfigueren útsnijd, dy't in fiiftal deugden foarstelle. Op it doarke de Gerjochtichheit mei yn de linkerhân de skealjes en yn de rjochterhân de spegel, it symboal fan de hoedenens. Om't de spegel oer it ginne-rael net in attribút fan de Gerjochtichheit is, kinne wy tinke oan in kombinaasje fan Gerjochtichheit en Hoedenens. Dochts leit troch de skealjes wol de measte klam op de Gerjochtichheit, dy't ek hoeden to wurk gean moat. By de Foarsichtigens soe men earder de slange forwachtsje. De figuer hat gjin blyndoek. Op it twadde paniel is it Leauwe útbylde mei yn de rjochterhân in barnend hert. Har linkerhân rêst op in iepen boek: de bibel. Dit boek leit op in pylder, byld fan de Stânfêstens. Foar de pylder steane de wetstafels. De frou hat op 'e holle de helm fan it Heil, in ûnderdiel fan de geastlike wapenrissing lykas dy yn Efeze 6 biskreaun wurdt. Yn tsjinstelling mei de oare fjouwer stiet dizze figuer op in fuotstik om't it Leauwe de gronslach fan alle oare deugden hjit to wêzen. Op it tredde paniel de Leafde, in frou mei trije bern, dêr't hja de lytste fan oan it boarst hâldt. De fjirde foarstelling is dy fan de Hope mei it anker en om 'e holle de krânse fan de oerwinning. Op it fiifde en lêste paniel is de Frede útsnijd; in frou mei in olivetûke yn de rjochterhân en in dou by har fuotten. Ek hja hat de krânse fan de oerwinning om de holle. De foarm fan de figueren is net botte oertsjûgjend; hja bliuwe hwat tofolle yn it flak binne hwat to roun en dik by búk, earmen en fuotten. It bêst komme nei foaren de

3. It ynterieur fan de tsjerke nei it westen foar 1909.

4. It ynterieur fan de tsjerke nei it westen. Yn 1909 is de hearebank yn twaën seage en oan wjerskanten fan it paed ûnder it oargel set. De wite ferve is doe fan it oargelfront ôfskrabe.

koppen fan Gerjochtichheit, Leafde en Leauwe. Spitigernôch is it net slagge om de kunstner to finen, dy't stoel en hek snijd hat. De rekkenboeken fan de tsjerkfâldij oer de jierren 1763 oant 1777 binne weirekke. De oare boeken út de 18de ieu haw ik neisjoen op de greaterere útjeften, om't it yn it ramt fan dizze stúdzje tofolle tiid ferge dizze folianten folslein troch to lêzen. By dy greaterere posten fine wy mear as ienris útjeften foar „timmerwerk volgens quitantie”, mar gjin lean foar in byldhouwer, lykas ik dat op oare plakken wol yn de tsjerkfâldijboeken tsjinkommen bin. It is net ûnmooglik dat by in op 'en nij en yntensyf trochnimmen fan de boeken út de 18de ieu de namme noch foun wurdt, mar wierskynlik is dat net.

It fierdere meubilair

It oargel is yn 1816 makke foar de nije tsjerke troch J. A. Hillebrands to Ljouwert. Op it front binne gâns muzykynstruminten útsnijd. Op 24 maart 1736 bitelle de tsjerkfâldij 758 car. g. 16 st. en 8 penn. oan Michael Swartsburg foar it fornijen en forgreatsjen fan it oargel. It hjoeddeiske oargel hat dus in foargonger hawn. De âldste meidieling oer in oargel to Raerd datearret út 1659, hwant yn dat jier waerd der al f 20,00 oan de „orgalist” útbitelle. Mooglik is dat 17de-ieuske oargel troch Swartsburg fornijd.

De banken binne forsierd mei rococo-opsetstikken, dy't grif troch de byldhouwer fan stoel en hek makke binne. De „Voorlopige lijst” hat it fierder oer „twee familiebanken (XVIIIb) met overhuiving op gewrongen korinthische zuilen en bekroond door siervazen”. Men kin lykwols better prate fan twa banken, elk mei ien korintyske pylder mei sierstelt. Dy pylders mei fazen hearden foar 1909 ta ien bank. De trije tekstbuorden binne wer op deselde wize bisnijd as stoel en hek.

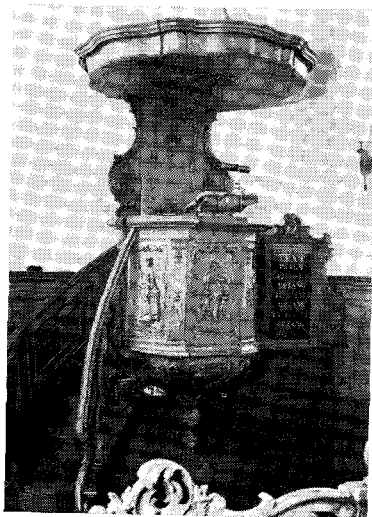
De koperen kroanen hiene foar 1909 petroaljelampen, ha yn dat jier gasljocht krigen en drage nou elektrysk ljocht. It nachtmieulver bistiet út in beker út 1685 mei de foarstellings fan Leauwe, Hope en Leafde, in beker út 1837, skonken troch J. Schultz, widdou fan Mr. W. Nauta, en twa bekers út 1870. De widdou Nauta hat ek twa sulveren kollekteskalen skonken. Fierders binne der noch twa skalen út 1882. De fjouwer bekers steane by it nachtmieul to pronk op tafel, hwant de gemeente brûkt lytse bekers.

It doopfont bistiet út in koperen skael oan de treppen fan de preekstoel. By de yngong stiet in koperen kollekteskael op in izeren foet.

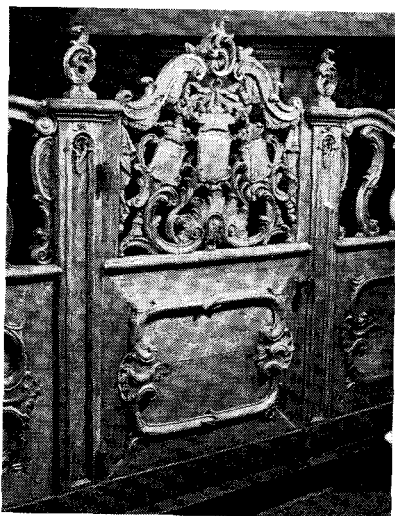
De greate klok datearret út 1762 en waerd getten troch Johannes Derck to Hoorn. De lytse klok út 1850 hat de oarloch net oerlibbe.

Roubuorden en sarken

Raerd is it haedplak fan Raerderhim en de grytmannen wennen fan âlds op Jongema-state, dêr't allinne it terrein en it poartsje fan oerbleaun binne. De Jongema's, Eysinga's en Heringa's hiene gâns ynfloed yn it doarpslibben, en ek yn de tsjerke. Dat is yn de Raerder tsjerke noch skoan to merkbiten oan de roubuorden en sarken dy't jin op forskate leden fan dizze slachten yndachtich meitsje. Ik wol hjirby graech in koarte list jaen fan dizze buorden en stiennen, sûnder wiidweidige biskriuwing fan de wapens ensfh., om't dat mear it fakwurk foar de genealogen is.

5. De preekstoel út it tredde part fan de 18de ieu mei rococo-ornamintyk en fiif allegoryske frouljusfigueren op de panielen fan de kûpe. Njonken de stoel in tekstboerd út deselde tiid.

6. It doarke yn it doophek mei rococo-forsiering yn S- en C-foarmige linen. De wapens binne fan de skylden ôffike.

7. It twadde paniel fan de preekstoel mei de foarstelling fan it Leauwe: in barnend hert, de helm, de bibel, in pyllder, de wetstafels en in foune-mint.

8. Sark foar Pytter van Eysinga († 16 jan. 1645) en syn frou Fokel van Heringa († 5 maeije 1639).

(Foto's: Liturg. Inst. R.U. Groningen).

Yn it foarste plak de roubuorden:

1 Boerd foar Caecilia van Humalda, frou fan Tjalling Aedo Iohan Heringa van Eijsinga. Hja stoar op 25 juny 1700, âld 41 jier. It is in ienfâldich fjouwerkant boerd mei trijekantige bikroaning. De wapens binne oanbrocht op in swarte eftergroun.

2 Boerd foar Tjalling Aedo Iohan Heringa van Eysinga. Hy stoar yn 1768, âld 47 jier. It is in boerd mei rococo-foarmen. It wapen fan Tjalling en de sechstjin kertierwapens binne wer op in swarte eftergroun set.

3 Boerd foar Cecilia van Sminia, frou fan Tjalling Aedo Johan Heringa van Eysinga. Hja stoar op 12 oktober 1793, âld 76 jier. It boerd is op deselde wize snijd as nr. 2, lykwols hwat rûger fan foarm. It hat gjin kertierwapens.

De beide lêste buorden binne al foar 1881 troch A. H. van Slooten skonken oan it Fries Museum, mar yn 1938 nei Raerd werombrocht.

Yn it twadde plak de sarken yn chronologyske folchoarder:

1 Sark foar Ada Jonghama, stoarn 23 juny 1534. Dizze sark, dy't yn 'e foartsjerke tsjin 'e muorre set is, hat in rânneskrift yn sierlike goatyske minuskels. It middenfjild is forsierd mei renaissance-ornaminten, bygelyks in kop yn in medaillon. De wapens op de skylden op de fjouwer hoeken en yn it midden, binne ôfkappe, mar fierders is de stien frij goed biwarre bleaun. Underoan stiet: „Wie leefter die de doot niet smake sal”.

2 Sark foar Aede Heringa van Jongema (forstoarn 8 maeije 1586), syn frou Anna van Roorda (forstoarn 12 maart 1585) en syn broer Edo van Heringa (forstoarn 31 aug. 1575). Fierders stiet op de stien dat links dêrfan bigroeven binne One Heringa en syn frou Fokel Alwa (1575). Op elke hoeke en yn it midden twa wapens ûnder in helmteken. Ek hjir binne de wapens ôfkappe. Stiet yn 'e foartsjerke tsjin 'e muorre.

3 Sark foar Pytter van Eyssinga, 16 jannewaris 1645 forstoarn (80 jier âld) en syn frou Fokel van Heringa, 5 maeije 1639 forstoarn (73 jier âld). Pytter en Fokel binne libbensgreat ôfbylde. De wapens boppe en njonken de persoanen binne foar in great part ôfkappe, mar noch wol to determinearjen, foaral om't by de measten de namme taheakke is. Oan de ûnderkant twa ingeltsjes, in latynsk gedicht oer de forstoarnen en deadssymboalen. De sark stiet nou tsjin de noardmuorre.

4 Sark foar Tjallingh van Eysingha, forstoarn 22 april 1658, âld 55 jier. Tjallingh is libbensgreat ôfbylde mei syn rjochterhân op in boek. Ingeltsjes drage in doek mei in latynsk gedicht. De wapens oan de kanten binne ôfkappe. It wapen-Van Eysinga oan 'e boppekant is biwarre bleaun. De stien stiet nou tsjin de noardmuorre.

5 Sark foar Tjalling Aedo Johan Heringa van Eysinga, forstoarn 5 july 1768, âld 47 jier, en syn frou Cicilia van Sminia, forstoarn 12 oktober 1793, âld 76 jier. De mânske stien is opsierd mei wapens (ôfkappe), ingeltsjes en deadssymbolyk. De rococo-ornamintyk dy't op de roubuorden fan de beide lju to sjen is, fine wy op har sark werom. De stien stiet tsjin de súdmuorre.

6 Sark foar Schelto Hessel Roorda van Eysinga, forstoarn 8 july 1790, âld 68 jier, en syn frou Catharina Johanna Vegilin van Claerbergen, forstoarn 16 desimber 1762, âld 36 jier. Fierders ek fjouwer fan har bern. De stien mei wapens (ôfkappe), deadssymbolyk en rococo-ornamint stiet nou tsjin de súdmuorre.

Fierders binne yn en by tsjerke en toer noch greате en lytse fragminten fan sarken to finen.

Panorama van Friesland in 1969

1. Archeologie.

In 1969 hebben geen opgravingen plaats gehad, die zich voor een kort overzicht lenen. Daarom willen wij ditmaal wat vermelden over de wijze waarop nu in en betreffende Friesland wordt gewerkt en wat hiermee beoogd wordt.

Regelmatig worden oudheidkundige vondsten gedaan, die zowel in ouderdom en aard sterk uiteenlopen. Incidenteel lijken zij soms niet veel te betekenen; toch dienen zij geregistreerd en bewaard te blijven, want elke vondst draagt bij tot een gedetailleerd beeld van een bepaald verschijnsel. Dit is van veel belang, want lang niet alle „verschijnselen” zijn reeds afdoende verklaard; er valt nog bijzonder veel na te gaan over het waarom en hoe van allerlei culturen, de samenhang, de opkomst en het verdwijnen ervan, de mate van verspreiding, de nawerking, enz., enz.

In de 19de eeuw was een der grootste problemen het maken van een betrouwbare indeling van prehistorische verschijnselen wat betreft hun chronologische opeenvolging. Nog steeds gelden de toen vooral in Scandinafse kringen ontstane benamingen Steentijd, Brons- en IJzertijd, waaruit de visie van de 19de-eeuwse geleerden spreekt.

In de 20ste eeuw slaagde men er niet alleen in deze perioden veel fijner onder te verdelen, maar ook er zeer betrouwbare jaartallen aan te verbinden, o.m. dank zij natuurwetenschappelijke methoden zoals stuifmeel- en C14-onderzoek.

Maar men wil ook graag weten hoe in die perioden werd geleefd, hoe en welke, soms grote gevolgen hebbende contacten konden ontstaan tussen geografisch gezien ver uit elkaar gelegen culturen. Bovendien: welke waren de levensomstandigheden, hoe het landschappelijk milieu? Het verbaast niet dat deze vragen een goede samenwerking deden ontstaan tussen archeoloog, geo-, bio- en zoöloog, geograaf, bodemkundige en ethnoloog.

Juist Friesland is een belangrijk gebied omdat het van zuidoost naar noordwest een bijzonder interessante geologische opbouw vertoont, die wat de bovenste aardlagen betreft in de jongste tienduizenden jaren heeft plaats gehad. Vooral de ligging aan een zee heeft daarbij een belangrijke rol gespeeld.

De na wereldoorlog II uitgevoerde intensieve bodemkartering heeft de ingewikkelde structuur van de Friese bodem aangetoond. Deze structuur ontstond in een tijd dat de Friese gronden regelmatig werden bewoond, zodat er een uitgebreid veld van onderzoek ligt om na te gaan waar, wanneer en onder welke omstandigheden tijdens de verschillende ontstaanfasen in Friesland is geleefd. Een neerslag van een dergelijk onderzoek vindt men in het artikel van prof. dr. H. T. Waterbolk in *Geschiedenis van Friesland*, Drachten, 1968, pp. 13–47. Dit onderzoek is echter nog lang niet voltooid.

De vele ruilverkavelingen die momenteel in uitvoering of voorbereiding zijn, bieden een mooie kans de Friese bodem intensief op oudheidkundige verschijnselen na te speuren. De Cultuurtechnische Dienst en het Provinciaal Bestuur hebben dit ingezien en met hun medewerking is sinds medio 1961 een speciale veldassistent werkzaam, die alle graafwerken nagaat. Het door hem verzamelde wordt zorgvuldig geregistreerd en elke vindplaats op topografische kaarten 1 : 25.000 ingetekend, waarbij zowel de voorlopig vastgestelde ouderdom als de registratie-nummers van de

voorwerpen worden aangegeven. Ook wordt elke vindplaats beschreven, zodat per ruilverkaveling een goed gedocumenteerd „vondstenarchief” ontstaat.

Dit heeft o.m. wat betreft de vuursteenculturen uit de verschillende steentijd-perioden tot verrassende resultaten geleid. Het blijkt nl. dat er een vrij intensieve bewoning heeft plaats gehad op in het Friese merengebied voorkomende zandopduikingen in de periode van 7000—3000 v. Chr. Enkele vindplaatsen wachten nog op nader wetenschappelijk onderzoek, maar nu reeds staat vast dat de daar, vaak min of meer geïsoleerd geleefd hebbende bevolkingsgroepjes op bijzondere wijze in hun levensonderhoud moeten hebben voorzien.

Wij zien ook dat de bewoning in genoemde tijd zich veel verder westwaarts heeft uitgestrekt dan tot nu toe op grond van de vondsten in de Friese Wouden werd aangenomen. Ook krijgen wij een beter inzicht in de vroege bewoningsgeschiedenis van Gaasterland.

In 1969 is ook begonnen met een ruilverkaveling in het Friese kleigebied ten zuiden van Franeker. De verkenningen, gecombineerd met de gegevens van de bodemkartering, leidden ook hier reeds tot het vaststellen van nog niet eerder bekende woonplaatsen uit de tijd van de terpenbouw.

De bewerking en registratie van de vondsten van de veldassistent gebeuren in het Fries Museum, hetgeen een niet geringe belasting van de archeologische afdeling betekent, daar het getal der nieuwe vindplaatsen reeds tot bijna 300 is opgelopen. Vele daarvan vergen meer dan één verkenning en leveren dan telkens weer nieuwe vondsten op. (Men zie ook: *Cultuurtechnisch Tijdschrift* 8, 1969, pp. 282—288.)

Behalve op hetgeen in Friesland zelf gebeurt, willen wij ook wijzen op wat elders geschiedt. In 1969 besteedde R. R. Newell van het Biologisch-Archeologisch Instituut te Groningen veel aandacht aan de in dat jaar aan het Fries Museum in bruikleen afgestane vuurstenen werktuigen-collectie van wijlen de arts J. Siebinga uit Opeinde. Deze collectie, voornamelijk verzameld in het gebied rond De Leijen en momenteel bij de archeologische afdeling in bewerking, werpt een bijzonder licht op de relaties die in de Midden-Steentijd en de Vroege Nieuwe Steentijd tussen verschillende Noordwesteuropese culturen onderling en met die in meer zuidelijk gelegen gebieden tot in het Maasdal bestonden. Deze relaties zijn voornamelijk vastgesteld door overeenkomst in bepaalde typen vuurstenen werktuigen.

Zowel recente vondsten als reeds bestaande verzamelingen kunnen nieuw licht werpen op de archeologie van Friesland. Met het verschijnen van P. C. J. A. Boeles' *Friesland tot de elfde eeuw* in 1951 scheen de beoefening der archeologie een hoogtepunt te hebben bereikt. Wij hopen met de hier slechts aangestipte facetten voldoende te hebben aangetoond, dat zij nu nog springlevend is.

G. ELZINGA

2. Monumentenzorg.

Vele belangrijke gebouwen zijn in de 18e en 19e eeuw verdwenen. Kunnen wij zeggen dat de keus tussen afbraak en restauratie, zoals dr. C. A. van Swigchem het programmatisch stelt in zijn *Fibulaboekje* (1966), in Friesland ten gunste van het laatste uitvalt? Vele belangrijke gebouwen worden inderdaad gerestaureerd, al gaat het langzaam en soms te langzaam. Wij hopen in de komende jaren dit werk in deze kroniek te kunnen begeleiden en een groeifactor daarin te kunnen onderkennen.

Friesland was in 1948 de eerste provincie in Nederland, die een adviescommissie voor de monumentenzorg instelde. Eerst hield deze zich uitsluitend bezig met kerken en torens en met het opstellen van een urgentieplan voor de restauratie daarvan. Tijdens en na de totstandkoming van de monumentenwet (1961) werden de problemen betreffende de monumentenbescherming door de commissie behandeld. Naast openbare

gebouwen en kerken, vragen nu ook woonhuizen, boerderijen en molens de aandacht. Het wettelijke begrip „stads- en dorpsgezicht” richt de aandacht op de structurele restauraties van steden, stedelijke gebieden of dorpen. Moet de monumentenzorg in Friesland, die zich nu beperkt tot een passief volgen van het rijk in de restauraties, niet komen tot een actief beleid ten aanzien van documentatie van verdwijnende monumenten, het bevorderen van structurele restauraties en het kweken van begrip bij de monumentenbezitters?

Harlingen, statistisch de monumentenrijkste stad van Friesland, zag weer vooruitgang komen in het ambitieuze Zoutsloot-project. De restauratie van de walbeschoeiing — met subsidie van Rijk en Provincie, hetgeen nu ook in Leeuwarden zal geschieden — is reeds gereed, nu volgen de woonhuizen, het één na het ander. De *Hein Buisman Stichting* stimuleert hier, wat naar wij hopen ook elders aanstekelijk zal gaan werken. De Stichting kreeg erkenning van zijn werk door de toekenning van een provinciaal subsidie. De restauratie van Zoutsloot 53 kwam gereed, terwijl die van 32-34-36 en 40 begonnen werd. Ook de restauratie van Bildtstraat 21, Lanen 40, Noordijs 21 en Voorstraat 42 en 89 werd voltooid. Een begin werd gemaakt met het herstel van Franeker-eind 30-32 en van het pand Havenplein 14, dat aan de Vereniging Hendrick de Keyser behoort. Wegens verregaande bouwvalligheid zal dit huis geheel gereconstrueerd moeten worden.

Uit *Leeuwarden* kan het gereedkomen der restauratie van Luilekkerland worden gemeld, een rijtje kleine huizen, dat in de onmiddellijke nabijheid van de Grote Kerk qua schaal en situering van belang is. Van de Grote Kerk zouden we ook graag de restauratie aankondigen. De restauratie van De Waag werd uitgevoerd, de aankleding van het inwendige door de bank, die er een kantoor in zal vestigen en de restauratie bekostigde, moet nog voltooid worden. Twee belangrijke restauraties werden in gang gezet: die van het Prinsessehof, waarvan Papingastins nu grotendeels gereed is, en van het Boshuyzen Gasthuis, nabij de Grote Kerk gelegen.

In *Bolsward*, werden twee woonhuizen — Bagijnenstraat 11 en Kerkstraat 32 — gerestaureerd.

Franeker zag ook enkele woonhuisrestauraties gereed komen: Groenmarkt 2-3, Hertog van Saksenlaan 1, Raadhuisplein 5 (eigendom van de Vereniging Hendrick de Keyser) en Zilverstraat 19. De niet zo spectaculaire, maar wel ingrijpende restauratie van een der zijmuren van het planetarium werd tot een goed einde gebracht. Het belangrijkste monumentennieuws uit Franeker is evenwel, dat thans twee van de stinsen tot bouwplaats verheven zijn: het Martenahuis, thans gemeentehuis van Franekera-deel en het Camminghahuis, tot voor kort hotel De Valk en thans bestemd tot bijkantoor van een bank. Toen na onderzoek bleek, dat nog veel van het authentieke gebouw over was, is besloten van nieuwbouw af te zien en te restaureren.

In *Hindeloopen* werd het herstel van het voormalige raadhuis, nu de Hidde Nijland Stichting, eindelijk met kracht ter hand genomen. Nodig is echter een structurele verbetering van de gehele stad. Het unieke en boeiende monument, dat Hindeloopen in zijn totaliteit is, mag niet verloren gaan.

Uit *IJlst* valt tenslotte de restauratie van het pand Eegracht 59-60 te melden. Hier worden momenteel besprekingen gevoerd om tot reconstructie van de binnenstad te komen.

Kerkrestauraties kwamen gereed in Holwerd (N.H., kerk 1776), Dokkum (Martinikerk), Hoorn op Terschelling (N.H. kerk, romaans met wijzigingen in de 14e en 16e eeuw), in Schraard (N.H. kerk, 13e eeuw met oudere toren) en Parrega (N.H. kerk plm. 1300).

Molens. Molenrestauraties nemen in verhouding een belangrijke plaats in en dat is ook wenselijk, om het molenbezit in Friesland in stand te houden. Vier restauraties kwamen gereed, n.l. die van de korenmolen in Burum, de molens van de desbetreffende waterschappen in Kornwerd en Marrum en de korenmolen Zeldenrust op de stadswal van Dokkum. Door de fraaie ligging met uitzicht over het vrije veld is dit nog altijd één van de mooiste stadskorenmolens van ons land.

In 1969 werd met de restauratie van vijf molens begonnen: de korenmolen te Anjum, de molen van de Berlikumer polder te Berlikum, de molen van de polder van Dannus te Ezumazijl, de poldermolen aan de Helomavaart te Oldetrijne en de Ijlbema-molen te Workum. In opdracht van Gedeputeerde Staten zal door de Fryske Akademy en de Vereniging de Hollandsche Molen een Fries Molenboek worden uitgegeven, dat mee zal helpen de kennis omtrent de nog in Friesland aanwezige molens, die juist hier landschappelijk van zo groot belang zijn, te verbreiden.

Rest ons nog de restauratie te melden van enkele *verspreide objecten*. Op Terschelling kwam de restauratie van het pand Zuid 6 te Formerum gereed en in Westterschelling Torenstraat 33. Op Ameland het pand Rixt van Doniaweg 13 te Nes. In Franeker werd sloopvergunning verleend voor de Dongjumerpoortsbrug, die echter in de oude vorm, maar breder wordt herbouwd.

Zonder tot een volledig overzicht van de in 1969 *aangevangen* restauraties te komen moet nog gewezen worden op de R.K. Kerk te St. Nicolaasga, een neogotische kerk, die wellicht als één van de weinige te behouden stijlvoorbeelden zal moeten dienen, wanneer tot sloop van de Bonifatiuskerk te Leeuwarden wordt overgegaan. Het laatste zou te betreuren zijn, maar het behoud van alleen de toren biedt geen aanvaardbaar alternatief, daar hier ten duidelijkste kerk en toren één geheel vormen, helaas zoals alle Cuypers-kerken technisch slecht gebouwd.

Een aanvang werd gemaakt met het herstel van het woonhuis van de boerderij Iousterweg 140 te Oudehaske, de z.g.n. Grevelingsplaats, die destijds met het oog op het veiligstellen van de er in aanwezige interieurs, door tussenkomst van het Fries Genootschap verkocht werd. In het afgelopen jaar werd een hoeveelheid tegels gestolen maar gelukkig teruggevonden bij een Amsterdamse antiquair, zodat ze bij de restauratie weer herplaatst kunnen worden.

Na de winstpunten de verliezen: als consequentie van daarvóór genomen maatregelen vond in 1969 de demping van een deel van Het Vliet te Leeuwarden plaats. In Lemmer werden enkele sloopvergunningen voor monumenten verstrekt ten behoeve van de herstructurering van het centrum.

C. BOSCHMA

3. Tentoonstellingen.

In 1969 telde de Friese tentoonstellingsagenda ongeveer negentig punten. Het aantal moet met enige omzichtigheid worden gehanteerd. Het is niet eenvoudig een sluitend overzicht te krijgen. De hieronder verwerkte gegevens zijn ontleend aan de maandelijkse agenda van het Cultureel Jongeren Paspoort, die de paspoorthouders (jongeren tussen 15 en 22) en verdere belangstellenden (een abonnement op de agenda kost f 4,- per jaar) goede informatie geeft over de culturele uitgaansmogelijkheden in heel Friesland.

Van de negentig tentoonstellingen kan men een aantal min of meer incidenteel noemen. De meerderheid echter maakt deel uit van een aaneengesloten programma, zoals men dat ontmoet in Leeuwarden, Harlingen, Sneek (en in een minder straffe opvolging in Heerenveen en Bakkeveen).

Leeuwarden gaat ver voorop. Het Kunstcentrum Prinsentuin kwam tot 20, Galerie Van Hulsen (waar meer dan één tentoonstelling tegelijkertijd mogelijk is) tot ruim 20. Boekhandel De Tille organiseerde 8 (kleine) exposities en sinds half september doet ook Galerie Klokstraat 8 mee, waar sedert de opening 6 tentoonstellingen genoteerd konden worden.

Het jaar 1969 kon voor Leeuwarden nog geen volledig beeld bieden. Het Prin-

cessehof, waar ook altijd een expositie-cyclus wordt geboden, was wegens verbouwing gesloten. Het Fries Museum moest zijn bijdrage beperken tengevolge van een partiële verbouwing, die dadelijk na de sluiting van de aan Johannes Elsinga gewijde tentoonstelling (ter gelegenheid van zijn 75-ste verjaardag) een aanvang nam. In de loop van het jaar werden er overigens nog tentoonstellingen gewijd aan het geslacht Wiarda en aan Joost Hiddes Halbertsma (van wiens activiteiten men eerder reeds in Grouw kennis had kunnen nemen).

In Sneek hield het Scheepvaartmuseum regelmatig exposities, een achttal over 1969. Harlingen kreeg tien exposities: acht in Galerie Van Hulsen en twee, meer incidenteel dus, in het Hannemahuis. De bibliotheek van Heerenveen en „de Zonneboom” te Bakkeveen organiseerden ieder vijf tentoonstellingen. Daarmee zijn de habitués genoemd. De overige plaatsen reserveren hun activiteiten voor het zomerseizoen. Naar oude traditie (Bolsward wijdde zijn zomertentoonstelling dit jaar aan een collectie uit het deels onttekende Fries Museum) en naar jong gebruik (zoals in het kerkje van Olterterp met drie elkaar opvolgende exposities). Tenslotte waren er de eenmalige tentoonstellingen – in Menaldum, Franeker, Kollum, Joure, Workum en op Terschelling, waar altijd wel één der twee musea op de zomeragenda prijkt. Dokkum vroeg daarbij aandacht voor kerkbouw en -restauratie in noordoostelijk Friesland. Men moet het betreuren, dat aan deze expositie geen verdere verspreiding is gegeven, te meer, omdat roulatie ook in ons gewest een bekend verschijnsel begint te worden.

Het aantal van 90 tentoonstellingen houdt namelijk niet in, dat er 90 verschillende tentoonstellingen te zien waren. Wat Van Hulsen in Leeuwarden exposeerde was (of vroeger of later) ten dele ook in Harlingen tentoongesteld. Enkele exposities van de Prinsentuin gingen op een korte tournee door Friesland. Er waren dus diverse doublures, die men slechts kan toejuichen: sommige tentoonstellingen lenen zich uitstekend voor een spreiding, zoals die door de tentoonstellingsdienst van het Kunstcentrum nagestreefd en steeds meer gerealiseerd wordt.

Roulatie is er in Friesland, onder auspiciën van de reeds genoemde tentoonstellingsdienst, ook in ander opzicht. Er zijn thans 22 bibliotheken betrokken bij de operatie-„Schilderij van de maand”. In de publieke ruimten wordt elke maand een ander schilderij opgehangen, zodat er een ongedwongen contact kan worden gelegd tussen een kunstwerk van vandaag en het publiek. Er is tevens sprake van enige begeleiding – het schilderij is voorzien van een korte omschrijving – en die begeleiding is een punt, dat in het Friese tentoonstellingswezen nog nader aandacht kan krijgen. Er wordt hier en daar wel aan rondleiding gedaan, maar aan informatie van de individuele bezoeker wordt weinig zorg besteed.

Wat is van al deze tentoonstellingen de inhoud? Aan variatie ontbreekt het niet. De expositiebezoeker wordt geïnformeerd over een uiteenlopende reeks hedendaagse uitingen – in keramiek, weeffkunst, edelsmeedkunst en vooral in beeldende kunst uit Friesland, uit de overige gewesten en uit het buitenland (waarvan men, niet uitsluitend, wel voornamelijk grafiek leert kennen) en onder namen als Pop-art, Op-art, Minimal art. Een schaduwzijde van ons tentoonstellingspatroon is, dat het, tengevolge van de beschikbare ruimten, altijd iets van stukwerk heeft. Het is mogelijk het werk van één of van enkele verwante kunstenaars te tonen, maar de ruimte voor een werkelijk overzicht van hedendaagse tendensen in de beeldende kunst ontbreekt in Leeuwarden. Doorgaans tenminste. Een enkele maal kan het Kunstcentrum gebruik maken van een deel van het Pier Pander Museum (en dan is b.v. een overzicht van Utrechtse kunstenaars en van het werk van Friese amateurs mogelijk). Tekort aan ruimte verhindert ook het maken van tentoonstellingen met een overzicht van het nabije verleden. Toch is er behoefte aan dergelijke exposities. Er komen daartoe stellig mogelijkheden in het Prinsessehof en in het Fries Museum. Hoe worden ze benut en zou het niet dienstig zijn, dat de diverse exposerende instanties met elkaar een beleidslijn uitzetten, waarin ieder voor zich zijn aandeel kan invullen?

Valt het accent in de tentoonstellingsruimten op de beeldende kunst van gisteren

en vandaag, andere, eerdere onderwerpen worden niet vergeten. Sneek exposeerde Sneker zilver, een documentaire over Pieter Bruegel en Tibetaanse kunst. Olterterp verraste met een collectie oud-Egyptische kunst. Kollum en Dokkum hielden zich bezig met kerkelijke kunst. Voor een deel waren deze tentoonstellingen 'toevalstreffers', in die zin van het woord, dat de organisatoren een goed gebruik wisten te maken van incidentele mogelijkheden. Maar ook hier lijkt de vraag gepast of er in deze tentoonstellingen niet meer lijn gebracht zou kunnen worden.

In deze rubriek hebben de tentoonstellingen alle, zij het nog weer te weinig aandacht gekregen. In de Friese museumwereld was het in 1969 vrij rustig (al werd er intern in Leeuwarden en in Hindeloopen heel wat vertimmerd). Het voorbereidend werk kwam klaar in Kollum en Lemmer, waar in 1969 de oudheidkamers geopend konden worden. Veel getimmerd werd er ook voor en in de Utrechtse Irenahal, waar de Friese musea op „Musement” een eigen stand verzorgden.

H. KINGMANS

4. Kultuer.

It is fansels in ûnmooglike opjefte in kronyk fan de „kultuer” to jaen, binammen nou't der op it kulturele mêd gâns oan it foroarjen is. De jongeren tinke oars oer in protte saken as de âlderen, de kunstners komme op alle gebieten út har ivoaren tuorren en wolle oparbeidzje mei de amateurs, it ûnderwiis siket nei nije wegen en faek wurdt der sein dat de „éducation permanente” de oplossing foar alles bringe sil. De tiid sil it leare!

In weromsjen op 1969 hwat it kulturele wurk oanbilanget bitsjut it weromsjen op in jier fol fan begjinnende struktuerforoaringsen.

De gedachte dêr't al jierren op wiisd is, ntl. dat der in bettere taekfordieling komme moat tusken de lannelike, provinsiale en pleatslike organen, wint stadichoan fjild, lykas de gedachte dat der mear dwersforbiningen tusken ûnderskate organisasjes komme moatte op alle nivo's.

Op provinsiaal nivo kin der in groeiend oparbeidzjen konstatearre wurde tusken de rieden op ûnderskaet gebiet (kultuer, jongerein, sport), wylst tusken de lannelike oerlizorganen fan dizze provinsiale rieden de kontakten ek tanimme.

Troch dizze groei fan ûnderen op wurdt it mooglik om mienskiplik fanút de ûnderskate provinsjes op kultureel mêd mear ynfloed te krijen yn de gedachten-ûntwikkeling op lannelik nivo, bgl. by it foarmjen fan in „Nationale Culturele Raad”, al sil it noch wol efkes oanhâlde foardat dy ried syn foarm foun hat.

Hwat it Fryske toaniel oanbilanget, hat 1969 in stap foarút west om't de lytse semy-biropsgroepen ré wiene meiinoar op to arbeidzjen yn de toanielstifting Tryater.

De situaasje fan it Fryske toaniel is noch lang net idéaal om't oant nou ta oan de spylders net foldwaende garânsjes jown wurde kinne sadat hja in bistean fine yn har birop. Foar de útbou fan de tael soe it tige winsklik wêze dat de toanielploech fan Tryater ynskeakele waerd by it ûnderwiis. Der soe in taek en in mooglikheit lizze kinne foar de spylders yndividueel en yn groepsforbân, wylst it de hiele muzyske ûntwikkeling op de skoallen to'n goede komme koe.

Hwat it Nederlânske toaniel oanbilanget binne der yn 1969 twa streamingen nei foaren kaem. Yn it rapport dat in kommisje útbrocht hat oan de „Vereniging van Nederlandse Gemeenten” wurdt wiisd op regionale selskippen dy't ûnderling ta útwikseling komme kinne. It soe bitsjutte dat de „Noorder Compagnie” ta in regionaal selskipje útgroeije moatte soe, fan greate en nivo as bygelyks „Theater”.

Der is in oare streaming dy't fan bitinken is dat dy horizontale sprieding fan toaniel troch de „Noorder Compagnie” noch wol efkes wachtsje kin en dat de fertikale

sprieding bilangkriker is. De „Noorder Compagnie” hat ek yn 1969 goed wurk dien mei it spyljen yn in great tal lytse en greater plakken, mar de fraech komt aloan mear nei foaren oft de útbou fan it selskip net hurder gean moat.

Ein 1969 wie it Nederlânske toaniel, alteast yn de greate stêdden, oankaem yn it tiidrek fan de tomatagoaijerij. Miskien dat yn Fryslân in hwat noflikere oplossing foun wurde kin, sawol foar de problemen fan it Nederlânske as it Fryske toaniel. It is wol dúdlik wurden troch de ûnderskate aksjes tsjin de forskillende toanielselskippen, dat binammen de jongere toanielspylders oare wegen gean wolle.

Hwat it amateurtoaniel oanbilanget, hawwe de ûnderskate groepearingen harren foun yn it Provinsiael Sintrum foar it Amateurtoaniel yn Fryslân, mar dêrmei binne fansels noch net alle problemen oplost dêr't ek it amateurtoaniel yn Fryslân mei tangele sit.

De âlde toanielforieningen hawwe faek to lang wachte mei it yn har formidden opnimmen fan jonge minsken dy't op har eigen wize mei toaniel oan 'e gong woene. Sa ûntstiene yn 1969 yn Fryslân fjouwer toaniel-wurkgroepen fan jonge enthousiaste minsken dy't net tawurkje nei in útfiering, sa as soks by fierwei de measte toanielselskippen noch altyd bart, mar dy't meiinoar wurkje oan de mooglikheden by harsels op it mêd fan de dramatyske ekspresje, suver allinne om't hja der forlet fan en nocht oan hawwe.

It giet by dy wurkgroepen ek net allinne mear om dramatyske ekspresje, ek oare ekspresjefoarmen wurde yn har wurkprogram opnommen om't neffens har de sketten tusken al dy forskillende foarmen al to lang yn stân hâlden binne.

De ynfloed fan de jonge minsken, dy't studearje oan de kunstakademy yn Ljouwert, op de byldzjende kunst wurdt aloan greater. Troch de nije ûntwikkeling op de kunstakademy's wurdt der tige folle omtinken jown oan de winsken fan elke studint en is it mooglik dat hja in stúdzjepakket kieze dat it meast oerien komt mei eigen oanliz en bilangstelling. De bilangstelling foar de kunstakademy is de lêste jierren yn Fryslân sa tanommen, dat der ek yn 1969 wer by it regear oanfrege is foar in dei-oplieding.

Troch de bilangstelling foar dramatyske ekspresje en de ynfloed dy't útgiet fan de jonge byldzjende kunstners komt der sa njonkelytsen yn Fryslân in klimaet foar, muzyske sintra. De earste oansetten binne yn in pear plakken bigoun. Lykas sa'n tweintich jier lyn in begjin makke waerd mei muzykskoallen, sa sil der yn de kommende jierren yn Fryslân grif in tal muzyske sintra ûntstean dy't de mooglikheit biede sille ta it bioefenjen, al of net yn kursoarysk forbân, fan alle ekspresjefoarmen dy't der binne.

Hwat de muzyk oanbilanget hat it Frysk Orkest ûnder lieding fan de nije dirigint Libor Pesek in goede start makke en sille de plannen om oer net al to lange tiid it Frysk Orkest in eigen ûnderdak to jaen yn in muzyksintrum yn Ljouwert, it orkest grif stimulearje yn syn wurk.

Spitigernôch kin der yn 1969 net safolle goeds sein wurde oer de ûntwikkeling fan de regionale omrop. De regionale radio hat nou wol in goed ûnderdak, mar it jild om folweardige programs to bringen en út to bouwen is der net. En oer de regionale televisy wurdt troch de ynstânsjes dy't der mear fan sizze koene oant nou ta swiijd.

Yn 1969 is wol de fuortsetting fan de addisionele oplieding foar amtners kulturele saken taret en dêrmei hat dan de Bistjûrsskoalle syn foarstap op de oare provinsjes forcreate. It is al de twadde kursus dy't jown wurdt, wylst yn de oare provinsjes hieltyd noch praet wurdt oer de winsklikheit dat amtners kulturele saken dochs hwat mear eftergroun-ynformaesje hawwe moatte soene om har wurk goed to dwaen.

It is mar in kar út de bûnte kultuurtún dêr't fêste planten en ienjiers-blommen de kleur en fleur oan jowe. De dong foar de ienjiers-blommen soe yn de foarm fan subysdzjes út in eksperimintepot ek yn Fryslân wol hwat mear biskikber komme kinne om't de tiden foroarje en der grif tusken dy ienjiers-blommen hjir en dêr guon sitte dy't it fortsjinje dat de túnman ekstra soarch oan har bisteget.

G. G. FABER—HORNSTRA

5. Tael- en Letterkunde.

A. Algemien

Yn it ramt fan de Halbertsma-bitinking binne yn 1969 in tal útjeften yn boekfoarm forskynd dy't tige bisjen lije kinne. It earste is *Dr. J. H. Halbertsma, brekker en bouwder* (Laverman, 368 pp.), in bondel mei 32 bydragen fan 27 skriuwers, dy't allegear in aspekt fan de geniale Dimter dominy biljochtsje. It boek „*Kent Gij Halbertsma van Deventer?*” (Laverman, 297 pp.) bifettet in samling net-útjowne hss. fan Halbertsma, in bûnt forskaet, biwurke troch en mei oantekeningen fan J. J. Kalma. Hjir slút by oan in dokumintair fotoboek *Dr. J. H. Halbertsma (1789–1868)* (Frysk Letterkundich Museum/Halbertsma Komité, 49 pp.), mei in ryk forskaet fan foto's mei byskriften oer libben, wurk en formidden fan de auteur. It wurk is nr. 2 fan de rige *Skriuwers yn byld*.

Wichtich foar de dokumintaesje fan de posysje fan it Frysk hjoed-de-dei is it wurk fan drs. L. Pietersen *De Friezen en hun taal, een onderzoek naar de lees- en spreekgewoonten in Friesland en naar de houding ten aanzien van het Fries* (Laverman, 153 pp.). It boek is de delslach fan in wittenskiplike enquête, hâlden yn 1967 ûnder pln. 800 persoanen fan 12 jier en âlder. It sifermateriael is tige oersichtlik forarbeide en jowt in goed ynsjoch yn de telforhâldingen.

In sawol tael- as letterkundich karakter hat ek de bondel *Studia Frisica, in memoriam prof. dr. K. Fokkema 1898–1967 scripta* (Wolters/Noordhoff, 250 pp.). Oarspronklik bidoeld as eareblyk by prof. Fokkema's 70e jierdei, is troch it forstjerren fan dizze warbere filolooch dit boek in posthume earekrânse wurden, gearstald troch 31 meiwurkers. Der is in weardefolle bibliografy (180 nummers) fan de heechlearaer oan tafoege en in libbensbiskriuwing.

In nijsgjirrich en hânsom boekje binammen foar útlanners is de stúdzje fan Bo Sjölin *Einführung in das Friesische* (J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, Stuttgart, 76 pp.), hweryn't de skriuwer ynsjoch jowt yn it Aldfrysk, mar ek yn „die modernen Mundarten” fan it Frysk fan West, East en Noard en teffens bihannelet de stân fan saken op literair terrein. Literatueropjeften helpe de lêzer fierder op paed.

Op bibliografysk mêd binne to neamen: *Oepke Santema 65* (Fr. Academy, 39 pp.) mei in biografyske skets (mr. K. de Vries) en in bibliografyske list (Bauke van der Veen) oer libben en wurk fan dizze nou pensionearre PB-amtner en „sneuper”. En fierders *Nôt oan skeaven, ta de 60ste jierdei fan Douwe Annes Tamminga 22 novimber 1969. Mei de rede fan Jo Smit op de bitinkingsdei, in bio- en bibliografy troch J. J. Kalma en in kertiersteat troch drs. J. Visser* (Fryske Academy, 100 pp.).

Ynformatyf is grif ek *Friese taalpolitiek, desiderata betreffende de politiek van de Rijksoverheid t.a.v. de Friese taal en kultuur* (Ried Fryske biweging, 18 pp.), in titel dy't foar himsels sprekt.

B. Taelkunde

De wichtichste útjefte dit jier op filologysk gebiet is sûnder mis *Nei wider kimen*, in kar út de forsprate skriften fan prof. dr. K. Fokkema silger (Wolters/Noordhoff, 398 pp.), mei bihalven in bibliografy ek in koarte libbensbiskriuwing troch F. van Coetsem. Ut de ynhâld blykt dat prof. Fokkema klear wie op mear as ien wapen. Sawol de taelskiednis en de histoaryske taelkunde as de fonyk, de dialektkunde en de namme-kunde binne fortsjintwurdige. In monumintael boek.

Nei't fan him yn '68 in wurdlist fan it Skiermuontseagersk útkommen wie, kaem D. Fokkema Sr. dit jier mei in útwreide werprinting fan syn *Beknopte Spraakkunst van het Schiermonnikoogs* (Fryske Academy, 54 pp.), in oersichtlik helpmiddel ta it forstean fan dit efterútgeande eilânsdialekt. In dûk yn 'e taelskiednis docht *Estrikken* nr. XLVIII mei *Frysk út 'e 17de en 18de ieu. Oanfollingen dl. 1* (Frysk Ynstitút R.U. Grins, 74 pp.), fierhinne taret fan A. Feitsma en bisoarge fan T. Hoekema.

Hoewol útjown as nûmer fan it tydskrift *Us wurk*, moat hjir dochs neamd wurde

Priuwke fan in Frysk ôfliedkundich wurdboek (Wolters/Noordhoff, 52 pp.), dêr't prof. dr. W. J. Buma oer de letter A in foarjefte jowt fan it etymologysk Frysk wurdboek, dêr't er mei dwaende is. In dreech stik wurk, hwant ek de bastertwurden wurde bi-hannele.

Yn in net minder great forlet foarsjocht de grammof oanplatekursus Frysk, dy't me-frou A. Bosma-Banning gearstald hat ûnder de titel *Bûter, brea en griene tsiis*. It is in „set” fan fjouwer lp's mei dêroan tafoege in tekstboek (AFUK, 157 pp.) yn 22 lessen, dat nêst de Fryske tekst in „oersetting” jowt yn Ingelsk en Nederlânsk. In tige praktysk helpmiddel om it Frysk praten „fan bûten ôf” to learen.

Om ynsjoch to krijen yn de stân fan saken op universitair plan fan it ûnderwiis yn it Frysk kin tsjinje *De studie van de Friese taal- en letterkunde aan de Nederlandse universiteiten nu en in de toekomst* (Friese Studieraad R.U. Utrecht, 58 pp.), dêr't in forslach yn jown wurdt fan de lêzingen hâlden op in Stúdzjekonferinsje to Utert 29 maart 1969. Prof. dr. H. T. J. Miedema liedt it wurkje yn en D. H. Kok jowt mei deselde in slotbiskôging en in „terugblik”.

C. Letterkunde

Ek as men de toaniel- en ûnderwiisútjeften en de bernelektuer der bûten lit, is de list fan yn it Frysk forskynde literatuer oer 1969 net ienris sa lyts. Earst dan in tal yn haedsaek proazawurken. In fotomechanyske werprinting fan *Rimen en teltsjes* fan de Bruorren Halbertsma (Osinga/V. d. Velde, 594 pp.), lei yn dit bitinkingsjier suver yn 'e reden. In skoft wie ek al wachte op de autobiografy fan de yn 1968 forstoarne dichter Fedde Schurer, dy't nou útkaem ûnder titel *De bisleine spiegel* (Moussault, 160 pp.). Fanwegen de Fryske Shakespeare Stifting forskynde it 7e diel fan *Shakespeare's wurk yn Fryske oersetting fan Dr. D. Kaïma* en wol de trageedzjes Othello, Kening Lear, Macbeth, Timon fan Athene en Antonius en Cleopatra (467 pp.).

It Rely Jorritsma Founs joech in mânske blomlêzing fan fersen en forhalen, bi-kroand yn har priisfragen 1961–1965 ûnder de titel *De souwe treast* (Osinga, 264 pp.). D. A. Tamminga skreau in dokumintaire *Mei fleur en faesje* (Coöp. Condensfabriek, 115 pp.) n.o.f. it 25-jierrich jubileum fan it Selskip Tetman de Vries. Anne Wadman hat syn 50-jierrich omdoarmjen ûnder 'e sinne in nijsgjirrich aksint jown mei it boek *mei abraham fûstkje* (Laverman, 198 pp.). It is in samling forheljend proaza en gedichten, mar foaral skôgings, dêr't de literaire aktualiteit yn Fryslân ûngewosken yn bihelle is.

Ek de romanskriuwers lieten it net sitte. Wy neame: P. Akkerman, *Dat sadwaende* (Laverman, 150 pp.), forhalen út 'e Wâlden, alhiel yn 'e folkstrant, Auck Smit-de Boer, *Hwer komt wei?* (Laverman, 154 pp.), in doarpsroman mei dûbelde boaijem, Rink van der Velde, *Chamsyn* (Laverman, 101 pp.), in novelle dy't spilet op in Isra-elyske kibboets.

In modern-kristlike boereroman neamt G. Abma syn *De gersridders* (Osinga, 206 pp.), wylst Jo Smit it mei *Wês foarsichtich, Watse!* (Laverman, 168 pp.), en G. Spaander-man-Wielinga mei *Moard yn toga* (Osinga, 208 pp.) it de kant fan de crime-story út sykje. Modern mei men ek it wurk fan twa jonge prozaisten neame, t.w. Tjitte Piebenga, *Retour juster* (Miedema, 129 pp.), en R. R. van der Leest, *Komme dy kepers?* (Miedema, 129 pp.), de lêste titel jowt as wurdspiling op „comedy capers” it boartlik karakter fan dizze „roman” al oan.

1969 wie ek it jier fan de werprintingen. Boekhannel De Tille joech in rige foto-mechanyske reprints fan âldere romans, lyk as P. Akkerman, *Wankend ljocht* (220 pp.), R. Brolsma, *It Aldlân* (210 pp.), id., *Richt* (291 pp.), W. Cuperus, *De pipegeal* (220 p.), wylst fan Barend van der Veen in nije biwurking útkaem fan *De oerkommeling* (Osinga, 280 pp.). Yn it kader fan de KFFB-útjeften forskynde fan S. M. van der Galiën de yn Afrika spyljende roman *Swarte keap* (Osinga, 206 pp.).

Op it poëzijfront wie it gâns stilder. Hjir dominearret de foarse, posthúm forskynde bondel mei bibelske gedichten yn lichte toan *De gitaer by it boek* fan Fedde Schurer

(Bosch en Keuning, 240 pp.), mei muzyk fan Louise Godin. Noch lichter fan toan en tael fear is *Boartersbûkje 1909 en sextich* (Miedema, 86 pp.) fan R. R. van der Leest mei foto's fan P. Doele en tekeningen fan de dichter sels. In kombinaasje fan tekst en yllustraasje is *it freeslik feest* (Miedema, 34 pp.) fan de artistike twilling Barthle Laverman en Anne de Vries. Marten Sikkema joech in rige oersettingen fan Chineeske lyryk yn *de jaden fluit* (Laverman, 32 pp.), dat tagelyk útkaem as july-nûmer fan it moanneblêd *De Strikel*. De fortalingen binne neffens guon yn in pear net neamde moderne talen. Troch de groep „Operaesje Fers” waerd yn eigen bihear ûnder de titel *Yngreep* in samling „telefoanfersen” fan ûnderskate dichters útjown, yllustrearre troch de meiwurkers sels. De útjefte is losblêddich. As hikklesluter oer 1969 kaem yn 'e rige *Post scripta* (nr. 3) J. H. Brouwer mei de bondel *By gelegenheit. Fryske en Nederlânske rimen* (eigen bihear; net yn 'e hannel, 44 pp.). It binne gedichten oer gâns in diel jierren by ûnderskate gelegenheden, lyk as jierdagen e.o., ta stân kommen.

D. A. TAMMINGA

6. Rekréaesje.

Hwat de rekréaesje oanbilanget hat 1969 it jier fan de diskusje west. It jier fan de fraech: hoefier kinne wy gean mei it optarren fan de romte? Meije wy in elektryske sintrale bouwe oan de Burgumermar, eilantsjes meitsje yn de Fluessen, in tûnstêd oanlizze yn de Tsjûkemar, sjitterreinen tastean yn de Lauwersse en yngripe yn it Waed?

It Fryske lânskip is sûnt de oarloch gâns foroare. Stêdden en doarpen wreiden har út, nije forkearsdiken fregen lân en beammen, de ruilfoerkaveling loek rjocht wat krûm wie, makke sljocht wat rûch wie. Der kamen simmerhûskedoarpen yn it wetterlân; wolris wat ticht oan 'e marsigge, mar tsjin it doarp oan, lykas ôfpraet wie. Hwat langer wat mear giet it nou lykwols om yngeander oanslaggen op it lânskip-sbyld en binammen yn 1969 woun it bisef oan, dat Fryslân slim forlet hat fan in plan, dêr't dúdlik yn fêstlein is wat wy mei ús romte wolle, hwêr't wy fan útgean moatte, wat tastien wurde kin en wat net. In plan om foar to kommen, dat al dy lytse en greate foroaringen op 'en dûr liede ta in útforkeap fan wat ús rykdom is en ús brea wurde kin: de natûr, de romte.

Guon fragen binne net fan 1969 — de sintrale yn it wetterlân, de daem of dammen nei it Amelân — mar hja waerden aktueel trochdat der ús op it útspraak ferge waard. Binammen de kwestje fan de eilantsjes yn de Fluessen (in guodkeape manear om baggermodder to sliten en neffens de foarstanners tagelyk in middel om de rûgens fan 'e mar wat to bilytsjen) en it plan om in nije elektryske sintrale to bouwen oan de noardkant fan de Burgumermar hawwe de minsken oan it tinken brocht. Der hawwe protestaksjes west, der is oer skreaun en wreau, mar dy eilantsjes yn 'e Fluessen komme der en dy sintrale ek, hoe't It Fryske Gea en in hiele rige oare natûrbiskermings- en rekréaesje-ynstânsjes der har ek oan 'e ein ta (dat wie yn it lêst fan jannewaris 1970, doe't de Ried fan Steate de saek bihannelje) tsjin forset hawwe. De sjitterij yn 'e Lauwerssepolder liket ek hast gjin ûntkommen oan. It bungalowdoarp yn de Tsjûkemar („Wellegea”) wurdt noch op studearre en it soe wêze kinne, dat yn 1970 it bislút falt oer al of gjin fêste forbining mei it Amelân.

Sokke yngeande projekten twinge ta in rekréaesjeplan foar hiele Fryslân en sa'n rekréaesjeplan sil wol makke wurde moatte troch in nije provinsiale rekréaesjtsjinst. Dat der forlet fan is, soe opmakke wurde kinne út wat saekkundigen, ek yn 1969, sein hawwe oer de takomst fan Fryslân, nammentlik dat ús forwachtingen oangeande de yndustrialisaasje wolris wat to heech wêze koene en dat it faeks sa forstannich wol wie en bou de takomst op de rekréaesje. Der moat, sizze hja, mar ôfwachte wurde oft wy hjir in greate tafloed fan yndustry krije; der kin lykwols steat op makke wurde, dat de floed fan rekréanten komt: de minsken krije mear frije tiid, wurde mobiler en ôfstannen binne der meikoarten net mear.

Fryslân kriget yn de sawntiger jierren to meitsjen mei: a. in stream fan bûtenút, dy't wy op de ien of oare manear opheine moatte en b. de needsaek om mear rekréaesjemooiglikheden foar eigen folk to meitsjen. De minsken, dy't foar in dei, in lang wykein of in fakânsje nei Fryslân geane, sille in plak fine moatte dêr't hja baeije, swimme, sile, mei in boatsje „race” en wetterskië kinne; faeks dat der oan 'e Tsjûkemar (dêr't it greatste part fan de minsken út de Rânstêd oer in jiermannich Fryslân yn komt) dochs hwat barre moat. Wysels wolle sneons en sneins, mar ek jouns troch 'en wike noch wol efkes to silen; soene, nei't it jounsmiel bihimmele is, ek noch wol efkes oan sé sjen wolle; faeks dat der dus dôchs in fêste forbinig mei it Amelân komme moat. Wy sykje in fêst plak foar de wenwein en it tinthúske, dêr't mem en de bern wiken oanien húsmanje kinne en dêr't heit jouns nei it wurk efkes hinnetuft. Elts mei graech ris fiskje: dêr moat gelegenheit foar komme. Ljouwert kriget syn stedsbosk; hwa soe it Snits, Boalsert, Harns, Frentsjer en Dokkum forgunne?

Der is yn 1969 op it gebiet fan de rekréaesje in soad bard. De gemeenten, hoe krap hja ek yn 't jild sitte, de provinsje en it moat sein wurde: ek it ryk hawwe yn Fryslân gâns foar de rekréaesje dien. De wettersport is holpen mei it iepen meitsjen fan de forbinig tusken Snitsermar en Terhernster Puollen, de nije Hearesyl, en mei it útdjipjen fan fearten en marren. De Marrekrite wie aktyf, It Fryske Gea koe natûrgebieten oankeapje en it publyk der tagong jaen, stiftingen en partikulieren wreiden har kampearterreinen, simmerhúskekompleksen en jachthavens út (faken mei stipe fan it ryk), der kamen rekréaesjetsjinsten en -konsulinten, der wurdt hwat dien oan dwiners en autotsjerkhôven, dy't it lânskip skeine en tsjin de loft-, boaijem- en wetterforsiemoarging (yn Ljouwert kaem de ynstallaasje foar it suverjen fan rioelwetter klear). Forlitten pleatsen en arbeidershúskes waerden opkreaaze — de twadde went wurdt noch wol in probleem: der binne doarpen dy't troch 'en wike útstoarn lykje — en de ruilforkavelders tinke hjoed-de-dei net allinne mear oan boere-, mar ek oan rekréaesjebilangen.

It binne lykwols allegearre ûnderdielen en ûnderdieltsjes fan ien great fraechstik: hwat sil de rekréaesje foar Fryslân bitsjutte en hwat sil Fryslân de rekréanten biede? Wy soene hawwe wolle, 1970 wurdt it jier fan it rekréaesjeplan. Oars soe it wolris wêze kinne, dat strak immen ek noch in dissertaasje skriuwt oer de rekréaesje, lykas dr. Zoon oer de yndustrialisaasje dien hat, en dy dan ek de titel meijowt fan *Friesland tussen hoop en vrees*.

K. SIKKEMA

7. Historie.

De Groningse dissertatie *Samenleven in Friesland*, door dr. J. J. Spahr van der Hoek (Drachten, 1969) moet in dit overzicht het eerst worden genoemd. Het boek schetst de ontwikkeling in het samenlevingspatroon in een aantal Friese dorpen, waarbij uiteraard een keuze moest worden gedaan, zowel naar tijd als naar plaats. De schrijver heeft als perioden gekozen de Late Middeleeuwen, de tijd van de vestiging der veenkoloniën na 1500 en de opkomst van de industrieplaatsen na 1900.

Uit de eerste periode wordt ons het ontstaan geschetst van de niet-agrarische bevolkingskoncentraties temidden van een nog zuiver agrarische maatschappij. Uit deze concentraties ontstonden vlekken en steden, die in een soort chronisch konflikt raakten met het platteland. Of het hierbij gerechtvaardigd is de steden en hun kampioenen Vetkopers te noemen, terwijl het platteland dan onder de bescherming van de Schieringers valt, is de vraag. Dat de tegenstellingen tussen stad en platteland die waren van „nieuw” tegenover „traditioneel” en van „rationeel” tegenover „status quo”, doet wat kunstmatig aan. Aan beide kanten zijn vaak duidelijk rationele belangenstellingen.

De behoefte aan turf sinds 1500 schiep vooral na 1700 een nieuwe samenlevingsvorm, die met de beide al bestaande vormen niet zozeer in konflikt raakte, maar vooral daar in een isolement terecht kwam, waar door het beëindigen van de vervening de economische ontwikkeling stagneerde. Zo ontstonden de heidedorpen naast de boerendorpen en de veenkoloniën met veel middenstanders en een klein residu arbeiders.

In het begin van de 20ste eeuw hebben de veenkoloniën een duidelijke zesdelige stratificatie. De heidedorpen met slechts één bevolkingslaag raken uit hun isolement. Beide samenlevingsvormen vertonen vooral na 1945 toenadering tot elkaar door de industrialisatie, waardoor ook een nieuwe samenhang met de oude steden en vlekken ontstaat. Het lijkt erop, dat het boerendorp kwantitatief het gelag moet betalen.

Belangrijk is ook de bijdrage van dr. H. Oldenhof, *De skiednis fan de gritenij in Geakunde Wûnseradiel* (Boalsert, 1969). In nauwelijks 40 bladzijden wordt voor ons de geschiedenis van de gritenij/gemeente geschetst. De schrijver heeft zich hierbij een duidelijk aangegeven en binnen het kader van een geakunde zeer verstandige beperking opgelegd, „in lang stik koeke mei twa grouwe stikken sukade der yn”.

Het eerste stuk sukade is de 18de eeuw. Hierin geeft de schrijver een duidelijk en ook t.a.v. andere gemeenten belangrijk overzicht van de werking van de twee bestuurlijke niveau's, nl. het gritenijbestuur en het dorpsbestuur met de hierbij behorende funktionarissen.

Het tweede stuk sukade, dat ook elders geproefd mag worden, beslaat de periode 1870–'80, wanneer de nieuwe vorm van het plattelandsgemeentebestuur haar definitieve vorm heeft gekregen. De schrijver geeft een belangrijk stuk informatie, nu over schoolstrijd en bestuursontwikkeling.

Het Halbertsma-jaar 1969 leverde drie afzonderlijke werken op over Joost H. Halbertsma (1789–1869). In deze kroniek noemen wij „*Kent gij Halbertsma van De-venter?*” een voortreffelijke uitgave van een aantal niet uitgegeven handschriften bewerkt door en met aantekeningen van ds. J. J. Kalma; *Joast Hiddes Halbertsma, 1789–1869. Brekker en bouwer*, een verzameling bijdragen van verschillende auteurs over personen, leven en werk van Halbertsma. Beide uitgaven geven behalve informatie over Halbertsma ook veel over de achtergrond van de kulturele, maatschappelijke en politieke toestanden in de 19de eeuw.

In 1969 liet uitgeverij De Tille een facsimile-herdruk verschijnen van de *Chronyk van Sneek* van Eelco Napjus uit 1772. De heruitgave is voorzien van een inleiding van dr. K. de Vries, waarin Napjus ons in zijn functies van stadsmajoor, executeur en ontvanger van het „reëel” (een belasting) wordt geschetst.

In *West-Frieslands Oud en Nieuw*, 36e bundel van het historisch genootschap „Oud West-Friesland”, 1969, verscheen een bijdrage van dr. G. Bakker *De Zuid-westelijke grenzen van Friesland tussen 600 en 1150*. Het betreft hier een verbeterde en uitgebreide versie van een artikel in *It Beaken* 1962, pp. 120–130.

W. T. Keune publiceerde *De zeeweg van Schiermonnikoog, de geschiedenis van de verbinding en van het eiland met de vaste wal* (Schiermonnikoog, 1969). In dit van goede illustraties voorziene 46 bladzijden tellende werkje geeft de schrijver, grotendeels puttend uit archieven, een goed leesbaar verhaal over de verbindingen van dit eiland met de vaste wal sinds 1846.

In *Spiegel Historiaal* van maart 1969, leverde dr. J. J. Woltjer een artikel over de *Beeldenstorm in Leeuwarden in 1566*. Het is het verhaal over „een merkwaardig rustige overgang naar het protestantisme waarbij zelfs verschillende priesters overgingen naar het nieuwe geloof”, dit alles geplaatst tegen de achtergrond van de algemene politieke en godsdienstige ontwikkeling in de Nederlanden in de 16de eeuw.

In het *Jaarboek 1966* van het Fries Scheepvaartmuseum te Sneek (1969) schreef F. Wegener Sleeswijk over *Een vice-admiraal met een fluitschip*, nl. Sicke Sleeswijk (1705–1778), schipper en reder te Lemmer. Drs. J. R. Bruyn schreef over *De admiraliteit van Friesland en Amsterdam in de eerste helft van de achttiende eeuw*. Dr. G.

Bakker verzorgde een van uitvoerige aantekeningen voorziene uitgave van *Een onderlinge verzekering voor bootsgezellen te IJlst uit 1693*. (De 2de en 3de titel hier wijken enigszins af van die in de inhoudsopgave van het jaarboek.)

Dat 1969 een Halbertsma-jaar was, blijkt ook uit de inhoud van *De Vrije Fries*. Van de bijdragen die onmiddellijk betrekking hebben op Halbertsma noemen wij: ds. J. J. Kalma, *Vijsmaal bijna professor*, over de „wetenschappelijke” teleurstellingen die Halbertsma ondervond, en drs. S. Sybrandy, *Voorlopige lijst van brieven van of aan Joost Halbertsma*. Kalma leverde nog een historische bijdrage over Wopke Wopkens, *mennist folksrepresentant* waarbij de nadruk valt op de periode uit zijn leven na 1795 en op de invloed van Wopkens (ca. 1741—1807) op Joost H. Halbertsma.

In het speciale *It Beaken*-nummer van 1969, *De Wâlden en omkriten* schreef Y. N. Ypma, *Van woeste onlustgronden in de Friese Wouden*; G. A. Wedzinga schreef in *Grondbezit in de Zuidelijke Wouden* over grondbezit en grondgebruik daar sinds de invoering van het kadaster in 1832. Het artikel van G. Bakker, *In fordwoune mienskip*, heeft betrekking op de Kooisloot en het Wegje omstreeks 1890, een in armoede wegterende gemeenschap van veenarbeiders in zuidoostelijk Lemsterland.

G. BAKKER

8. Kerkgeschiedenis.

Het enige brok echte Friese kerkgeschiedenis, dat in 1969 is geleverd, is het in het verband van het geheel te uitvoerige opstel van drs. R. Steensma in *Geakunde Wûnseradiel* (Boalsert, 1969). Een boeiend verhaal van ca. 100 bladzijden met als titel *Geastlik libben*, waarbij de te beschrijven gemeente goed in het oog werd gehouden. Wonseradeel gaf enkele stevige aanknopingspunten (een paar kloosters, Menno Simons). Natuurlijk zullen sommigen (velen?) tevergeefs naar de kerkelijke geschiedenis van de dorpen zoeken. Terecht stelde S. alles in wijder verband. De leek zal in het opstel over oudfries en verfries latijn (prokuratriks!) struikelen. De vraag moet gesteld worden: Voor wie is dit boek bedoeld? De tijd na 1600 krijgt behoorlijk aandacht, maar de studie van de plaatselijke archieven bleef er bij. Begrijpelijk. Er mag echter gevraagd worden: Komen wij zo ooit verder? Juist waar wij bij de eigen tijd komen is dat bronnenonderzoek broodnodig (doleantiekwestie, het socialisme, de groeiende onkerkelijkheid). S. zegt daarover geen onjuiste dingen, maar wij hadden graag meer gehoord. Nog een vraag: Is „geastlik” identiek met „kerkelijk”?

In *De Vrije Fries* 49, 1969 gaf drs. R. Steensma twee opstellen, een over *It bistek fan de yn 1695 nij op to bouwen tsjerke yn Toppenhuzen* (p. 66—72) en een en ander over *In reglemint út 1752 foar it plakforhieren yn de tsjerke fan Wâldsein* (p. 100—103).

De heer S. Algra van het architectenbureau Van Manen en Zwart te Drachten heeft evenals over de restauratie van de kerk te Noordwolde een boekje laten verschijnen *Rondom de kerkrestauratie te Holwerd*. Wij juichen zulke uitgaven ten zeerste toe. De gemeente wordt er meer door gebonden aan het eigen gebouw, binnenkomenden en gasten ontvangen zo de gewenste informatie. De vraag mag worden gesteld: Moet er niet tegelijk een gemeentegeschiedenis worden gegeven? Wij voelen er voor en omdat gemeente en kerkgebouw toch wel erg samenhangen, maar vooral omdat het bij gelegenheid van zo'n restauratie kan. De uitgave vraagt slechts een gering bedrag op de begroting. De samenwerking van architect en (dorps)historicus kan maken, dat beiden elkaar aanvullen en door het stellen van vragen inspireren tot onderzoek.

Ter gelegenheid van de restauratie van de St. Martinuskerk te Dokkum gaf de

streekarchivaris van de Noordoosthoek W. T. Keune een vlot geschreven en naar meer smakende *Kleine geschiedenis van de grote kerk van Dokkum*. Ook dit boekje is geïllustreerd en geeft o.a. een uitvoerige beschouwing over het orgel en een beknopte lijst van aanwezige grafstenen. Naar het oudheidkundig bodemonderzoek wordt enkel verwezen. Ook in dit boekje ontbreekt de gemeentegeschiedenis.

Er verscheen in 1969 maar één gemeentegeschiedenis, n.l. van de Gereformeerde kerk in Drachten, die 125 jaar heeft bestaan. Het boekje is geschreven door J. Beetsma en heet *Kleine mensen in een grote kerk* (Drachten, 1969). Een wel zeer leesbaar verhaal, dat je soms doet gieren van de lach en dan weer huilen van ellende. De „kleine mensen” zien wij misschien te veel, de „grote kerk” te weinig. Inderdaad bewijst ook dit boekje, dat er veel verandert, maar je vraagt je wel af, hoe buiten- en binnenstaanders op een en ander zullen reageren. Aantrekkelijk is zo’n verhaal niet; is het genezend, reddend? Want het zal er toch om moeten gaan, dat kleine mensen de grote kerk zien en vooral, dat ze weer gaan ontdekken, waarvoor die kerk er is. Wij blijven dankbaar voor elke gemeentebeschrijving, maar, hoe boeiend dit geschrift ook is, wij hadden toch graag gewild, dat de schrijver ons meer had verteld over het waarom van een en ander. Is er sprake van overaccentuering van de leerzuiverheid, waarbij het leven te weinig aandacht krijgt? Niet dat wij in de mogelijkheid van de „gemeente zonder vlek of rimpel” geloven, maar men zou haast wensen, dat de nu te noemen Doopsgezinde boeken ook in Geref. kring worden bestudeerd.

Wij hebben het oog op het Duitse boek van Clarence Baumann, *Gewaltlosigkeit im Taufertum*. Eine Untersuchung zur theol. Ethik des oberdeutschen Taufertums der Reformationszeit (Leiden, 1968) en op het Engelse van Cornelius Krahn, *Dutch Anabaptism*. Origin, spread, life and thought (1450–1600) (The Hague, 1968). Beide boeken hebben slechts indirect met Friesland te maken, maar kunnen niet gemist worden bij de studie van de Friese kerkgeschiedenis, waarin de Doopsgezinden zeker vroeger zo’n grote plaats hadden. Het valt op, dat het boeken van buitenlanders zijn. Ze mogen de Nederlandse (en ook Friese) Menisten, maar ook anderen het schaamrood op de kaken brengen. De boeken leveren het bewijs, dat de „Täuferforschung” nog geen eindpunt heeft bereikt. Het heeft nog steeds zin het opstel van Hans Hilderbrand, *Die gegenwärtige Täuferforschung. Fortschritt oder Dilemma* (in: *Lebendiger Geist*. Hans Joachim Schoeps zum 50. Geburtstag dargebracht Leiden, Köln, 1959) te lezen. Dat de Doopsgezinden wel de aandacht krijgen komt ook uit een opstel van alweer een Duitser, n.l. Robert Stupperich in *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis* nw. ser. L, 1969, p. 28–55. Dit opstel handelt over *Anfang und Fortgang des Taufertums nach Ubbo Emmius*. In ditzelfde tijdschrift (p. 67–87) handelt de vroegere Scharnegoutumer predikant dr. C. P. van Andel over *Gerhard Tersteegen en zijn Nederlandse vrienden*, waartoe o.a. de Leeuwarders ds. J. H. Schrader en Coenraad Bosman behoren.

De heer G. Tsj. Koaistra publiceerde een geschrift *Offal en fal fan 'e Griff. Tsjerken yn Nederlân* (z.a., 1969). De schrijver meent dat de Geref. kerken niet meer vrijzinnig hoeven te worden, omdat ze het reeds zijn. Moet er een nieuwe kerk komen? Er is in ieder geval reeds één lid.

De *Korte kroniek van het Provinciaal College van Toezicht op het beheer der kerkelijke goederen en fondsen van de Hervormde gemeenten in Friesland* geschreven door de sekretaris ds. F. H. Bruins (z.a., 1969) is voor de kerkhistoricus niet onbelangrijk, al zou hij graag gezien hebben dat het boekje (12 blz.) tot een kroniek was uitgemaakt.

De Groninger predikantenlijst door W. Duinkerken *Sinds de reductie in stad en lande* (z.a., 1969) geeft natuurlijk ook vaak „Friese” namen. De lijst is alfabetisch op de personen en niet, zoals die van Romein, op de gemeenten (en dan zonder alfabetische orde). Een mooi hulpmiddel.

J. J. KALMA

9. Volkskunde.

Algemeen en plaatselijk. Nadat in 1966 het *Frysk Folkskundich Jierboek I* het licht had gezien, heeft het tot 1969 geduurd voordat deel II onder redaktie van G. Bakker, J. J. Kalma, S. J. van der Molen en Y. Poortinga als uitgave van de Fryske Akademy kon verschijnen: het aantal volkskundige werkers is nu eenmaal niet groot. Niettemin bevat dit tweede jaarboek een vrij groot aantal bijdragen (en bijdraagjes). Wij noemen van de langere de artikelen van Kalma, gebaseerd op materiaal van J. H. Halbertsma: Frijen en trouwen yn it âlde Hynljippen en Stjerren, bigraven en roujen yn it âlde Hynljippen, mooi bij elkaar aansluitend. Als derde bijdrage van dezelfde hand is er: Het bestrooien van de kerkvloer met gras en biezen (ms Halbertsma). Van Kalma vindt men verder de tekst van zijn toespraak bij de uitreiking van de J. H. Halbertsma-priis 1968 aan S. J. van der Molen en diens dankwoord Foar it Boalserter buordtsje. Verder bevat het boek bijdragen over sagen en andere volksverhalen, korte notities over volks-geloof en volkslied en een artikel over enkele „nuvere kostgongers” (uit de omgeving van Joure), een en ander behalve van de hand van de redakteuren ook van Tj. W. R. de Haan, W. Hiddema en T. Bijlsma.

In *Geakunde Wûnseradiel* (Akademy-uitgave van het Geakundich Wurkforbân, eind-redaktie J. J. Spahr van der Hoek) komt de volkskunde niet alleen aan zijn trekken in De folkskunde fan Wûnseradiel (blz. 259–293) van S. J. van der Molen, die onder meer de resultaten van een enquête verwerkte, maar ook in de artikelen van Y. N. Ypma (de visserij), L. Kamminga (de industrie). G. J. A. Bouma (het boerenhuis in: De lânbou) en – met tal van losse gegevens, merendeels uit de tweede of derde hand in de beschrijving van de dorpen, door A. Algra.

Van H. W. Keikes verscheen in de L(eeuwarder) C(ourant)-serie als nr. 9 het tweede deeltje van *Och heden ja!*, ook nu weer een bundeling van losse stukjes over oud-Leeuwarden, ditmaal van 1925 tot 1940. Het volksleven is uiteraard niet vergeten. Hetzelfde geldt van het artikel over Friesland van een ongenoemde in jaargang 1883 van *De Aarde en haar Volken*, onder de titel *Friesland in grootvaders tijd* nu als reprint in boekvorm verschenen, met een inleiding en een toelichting op de afbeeldingen door S. J. van der Molen. Van belang onder meer wegens bladzijden over een ouderwetse dorpsbegrafnis in de Zuidwesthoek en de documentaire gravures van kleding, rijtuigen, kermis, hardzeilen en kaatsen. Een reprint verscheen ook van *Brieven over Texel en de nabij-gelegen eilanden*, van Pieter van Cuyck, die interessante notities maakte over zijn bezoek aan Vlieland en Terschelling (eerste uitgave 1789). Over Terschelling handelt de reprint van *Schylge, in teken oan 'e muorre fan Fryslân*, een door T. Hoekema toegelicht ms van J. H. Halbertsma (omstreeks 1840), vrucht van diens reis naar het eiland, die niet werd opgemerkt door G. Knop. Hoekema publiceerde het ms in *Frysk Studinte Almenak* 1952, van waaruit het werd overgenomen in nr. 3 van jrg. 1969 van het museumtijdschrift *Schylge myn lântse*, verlicht met prenten uit 1870–1880.

J. H. Halbertsma 1869–1969. Gezien de betekenis van de predikant, taalgeleerde en Fries auteur dr. J. H. Halbertsma als volkskundige was het wel te verwachten, dat in de herdenkingsbundels ook aan dit facet aandacht zou worden geschonken. In de verzamelbundel *Joast Hiddes Halbertsma, brekker en bouwder* gebeurde dit door J. J. Spahr van der Hoek (H. en it Fryske folkskarakter), J. J. Kalma (H. oer earmoed en drank), G. N. Visser (De boarnen fan J. H. H. syn bydragen yn de Rimmen en Teltsjes), C. Boschma (Het Antiquarisch Kabinet van Friesland) en S. J. van der Molen (H. als volkskundige). In *Kent gij Halbertsma van Deventer?* (J. J. Kalma) werden onder meer de handschriftelijke notities opgenomen van: Over het volkskarakter der Friezen, De Zuidkant van het kerkhof, Het burlesque, een karaktertrek van den Germaanschen geest, De Wouden, De oude scholen. In *Neerlands Volksleven* (voorjaar 1969) tenslotte legde S. J. van der Molen in: H. en een Sinterklaassage verband tussen een door H. vermeld verhaal in *Letterkunde Naoogst* (1840) en een in de volksmond levende overlevering betreffende de „Sinterklazepleats” te Edens.

Nederzettingen. In It Beaken (nr. 1-2, erebundel dr. H. G. W. van der Wielen, *De Wâlden en omkriten*) schreef M. W. Heslinga onder meer over terpdorp, brinkdorp, lintdorp (streekdorp en straatdorp), zonder overigens met name Friese voorbeelden te noemen. In hetzelfde nummer schetste G. Bakker in In fordwoune mienskip „De Koaisleat en it Wegje om 1800 hinne”, een vroegere nederzetting van veenarbeiders in Lemsterland, gekenmerkt door een sterke binding als gevolg van religieuze, sociale en economische factoren.

Volksgeloof. Het gebruik „de haem yn 'e beam” kreeg onder de titel Het ophangen van de nageboorte van het paard, van J. J. Voskuil een uitvoerige en gedegen behandeling in *Commentaar* (aflevering IV, 1969) bij kaart 30 in de *Volkskundeatlas voor Nederland en Vlaams-België*. Op grond van enquêtémateriaal uit 1957 wordt ook de verspreiding in Friesland voorheen en later, de aanduiding van de nageboorte en het gebruik ervan als geneesmiddel nagegaan, terwijl het volledige materiaal in de bijlagen is afgedrukt. Uiteraard vindt men dit met symbolen ook aangegeven op de (gekleurde) kaart.

Klederdracht. In *De Vrije Fries* (49ste deel, 1969) beschreven J. H. Beetstra en Z. C. Beetstra-Slofstra „De Friese hoofdtooi in zijn laatste stadium”: een welkome documentatie in woord en beeld en door de beschrijving van het opmaken en opzetten van „de Friese kap” ook van belang voor hen, die deze hoofdtooi bij gelegenheden nog plegen te dragen. In hetzelfde nummer kon S. J. van der Molen in „Een Friese kledingprent” uit 1598 een ets van Pieter Bast kostuumhistorisch behandelen als vervolg op zijn bijdrage over de Friese plattelandskleding in de 17de eeuw, in deel 47 (1966).

Volks- en ambachtskunst. J. Pluis publiceerde onder de titel De invloed van de etsen van A. van der Laan op tegelschilders van schepentableaus een verhelderende bijdrage in het eerst in 1969 verschenen *Jaarboek 1966* van het Fries Scheepvaart Museum en Oudheidkamer. Het blijkt, dat Harlinger en Makkumer tegelschilders tal van prenten van deze kunstenaar (plm. 1690–1742) als voorbeelden hebben gebruikt. Het artikel is verlicht met vele demonstratieve reproducties. Van dezelfde auteur verscheen in het VVV-orgaan *Dit is Friesland* (dec. 1969) het artikel Het kerstgebeuren was geliefd onderwerp voor tegelschilders, waarin ook weer met tal van foto's gewezen wordt op de belangrijke bron van inspiratie die voor de Friese tegelschilders de prentenbijbel *Toneel ofte Vertooch der Bijbelsche Historien* van Pieter H. Schut (1659, 1735, 1739) vormde.

Onder de titel Hindelooper butten en Noorse tejner kwam G. R. Kruissink in *Uit het Peperhuis* (okt. 1969) terug op zijn bijdrage over dit onderwerp in 1960. Hij kon nu dankzij een hernieuwd bezoek aan Skandinaafse musea positiever zijn: de butten werden vooral in de 18de eeuw door Hindeloopers meegenomen uit Noorwegen en in eigen stad beschilderd. Vrijwel tegelijkertijd verscheen van S. J. van der Molen in *Antiek* (4de jrg. nr. 4) het opstel: De butte, een zeemanssoevenier uit Noorwegen – een poging om mede op grond van Noorse gegevens het betreffende gebruiksvoorwerp te determineren als een zeemanssoevenier, door Nederlandse zeevaarders uit Noorwegen meegebracht en populair geworden door de diensten die het hier kon bewijzen. Het artikel bevat afbeeldingen van de in Friesland aangetroffen, al dan niet beschilderde exemplaren.

In *De Vrije Fries* (49ste dl. 1969) gaf S. J. van der Molen, mede naar aanleiding van de verschijning van *Die gekreuzten Pferdeköpfe als Giebelzeichen*, van Richard Wolfram (Wenen), in Tinzen oer it ûleboerd een overzicht van de verschillende interpretaties om tenslotte de nog openstaande vragen bondig te formuleren.

Een Friese tabaksdoos uit plm. 1760, die opmerkelijk is vanwege het half-Friese rijmpje, een gegraveerde voorstelling uit het boerenbedrijf en een opengewerkte van het voeden van Elia door de raven, werd door E. M. Chr. F. Klijn onder de titel Een geschenk van de Vereniging Vrienden van het Nederlands Openluchtmuseum beschreven in *Bijdragen en Mededelingen* van genoemd museum (jrg. 1969, nr. 1). Bij de Bijbelse voorstelling blijkt de maker als voorbeeld te hebben gebruikt een prentenbijbel

van M. Merian en P. H. Schut, waarvan de auteur de titel niet kon vinden. Men zie echter hierboven het werk van Pieter H. Schut.

In *De Nederlandse stoelklok* plaatst J. Zeeman onze „stuoltsjeklok” in het kader van de Nederlandse klokkenindustrie en komt tot de conclusie, dat dit type (via voorvormen in Holland en Twente) is ontstaan in Groningen en dat het vandaar ingang heeft gevonden in Friesland. Paulus Jans te Drachten van wie een klok uit 1728 bekend is, zou een van de eerste makers zijn geweest. In de loop van de 18de eeuw verloor de Friese vorm meer en meer de Groninger kenmerken en ontwikkelde hij zich tot een eigen type, waarvan de vervaardiging een eeuw langer heeft plaats gehad dan elders. Aan de situatie in Joure, maar ook aan het „skipperke” wordt in dit rijk geïllustreerde baanbrekende werk ruime aandacht besteed. Jammer, dat het boekje van E. J. Tyler (een Brit) *Zaanse en Friese klokken* niet kan worden aanbevolen. Het is rommelig en slordig gecomponeerd en ook de Nederlandse bewerker heeft niet de moeite genomen zich te onzent te oriënteren.

Volkslied. Dat op Terschelling ook thans nog liederen kunnen worden genoteerd die niet in *Terschellinger Volksleven* van Jaap Kunst voorkomen, bewees S. J. van der Molen in *Volkszang* (pasen 1969) met : Liederenjacht op Ter-Schelling. Van dezelfde verzamelaar verscheen als nr. 2—3 van jrg. 1969 van *Neerlands Volksleven* onder de titel *De Friese tjalk, volbeladen met liederen, deuntjes en dansen*, een monografie met meer dan 100 liederen en dansen uit Friesland, verdeeld in de rubrieken Van boeren en zeelui, Balladen voor 1700, Balladen na 1700, Geestelijke liederen, Gezongen nieuwsberichten, Instrumentaal intermezzo, In Lingva Frisica, Folkloristische liederen, Boertige liederen, De tranenkruik, Jan Toerlesjoer, dansen van het vasteland, Vlieland, Terschelling, Ameland), elk nummer voorzien van een uitvoerig kommentaar. Het merendeel is Nederlandstalig, al is ook veel aandacht besteed aan de dialecten (onder meer is Schiermonnikoog uitstekend vertegenwoordigd).

S. J. VAN DER MOLEN

FRIES GENOOTSCHAP

FRIES MUSEUM

JAARVERSLAGEN 1969

FRIES GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE

Beschermvrouwe H. M. Koningin Juliana

141 e verslag, over het jaar 1969

Het algemeen bestuur kwam in het verslagjaar twaalf maal, het dagelijks bestuur elf maal bijeen; bovendien vergaderde het d.b. nog een maal met dat van de Fryske Akademy.

Op 16 april werd architect ir. D. H. Kiewiet de Jonge volmacht verleend om aan de firma S. Boringa & Zn. te Leeuwarden opdracht te geven tot uitvoering van zijn voorstellen tot verbouwing van de museumvleugel. De op 28 april aangevangen werkzaamheden maakten het noodzakelijk om vergaderingen en lezingen buiten het eigen gebouw te beleggen.

Het per 1 januari in de vacature-Boonstra tijdelijk benoemde echtpaar Jonkman-Mathey bleek uitstekend te voldoen en verkreeg per 1 maart een vaste aanstelling als conciërges.

Het eerste exemplaar van het Franeker matrikel werd 7 januari aangeboden door voorzitter mr. H. Schootstra aan de burgemeester van Franeker. Drs. Th. J. Meijer heeft zich bereid verklaard, op korte termijn het Album promotorum voor de druk gereed te maken.

Op 5 maart overhandigde penningmeester H. G. van Slooten het eerste exemplaar van het, aan Vlieland gewijde, vijfde deel van de „Grafchriften tussen Flie en Lauwers” aan bewerker D. Vermeulen. Daar de voortzetting van de reeks in de huidige vorm door hoge kosten en gebrek aan bewerkers stagneert, zijn er besprekingen geopend over een eenvoudiger en ongeannoteerde uitgave van de resterende Friese „gedenkwaardigheden in en uit de kerken”.

Het 49e deel van „De Vrije Fries” kwam in oktober gereed in een gemoderniseerde lay-out en – samen met het jaarverslag – gevat in een nieuw omslag (ontwerp Bep Mulder). De nu tussen de tekst geplaatste, rijkelijke illustratie noodt tot lezing van de gevarieerde bijdragen op (kunst)historisch gebied. Intussen is in overleg met de Fryske Akademy besloten tot omzetting van „De Vrije Fries” in een – zo mogelijk elk voorjaar te verschijnen – jaarboek. De heer S. van Tuinen nam afscheid van de redactie, waarvan hij deel uitmaakte sedert 1955, het jaar waarin deel 42, voor het eerst gezamenlijk met de Akademy, werd uitgegeven. De redactiecommissie werd aanzienlijk uitgebreid.

Dit jaar werden er ook proeven genomen met een bescheiden mededelingenblad, het Fries Museum Bulletin, waarvan in januari, april, september en november afleveringen verschenen. De definitieve vorm ervan is nog niet gevonden, doch wel werd reeds met deze uitgave een mogelijkheid geschapen, de leden op de hoogte te houden van nieuwe ontwikkelingen in Genootschap en museum.

Die ontwikkelingen waren vele en velerlei. Vrezend, dat de huidige bestuursvorm tot verstarring van het beleid zou kunnen leiden, werd be-

sloten dat alle thans zittende bestuursleden binnen vijf jaren zullen worden vervangen door, bij voorkeur in Friesland woonachtige, jongere leden. Als gevolg hiervan stelden op de algemene ledenvergadering de heren drs. H. Halbertsma en A. S. Fogteloo, zitting hebbend sedert 1949 en '52, hun zetels ter beschikking.

Op die op 17 april in hôtel „De Bleek” gehouden en door 28 personen bijgewoonde vergadering kon worden bekend gemaakt, dat een commissie de herziening van de „Wet” van het Genootschap zou voorbereiden en dat er uitzicht was geopend op overgang in provinciale dienst van het museum personeel. In de bestuursvacatures werden benoemd de heren ir. P. J. Tichelaar en mr. J. Viersen. De gebruikelijke verslagen werden afgesloten met een klankbeeld over volkskunst, samengesteld door de heer H. Kingmans.

Op 12 mei vond de installatie plaats van de commissie tot wetswijziging, bestaande uit de heren Jhr. mr. J. M. van Rijkevorsel (voorz.), H. J. Wierda, cand.nots. (secr.), mr. E. N. Heemskerk en W. Dolk. Het op 4 november uitgebrachte eindvoorstel, hetwelk de instemming van het bestuur verwierf, werd voorgelegd aan een buitengewone ledenvergadering, gehouden op 18 december in de soci teitszaal van „De Harmonie”. 28 leden aanvaardden daar, met een geringe, redactionele wijziging, de nieuwe statuten (welke achter dit verslag zijn afgedrukt).

Intussen hadden Gedeputeerden aan Provinciale Staten voorgesteld, het museum personeel per 1 januari 1970 als provinciale ambtenaren te benoemen, hetgeen in de zitting van 16 december inderdaad geschiedde. Daar het — onder meer — subsidietechnisch gewenst bleek, het museum eigen rechtspersoonlijkheid te geven, werd op 30 december de oprichtingsacte van de „Stichting Het Fries Museum” (voor notaris J. H. Vermeulen) gepasseerd. De meerderheid van het Stichtingsbestuur zal worden benoemd door het bestuur van het Genootschap; als bestuurders-oprichters traden op: mr. H. Schootstra (voorz.), mr. E. N. Heemskerk (secr.), mr. J. Viersen (penningmr.), mevrouw T. P. Straat-Osinga en ir. P. J. Tichelaar.

Aan het eind van het verslagjaar was het Genootschapsbestuur als volgt samengesteld:

mr. H. Schootstra, voorzitter
W. Dolk, secretaris
H. G. van Slooten, penningmeester
Jhr. C. van Eysinga, St. Nicolaasga
J. J. Kalma

Jhr. M. J. van Lennep
mevr. T. P. Straat-Osinga, Tietjerk
ir. P. J. Tichelaar, Makkum
S. van Tuinen, Dokkum
mr. J. Viersen.

De lezingen vonden plaats op 28 januari (Fries Museum), 13 maart (Prov. Bibliotheek), 21 mei (De Bleek), 10 oktober (F.B.T.O.) en 25 november (Prov. Bibliotheek); zij werden alle toegelicht met dia's en trokken respectievelijk omstreeks 40, 85, 50, 30 en 100 toehoorders.

De heer G. D. van der Heide, hoofd van de afd. oudheidkundig bodemonderzoek van de Rijksdienst voor de IJsselmeerpolders, sprak over „Nederlandse V.O.C.-scheepswrakken op de West-Australische kust”, omtrent de conservering van de inhoud waarvan hij op verzoek van de Australische regering had geadviseerd (verslag in Leeuwarder Courant van 29 januari).

De heer G. Elzinga, als archeoloog verbonden aan het Fries Museum

en aan het biologisch-archeologisch instituut van de R.U. te Groningen, had als onderwerp „Landschap en archeologie”, waarbij hij tevens aandacht besteedde aan de door hem geleide opgravingen op het kerkhof van Strijp, Terschelling (verslag in Friesch Dagblad en Het Vrije Volk van 14 maart).

De heer drs. R. Steensma, wetenschappelijk medewerker aan het liturgisch instituut van de R.U. te Groningen, gaf een overzicht van „De muorre- en forwulftskilderingen yn de Fryske tsjerken”. Spreker vertelde over onderzoek en ontdekking, stijlen en rubricering van noordelijke kerk-schilderingen (verslag in Leeuwarder Courant van 22 mei).

Prof. dr. E. H. Waterbolk, hoogleraar in de geschiedenis aan de R.U. te Groningen, belichtte „Een aspect van Erasmus' invloed in de noordelijke Nederlanden”, waarbij hij een lijn trok van Erasmus via Viglius van Aytta naar de „terminus” op de zeedijk ten zuiden van Harlingen.

Mevrouw drs. P. C. Wassenbergh-Clarijs, directrice der Deventer gemeentemusea, besprak onder de titel „Van nieuwmodisch antiek tot nieuw antiek” de ontwikkeling van het begrip antiek van 1770 tot heden.

In aansluiting op de lezing van de heer Steensma werd op 31 mei onder diens leiding een excursie gehouden langs de kerken van Kollum, Leermens, Zeerijp en 't Zandt en de borgen Verhildersum bij Leens en Menkema bij Uithuizen. Des avonds was er voor de 58 deelnemers gelegenheid, de maaltijd in een Gronings restaurant van eigen keuze te gebruiken.

Een proef werd genomen met het laten rijden van een touringcar naar belangrijke landelijke exposities. Alleen de tocht naar „Fresco's uit Florence” (Rijksmuseum Amsterdam) op 22 februari trok voldoende (35) deelnemers; voor de reizen naar „Musement” (Jaarbeurshal Utrecht) op 21 juni en naar „Rembrandt 1669—1969” (Rijksmuseum Amsterdam) op 25 oktober meldden zich nog geen tien leden aan.

De tentoonstelling van het werk van Johannes Elsinga duurde nog tot 15 januari. Ter gelegenheid van de herdenking van diens overlijden werd van 30 augustus tot 27 september geëxposeerd de bijdrage van Joost Hiddes Halbertsma (1789—1869) aan het door zijn toedoen in 1853 gestichte „Antiquarisch kabinet van Friesland”, sedert 1881 als bruikleen van de Provincie in het museum opgenomen. Voorzitter mr. H. Schootstra verrichtte de opening op 29 augustus.

Van de overleden leden worden hier wegens hun speciale banden met Genootschap en museum gememoreerd: A. Baart sr. (architect), J. P. Beeling (antiquair), G. D. Duursma (corresp.lid), mevrouw A. Eecen-van Setten (oud-lid costuumcommissie), J. E. Gerbenzon (antiquair), mr. B. Ph. Baron van Harinxma thoe Slooten (voorz. 1958—'64) en de arts J. Siebinga (archeoloog). In totaal verloor het Genootschap in het verslagjaar door overlijden 22 en door bedanken 41 leden; 90 nieuwe leden traden toe, zodat de ledenwinst slechts 27 bedraagt. Wij kenden aan het eind van 1969 1 erelid, 7 buitengewone, 7 corresponderende en 1814 gewone leden, tezamen 1829 leden.

Het bestuur waardeert ten zeerste de steun, welke het zowel van medewerkers als derden mocht ondervinden.

De secretaris,
W. Dolk.

Leeuwarden, 9 april 1970.

Jaarrekening 1969**Ontvangsten:**

Subsidies	f 260.907,11
Toegangsgelden Fries Museum	„ 4.252,50
Ledencontributies	„ 28.063,50
Verkoop oudheden enz.	„ 9.512,74
Rente AmRo bank	„ 369,75
Tentoonstellingen	„ 2.908,21
Kerkmuseum Janum	„ 801,56
Museum Fogelsangh State	„ 836,75
Verbouw museum	„ 130.000,—
Liquidatie bibliotheek	„ 1.975,—
Bijdrage uit Eysingafonds	„ 1.500,—
Bijdragen uit bijzondere fondsen	„ 183.098,51
Nadelig saldo	„ 33.999,07
	<u>f 658.224,70</u>

Uitgaven:

Nadelig saldo vorige jaren	f 22.981,33
Aankoop en onderhoud museumvoorwerpen	„ 18.140,87
Archeologische afdeling	„ 7.424,03
Bibliotheek	„ 629,71
Publicaties	„ 11.690,83
Salarissen, pensioenen, sociale lasten enz.	„ 224.707,66
Gebouwendienst	„ 17.529,50
Secretariaat	„ 5.494,44
Administratiekosten	„ 6.486,59
Reis- en representatiekosten	„ 2.535,23
Reclame en propaganda	„ 3.091,48
Educatieve dienst	„ 1.262,55
Tentoonstellingen	„ 2.981,89
Excursies	„ 138,41
Algemene onkosten	„ 4.237,13
Kerkmuseum Janum	„ 1.246,17
Landbouwmuseum Stania	„ 395,58
Museum Fogelsangh State	„ 2.687,80
Liquidatie bibliotheek	„ 250,—
Verbouw museum	„ 165.817,05
Bijdragen aan bijzondere fondsen	„ 158.496,45
	<u>f 658.224,70</u>

Leeuwarden, februari 1970.

De penningmeester,
H. G. van Slooten.

Toelichting op de rekening 1969

Het jaar 1969 heeft ons voor grote financiële problemen gesteld. Niet alleen kwam de verbouwing van ons museum op volle toeren, met de daaraan verbonden financiële consequenties, waarbij wij met grote erkentelijkheid de steun van zowel het Rijk als de Provincie willen memoreren, maar ook de verdere uitgaven stegen dit jaar niet onaanzienlijk.

De grote boosdoener was, zoals steeds de laatste jaren, de post salarissen, pensioenpremies etc., die steeg van ruim f 180.000,— in 1968 tot f 224.707,66 in 1969! Dit is een logisch gevolg van onze politiek om de salarissen en pensioenen steeds aan te passen aan de Overheidsrichtlijnen. De jarenlange onderhandelingen met het Provinciaal Bestuur betreffende de overname van ons personeel in provinciale dienst, konden eindelijk worden afgerond, waardoor werd bereikt, dat met ingang van 1 januari 1970 dit kan worden geëffectueerd.

Ook de Gebouwendienst vroeg wederom grote offers, gevolg van het bezit van een groot gebouwencomplex.

Mede met het oog op de investeringen, welke het Genootschap in de verbouwing van het museum moet doen, zijn de aankopen van oudheden zeer beperkt gebleven, om vooral onze liquiditeit te kunnen handhaven. Dat wij toch nog enige belangrijke realia konden verwerven, danken wij aan de genereuze steun, die wij van de vereniging Rembrandt mochten ondervinden.

De post toegangsgelden is in verband met de sluiting van het museum gedurende een gedeelte van het jaar achtergebleven.

Ondanks een vrij ver doorgevoerde kostenbewaking, is het nadelig saldo in 1969 met f 11.017,74 opgelopen tot f 33.999,07. Hadden wij in „betere tijden” niet wat reserves gekweekt, dan was de situatie uiterst pijnlijk. Een ieder begrijpt echter, dat wij niet ad infinitum zo door kunnen gaan.

Het is dan ook een wijs besluit geweest van de algemene vergadering om de taken van Genootschap en de musea in zoverre te scheiden, dat met ingang van het jaar 1970 een splitsing is gemaakt, waartoe de stichting „Het Fries Museum” in het leven is geroepen.

In vorige jaren hebben wij steeds de hoop uitgesproken, dat het volgend jaar het tekort zou teruglopen. Deze hoop is helaas ijdel gebleken, weshalve wij ze niet weer uitspreken, doch zouden willen besluiten met het verzoek: „schiet niet op de muzikanten, ze doen hun best!”

Februari 1970.

De penningmeester,
H. G. van Slooten.

Verslag van de directeur van het Fries Museum

Door overlijden verloor het museum dit jaar enkele bijzondere medestanders, die wij grote dank verschuldigd zijn wegens hun warme belangstelling voor het welzijn van het museum.

Mevrouw A. Eecen—van Setten, die jarenlang deel uitmaakte van de Costuumcommissie en altijd bereid was ons met goede raad ter zijde te staan, zullen wij node missen.

De oud-voorzitter van het Fries Genootschap, Mr. B. Ph. baron van Harinxma thoe Slooten, gedenken wij in het bijzonder wegens zijn bemoeienissen met betrekking tot het museum op Fogelsangh State en in het algemeen als man van grote stijl, met wie wij steeds een goede relatie onderhielden.

Architect A. Baart Sr. was reeds een oude vriend van het museum, die al in de periode van Dr. Wassenbergh het prentenkabinet van het Fries Museum verrijkte met karakteristieke tekeningen van zijn hand, schetsen van monumenten van bouwkunst in Friesland, voor het behoud waarvan hij zijn leven lang gestreden heeft.

Personeel.

Het conciërge-echtpaar Jonkman—Mathey trad per 1 maart in vaste dienst.

De heer Struiksma, die een operatie had ondergaan, hervatte zijn werkzaamheden op 17 februari.

De tewerkstelling van de heer M. Rademaker werd met ingang van 2 juni beëindigd. Per gelijke datum werd de heer Rademaker op arbeids-overeenkomst aangesteld.

Mej. J. K. Salverda trad op 16 december in het huwelijk met de heer K. Huisman.

Mej. H. S. Veenink trad op 12 juli in het huwelijk met de heer M. Stekelenburg.

De personeelssamenstelling per 31 december 1969 was:

Drs. C. Boschma, directeur.

E. J. Penning, hoofd museumdienst.

G. Elzinga, archeoloog.

H. Kingmans, hoofd educatieve dienst.

H. S. Stekelenburg—Veenink, conservatrice costuumafdeling.

K. Huisman, administrateur.

M. R. Nauta, assistent museumdienst.

J. Hofstra, museumassistent.

M. Rademaker, museumassistent.

Mej. T. van der Brug, assistente van de archeologische afdeling.

J. K. Huisman—Salverda, typiste-telefoniste.

J. Jonkman en mevrouw P. Jonkman—Mathey, conciërge-echtpaar.

A. Struiksma, toegevoegd medewerker: fotograaf en encadreur.

Gebouw.

Nadat toezeggingen verkregen waren, dat de financiering vanwege de provincie rond was, kon de aannemer Boringa op 28 april de verbouwingswerkzaamheden aan de museumvleugel 1892 aanvangen.

De brandverzekering werd aangepast i.v.m. de tijdelijke evacuatie van museumvoorwerpen naar de Kanselarij en i.v.m. de bouw.

Met Ir. J. J. M. Vegter werden besprekingen gevoerd over een eventueel door hem te maken voorlopig ontwerp voor de restauratie van de Kanselarij.

Met Ir. Van Dun van de Rijksdienst v. d. Monumentenzorg werd de restauratie-procedure van de marmeren gang in het Van Eysingahuis besproken.

De trap in het Van Eysingahuis kreeg een grondige onderhoudsbeurt door de heer Jonkman.

Werkzaamheden.

Veel tijd werd van het personeel gevraagd bij de ontruiming van de museumvleugel 1892 met het oog op de verbouwing. In verband met de interne verhuizingen was het museum van 20 januari tot 1 april gesloten voor het publiek.

Nadat toestemming verkregen was een deel van de te evacueren museumobjecten tijdelijk over te brengen naar de Kanselarij werd op 13 januari begonnen met het inpakken van het glaswerk en vervolgens het aardewerk en porselein op de depôtzolder. Naar de Kanselarij werden overgebracht: meubels, schilderijen, het grootste deel van de handbibliotheek, de kasten van het prentenkabinet met inhoud, alsmede glaswerk, aardewerk en porselein.

Op 4 februari werden de bureau's overgebracht naar de zilverkamers, waar voor een deel van het personeel tijdelijk werkruimte werd gecreëerd. Overige werkvertrekken werden ingericht in de hoekkamer, de Empirekamer en de Collot d'Escurykamer. Een gehoorzaaltje van beperkte omvang werd ingericht in de Bestuurskamer.

Het eerste half jaar werd veel tijd besteed aan de voorbereidingen van Museumtentoonstellingen, waarover nader geschreven wordt onder Educatieve Dienst.

Inventarisatie: de inventarisatie spitte zich toe op de volgende zaken:

a. de Halbertsma-collectie. De Halbertsma-tentoonstellingen vormden de aanleiding de op deze collectie betrekking hebbende „oude nummers” te herinventariseren. Dit leidde onder meer tot het herstellen van een aantal fouten in de Catalogus 1881. En passant werden enkele andere objecten uit deze oudste periode geïnventariseerd.

b. de in bruikleen gegeven schilderijen op het stadhuis te Leeuwarden werden op kaart gezet alvorens zij ter restauratie naar Den Haag gezonden werden.

c. van de inventariskaarten van het zilver werden duplicaten gemaakt om in te voegen in het systeem van opeenvolgende inventarisnummers.

d. de dagregisters 1881–1889 werden doorgewerkt door de heer Nauta

en de gegevens aangetekend op voorlopige of definitieve inventariskaarten. Hierdoor kan voortaan tijdrovend zoeken naar deze gegevens vermeden worden.

e. van alle in 1969 verworven aanwinsten werd een kaart gemaakt. Het beginsel van direkt inventariseren zal worden voortgezet.

f. in verband met het ingebruiknemen van een reserve-depôt op de zolder van het gebouw van de Leeuwarder Onderlinge op de Eewal werden de voor dit depôt in aanmerking komende voorwerpen geïnventariseerd.

Veel tijd werd van het personeel gevraagd bij de invoering van een nieuw systeem van adresplaatjes. De adressering van stukken voor leden geschiedt voortaan met behulp van de machine van het Instituut voor Landbouw Coöperatie.

De beschrijving van de letterlappen en merklappen werd door de conservatrice van de costuumafdeling voltooid. Er wordt naar gestreefd van alle geïnventariseerde doeken een foto te maken en een kaartsysteem aan te leggen van op de letterlappen voorkomende motieven. De depôts werden verder geordend; nieuwe aanwinsten werden geïnventariseerd. De conservatrice verbleef gedurende een week in het Costuummuseum in Den Haag. De costuumcommissie vergaderde tweemaal.

Mevrouw Huisman-Salverda wijdde zich aan de ordening van het foto-negatieven archief en aan de ordening van het Prentenkabinet.

Het opzetten van topografische afbeeldingen op kartons $42,5 \times 30$ is thans naar schatting tot op de helft gevorderd. Voorrang werd verleend aan het opzetten van afbeeldingen, die voor tentoonstellingen bestemd zijn. Nieuwe dozen werden bij de fa. Blikman en Sartorius besteld. Een aantal nieuwe wissellijsten werd aangemaakt door de conciërge.

De directeur en de heer Penning bezochten de oudheidkamer in het stadhuis te Bolsward i.v.m. wijzigingen in het complex van bruiklenen.

De heren Penning en Nauta stelden een overzicht samen van alle op Fogelsangh State aanwezige inventarisstukken uit het Fries Museum. Dit overzicht kan evenals het eerder vervaardigde register van uitgeleende museumvoorwerpen zijn nut bewijzen bij de inventarisatie.

Inzake de noodsituatie in de depôts vond een nadere analyse plaats.

Onderhoud verzamelingen.

Op 6 februari werd het admiraliteitsbord van Harlingen door de heer Jelle Otter ter restauratie meegenomen naar zijn atelier te Anloo; het kwam in de loop van het jaar gerestaureerd terug.

Op 12 februari en 20 maart keerden een aantal door de heer N. van Bohemen gerestaureerde schilderijen terug, o.a. de stukken welke als bruikleen aanwezig zijn in de gerestaureerde voogdenkamer van het St. Antony Gasthuis. Voorts restaureerde de heer Van Bohemen een aantal schilderijen die in bruikleen zijn op het stadhuis te Leeuwarden. De schilderijen werden alle voor en na de restauratie gefotografeerd.

De heer J. van der Kamp restaureerde het buikorgeltje afkomstig van Hart de Vries.

W. B. van der Kooi - De tekenles, 1793 (inv. 1969 - 46).

Aanwinsten.

Onder de aanwinsten, die dit jaar bescheiden in aantal zijn, vallen enkele zeer in het bijzonder te vermelden. De afdeling schilderkunst werd verrijkt met twee schilderijen van Leeuwarder meesters. In de eerste plaats een schilderijtje van Willem Bartel van der Kooi (1768-1836), dat eind november op een veiling in Bern verworven werd. Het stuk, dat gedateerd is 1793, behoort tot het vroege werk van Van der Kooi, waarvan tot nu toe weinig in het museum aanwezig was. Afgebeeld is een interieur, waarin de schilder tekenles geeft aan een leerlinge. Daaromheen bevinden zich in het vertrek diverse figuren. Het schilderij, dat op de veiling „die Zeichnerin” heette en blijkens een etiket op de achterzijde vroeger eenmaal als „La leçon de dessin” verkocht is, kon geïdentificeerd worden dank zij het op 1792 gedateerde zelfportret van Van der Kooi, dat als bruikleen van het Rijksmuseum in het Fries Museum is. Als tekenares kwam in aanmerking A. C. Didier de Boncour, echtgenote van Mr. Henricus van der Haer, griffier van het Hof van Friesland, hetgeen ook aannemelijk te maken bleek aan de hand van pastelportretten van haar hand, die nog bij de familie Van der Haer aanwezig zijn. Wij hopen elders op deze

toeschrijving dieper in te gaan. De Vereniging Rembrandt is ons bij deze aankoop weer op bijzonder genereuze wijze te hulp gekomen.

Een andere aankoop van belang was de verwerving op een Amsterdamse veiling van een schilderij van Johannes Buma (1694–1756). Het stelt voor een landschap met rechts terzijde gezicht op een landhuis en op de voorgrond een ruiter en verdere figuren. De ruiter moet een telg zijn uit het geslacht Collot d'Escury. Van Buma was tot nog toe slechts weinig werk in het Fries Museum aanwezig. Het stuk is geëxposeerd in de eetzaal van Fogelsangh State.

Op zilverbied konden twee belangrijke aanwinsten geboekt worden door aankoop bij een Amsterdamse antiquair. Voor de eerste, een zeer fraai hostiedoosje in Lod. XIV stijl van de hand van de Leeuwarder meester Gabynus van der Lely en voorzien van het gegraveerde alliantiewapen Van Burmania–Van Eminga, kon de belangstelling van de Ottema-Kingma Stichting gewekt worden, die bereid was het doosje na aankoop in bruikleen te geven aan het Fries Museum. De tweede aankoop betrof een zilveren brandewijnskom van bijzondere vorm van de hand van de Leeuwarder meester Abraham Sipma. Van Sipma was eerder slechts klein werk bekend, doch in dit stuk toont hij zich een meester van grote vormbeheersing, door de forse wijze, waarop hij het vat met krachtige knorren omsloten heeft. Ook voor deze aankoop mochten wij wederom de bijzondere steun van de Vereniging Rembrandt ondervinden.

Op een veiling in Londen kon een achttiende eeuws horloge in zilveren binnenkast aangekocht worden, zijnde een werkstuk van A. en T. Haakma te Leeuwarden. Dit horloge komt uitvoeriger ter sprake in de bijdrage van J. H. Leopold in *De Vrije Fries* 1970.

Tenslotte vermelden wij de verwerving door aankoop bij een Leeuwarder antiquair van een houten beschilderde pop, zgn. „dummy board figure”, voorstellende een Hindelooper getrouwde jonge vrouw, die een plaats heeft gekregen in de grote Hindelooper kamer. De daar vroeger aanwezige aangeklede poppen zijn wegens hun verschoten en stoffige toestand opgeborgen.

Tentoonstellingen.

Medewerking werd verleend aan de Joost Halbertsma-tentoonstelling in het museum De Waag te Deventer in februari en in het Gemeentemuseum te Grouw in mei, terwijl in het Fries Museum eind augustus een tentoonstelling opende, gewijd aan het Antiquarisch Kabinet.

De zomertentoonstelling in het stadhuis te Bolsward bestond uit schilderijen en zilver uit het Fries Museum. De inrichting geschiedde door de tentoonstellingsdienst van de Rijksinspecteur voor de Musea.

Van de Ambassade te Bonn ontvingen wij het verzoek medewerking te verlenen aan de organisatie van een gelijksoortige tentoonstelling te Bremerhaven. Hierover vond contact plaats met de directeur van het Morgenstern Museum aldaar.

In februari werd medewerking verleend aan een tentoonstelling betreffende de IJssport, „Van Breughel tot nu”, in de kunstzaal Grote Poot te Deventer.

Johannes Buma - Jachtgezelschap (inv. 1969 - 1).

De Friese inzending van Musement, waarover H. Kingmans een verslag schreef, bestond voor een zeer belangrijk deel uit bruiklenen uit het Fries Museum. De directeur was van 16–21 juni ter plaatse aanwezig.

Eind september werd een kleine tentoonstelling georganiseerd ter gelegenheid van de Wiarda-familiedag. De tentoonstellingsobjecten werden, voor zover ze niet uit het Fries Museum kwamen, bijeengebracht door Sjoerd Wiarda uit Groningen.

Op 25 oktober werd een ééndagstentoonstelling van Friese munten en penningen ingericht ter gelegenheid van de jaarvergadering van het Genootschap voor Munt- en Penningkunde te Leeuwarden.

In de vitrine bij de wachtkamer in het Provinciehuis werd gedurende ruim een maand een keuze uit de verzameling antiek tin geëxposeerd en later een collectie archeologische voorwerpen.

Publikaties.

Voor de aanvang van Musement verschenen een nieuwe folder van het Fries Museum en van de gezamenlijke Friese musea en oudheidkamers.

Het museum verleende medewerking aan de kalender 1970 van het Instituut voor Landbouwcoöperatie.

Ter begeleiding van de Halbertsma-tentoonstelling werd een gidsje van de Halbertsma-collectie samengesteld, dat verscheen als reprint uit de Vrije Fries 1969. De brochure kwam uit als „Fries Museum Facetten 1”. Het plan bestaat elk jaar een overdruk van 16 pagina's uit de Vrije Fries te doen verschijnen, waarin een bepaalde collectie of deel ervan behandeld wordt.

Voor het tijdschrift Antiek werd een artikel geschreven over knottekistjes.

In de Vrije Fries verscheen een artikeltje over de hoekkamer in het Van Eysinga-huis.

De gids voor het Museum Admiraliteitshuis te Dokkum met tekst van H. Kingmans en volgens lay-out van C. Boschma, kwam gereed in dezelfde uitvoering als Janum, Fogelsangh State, Hannemahuis Harlingen en Stadshuis Dokkum.

Onderzoekingen.

Dr. A. Wassenbergh zette zijn werk aan de Friese zilvermerken met de heer Penning op gezette tijden voort.

Na afloop van de te Vlissingen gehouden museumdag bezochten de heer Wassenbergh en de directeur het kasteel Gaasbeek bij Brussel om de daar aanwezige Liaukama-portretten te zien. Een studie hierover wordt voor de Vrije Fries voorbereid.

Vertegenwoordiging.

Medio april nam de directeur deel aan de op Hallig Hooge gehouden „Fliesentagung”, alwaar de grondslag gelegd werd voor een internationaal symposium voor de studie van tegels.

Diversen.

Voor de museumcursus, ingesteld door de museumdag, gaf de directeur in maart en april tweemaal een les in het Fries Museum over Fries zilver.

Met het bestuur van de K.N.O.B. werd een programma voor de excursie in Friesland op 19 en 20 juni 1970 voorbereid.

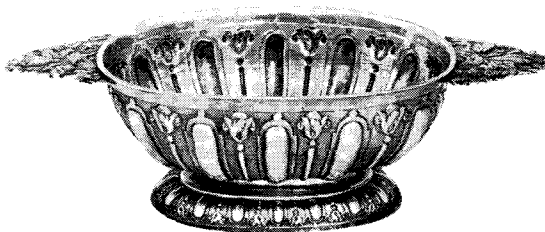
Bezoek.

Het totale bezoekersaantal bedroeg 12.226. De tijdelijke sluiting en het daarna slechts gedeeltelijk toegankelijk zijn van het museum in verband met de verbouwing zal stellig geleid hebben tot dit geringe aantal.

Op 26 augustus werd het museum bezocht door de Ambassadeur van Oostenrijk en mevrouw Coreth.

Gab. van der Lely -
Hostiedoosje (inv. 1969 - 4).

Abr. Sipma - Brandewijnskom, 1716
(inv. 1969 - 3).

Op 3 juli werd mevrouw Endemann, echtgenote van de Ambassadeur van Zuid-Afrika in het museum ontvangen door Ir. P. J. Tichelaar.

Op 16 mei vond een avondontvangst in het museum plaats voor de Rotary-clubs van Bremen en Leeuwarden.

De Museumverein van het Altonaer Museum te Hamburg bezocht tijdens een excursie op 13 september het museum.

Na afloop van de te Leeuwarden gehouden jaarvergadering bezochten de leden van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Munt- en Penningkunde op 25 oktober het museum en de voor die gelegenheid door mejuffrouw drs. G. van der Meer ingerichte tentoonstelling van Friese munten en penningen.

Op 12 december vond in de porseleinzaal een ontvangst plaats van het rechtgeleerd gezelschap „Themis”.

Op 25 december werden 76 deelnemers aan de kerstreis door Friesland, georganiseerd door Provinciale Friese V.V.V. en A.N.W.B., in het museum ontvangen. Tijdens deze ontvangst zong Roel Slofstra balladen van Fedde Schurer.

Catalogi en gidsen.

Er werd 1 gids in de Nederlandse taal verkocht en 125 gidsen in de Duitse taal.

Het aantal verkochte prentbriefkaarten bedroeg 1102.

C. Boschma.

Kerkmuseum Janum

Het aantal bezoekers in 1969 was 1971. Er werden 739 exemplaren van de gids verkocht.

In verband met mogelijk vertrek uit Janum van de beheerder de heer J. Agema, werden diverse besprekingen gevoerd, o.a. met de burgemees-

ters van Dantumadeel en Ferwerderadeel over het toekomstig beheer van het museum. Een plan is in ontwikkeling.

Op 6 augustus werden de ambassadeur van België, Z.E. W. van Cauwenberg en zijn echtgenote in het kerkmuseum ontvangen.

C. Boschma.

Museum Fogelsangh State

Op 28 maart overleed te Beetsterzwaag de eigenaar van Fogelsangh State, Mr. B. Ph. baron van Harinxma thoe Slooten. Baron van Harinxma thoe Slooten had een warme belangstelling voor Fogelsangh State en voor het aldaar met zijn medewerking gevestigde museum. Zijn nagedachtenis houden wij in hoge ere.

In het tentoonstellingszaaltje was gedurende deze zomer een kleine expositie van kaarten en plannen betreffende waterstaatkundige werken in Noord-Oost Friesland in het verleden ingericht. De aanleiding hiertoe vormde de afsluiting van de Lauwerszee.

In de verdere opstelling kwam slechts een geringe wijziging, doordat het schilderij, voorstellende een maaltijd op Orxma State, waarvan het bruikleen beëindigd werd, vervangen werd door het in 1969 door het Fries Museum aangekochte ruitersuk van Johannes Buma (1694–1756), dat thans de eetzaal siert.

Het aantal bezoekers van Fogelsangh State was 1697; er werden 173 gidsen verkocht.

C. Boschma.

Lijst van aanwinsten

Inventaris-
nummers
1969

1. Schilderij in olieverf op doek voorstellende een jachtgezelschap. Midden-
onder *gesigneerd*: J. Buma.
In zwarte lijst met vergulde bies in de dagkant.
Hoog 102 cm. Breed 108 cm.
Aangekocht.
2. Ovaal zilveren huwelijksdoosje. Op het deksel is een alliantiewapen gegraveerd, t.w. mannelijk wapen: gedeeld, rechts halve friese adelaar en links doorsneden, boven een zespuntige ster en onder een fleur de lis. Het vrouwelijk wapen: oningevuld, initialen: SW, daaronder 1701. Het geheel is omgeven door bloem- en bladmotieven. Op de wand twee medaillons gegraveerd, in de ene een vrouwefiguur en in de andere een mannefiguur in 17e eeuwse kledij. Hiertussen bloem- en bladmotieven gegraveerd.
Hoog 3,6 cm. Diam. 6,2 cm.
Merk: *mt. ster en klaverblad in schild (onbekende meester)*. Zie: Voet blz. 152 no. 57 h.
Geschenk uit de nalatenschap van Mr. S. J. Fockema Andreae te Beest-sterzwaag.
3. Ovale zilveren brandewijnskom met gegoten oren. De cup en voet versierd met gedreven knorren en pendeloques waarboven gestileerd bladwerk, tussen deze gladde versieringen granulering.
Merken: Friesland; Leeuwarden; jl. A (1716); mt. S waarboven een boogje (= Abraham Sipma, 1715 meester geworden te Leeuwarden. Vgl. Voet 80).
Hoog 7,5 cm. Breed 25 cm.
Aangekocht met steun van de Vereniging „Rembrandt”.
4. Zilveren gegoten hostiedoos, lage cilindervormige doos met los deksel en rustend op drie gevleugelde vrouwebustes, voorzien van vogelpoten, op het hoofd drie pluimen (sphinxen). De wand versierd met ronde cirkels in kettingvorm. In de cirkels rozetten. Langs de bodem- en dekselrand een kabelrand. Het deksel, licht gewelfd heeft verder een acanthusbladrank. Op het deksel gegraveerd de voorstelling van Christus aan het kruis, bewegend door Maria Magdalena. Omschrift in latijn: *Isaiae C 5 v 4 quid Est quod Debij Ultro facere Vineae Meoe et non feci (roos) (Wat is er meer te doen aan mijn wijngaard, hetwelk ik niet aan hem gedaan heb?)*. Op de wand gegraveerd het alliantiewapen Van Burmania – Van Eminga.
Hoog 8,5 cm. Diam. 7,5 cm.
Merk: Onder op de bodem het merk van Gabynus van der Lely, Leeuwarden, meester geworden 1731 (vgl. Voet 92).
Bruikleen van de Ottema-Kingma Stichting te Leeuwarden.
5. Tabakspot met los deksel van gebakken aarde. Loodglazuur. Op de wand het opschrift in blauw: GREATE PIER/HELDE BAEI.
Hoog 22 cm. Diam. 16 cm.
Aangekocht.
6. Een paar kindermittaines.

Inventaris-
nummers

7. Rouwfalie.
De nrs. 6 en 7 geschenk van de familie De Jager te Leeuwarden.
8. Test van Makkumer aardewerk op voet en met een oor op één van de hoeken. Beschilderd in paars en blauw, met drie landschapjes in medaillon en het opschrift: K: G: Tjallema/1876.
Hoog 9 cm. Breed 12,5 cm. Lang 14 cm.
Aangekocht.
9. Pompadourtegels, polychrome, versierd met oranjeappels en goudsbloemen in vierpas, in de hoeken rolwerk-moresken. XVII—A.
Lang 13 cm. Breed 12,5 cm. Dik 1,5 cm.
Geschenk van de I.W.G.L. te Leeuwarden.
10. Tegels beschilderd in blauw met een stillevens, bestaande uit fluitglas, bord met een vis, een mes en een paar vruchten. In de hoeken spinnekopjes. XVII.
Vierkant 13 cm. Dik 0,9 cm.
Geschenk van de heer G. Elzinga te Leeuwarden.
11. Schotel, fragment, Noord-Nederland. XVII. Vrouwefiguur. Polychrome.
Diam. 15 cm.
Aangekocht.
12. Geboortelepels van zilver. Stomp ovaal blad. Geslingerde gegoten steel, op de top een Charitas. Achterop het blad gegraveerd: Sybren S. Stabert Gboren Den 7 December 1777.
Lang 19 cm.
Merk: NS (= Nicolaas Swalve, in 1775 meester geworden te Leeuwarden. Voet 141).
Legaat Mevrouw E. A. Unger—Van Brero te Hattem.
13. Een muts.
Geschenk N.N.
14. Steelpan van lichtrood gebakken aarde. Bruin loodglazuur. Ingestempeld: BOZ.
Hoog 7,1 cm. Diam. 17,8 cm.
Gevonden door de heer J. K. Boschker te Heerenveen.
15. Ijzeren bietwijper met korte houten steel met jelt.
Lang 57 cm.
Geschenk N.N.
16. Een in hout uitgezaagde vrouwefiguur ten voeten uit. Aan de voorzijde geschilderd als Hindelooper getrouwde jonge vrouw.
Hoog 174,5 cm. Breed 69 cm.
Aangekocht.
17. Vaandel van het „Gemengd Zangkoor De Dageraad. Afd. Leeuwarden v. d. Bond v. Arb. Zang Verg. in Nederland. Opgericht 12 October 1910”.
Geschenk van de heer T. Munsterman te Leeuwarden.
18. Miniatuur stadhuis van Leeuwarden in vierkante glazen fles.
Hoog 40 cm. Breed 17 cm.
Geschenk van Mevrouw J. H. Ringnalda te Zeist.
19. Stoel van beukehout. Het meubel heeft een beklede zitting en is gepolitoerd. Midden XIX.
Hoog 83,5 cm. Breed 40,7 cm. Diep 38,5 cm.
Geschenk van Mevrouw S. Sailer—Trippenzee te Leeuwarden.

Inventaris-
nummers

20. Houder van een olie- en azijnstel van blauw chinees porselein, bestaande uit twee zeskante bakjes aanéén, met oor. Theecultuur.
Lang 19,8 cm. Breed 11 cm. Hoog 7 cm.
Geschenk door bemiddeling van het Groninger Museum te Groningen.
21. Kleine schotel van Makkumer aardewerk, beschilderd in blauw en paars. Langs de rand blauw beschilderd, 26 poortvormige openingen. In ieder van deze openingen drie maal vier blauwe stipjes. Hierbinnen twee paarse cirkels. In paars het opschrift: Ach mogten wy tog ligt/begeren, van God door Christus/ onze Heere, dat ligt is zo klaar en hel,,/der als de zon. lees maar wijzen Koning/Salomon, dat ligt zou wel troost en blijdschap/geven, Ja zelf ook in dit tydlyk leven,/ons oude natuur wil daar niet naar hooren./daar is genade toe van noden./bijna 50 Jaren M: S: Salverda./ 1850.
Gele scherf. Lichtgroene loodglazuur op de achterkant.
Hoog 5 cm. Diam. 22 cm.
Geschenk van de heer G. Elzinga te Leeuwarden.
22. Een paar klompen van wilgehout, besneden met volkskunstige motieven. Op beide het jaartal 1881 en de initialen S. d. J. Bruine politoer.
Lang 33 cm.
23. Pijpekop van porselein, beschilderd in zwart, goud, groen en rood. Opschrift aan de voorzijde: H. L./Hijlaridus/geboren den 29 april 1869.
Lang 12,5 cm.
De nrs. 22 en 23 geschenk van Ds. L. H. Hylarides te Achlum.
24. Tegel van Makkumer aardewerk, beschilderd met een zeepaardje en in de vier hoeken een bloempje, in de kleuren paars, geel en zwart. 1969.
Vierkant 13 cm. Dik 0,9 cm.
Geschenk van Kingma's Bank N.V. te Leeuwarden.
25. Muts van donkerblauwe wol met aangebreide das.
26. Muts van zwarte wol met aangebreide kraag.
De nrs. 25 en 26 geschenk van de heer S. D. Cuperus te Leeuwarden.
27. Muts van zwarte wol met aangebreide kraag.
Aangekocht.
28. Reistas van groene stof met bruine metalen beugel.
29. Houten instrument om vingers van handschoenen op te rekken.
De nrs. 28 en 29 leaat Mejuffrouw A. de Haan te Leeuwarden.
30. Mandje met deksel en twee hengsels.
31. Idem.
32. Mandje achthoekig van vorm en deksel.
De nrs. 30 t/m 32 aangekocht.
33. Wolwinder.
Geschenk van de heer G. Elzinga te Leeuwarden.
- 34-44. Verzameling textiel.
Geschenk via Mevrouw T. P. Straat-Osinga te Tietjerk.
45. Afvoerbuis van roodgebakken aarde.
Lang 32,2 cm.
Geschenk van de heer K. Westra te Deinum.

Inventaris-
nummers

46. Schilderij in olieverf op doek, voorstellende een interieur waarin een gezelschap. In het midden een tafel waarop een portefeuille, papier, passer en tekenpen. Achter de tafel is gezeten Anna Charlotta Didier de Boncour. Naast haar staat W. B. Van der Kooi. In bewerkte vergulde lijst. Hoog 42,5 cm. Breed 52 cm.
Gesigneerd en gedateerd: W. B. v d Kooi inv. et pinx. 1793.
Aangekocht met steun van de Vereniging „Rembrandt”.
47. Horloge in zilveren kast, voorzien van zilveren wijzerplaat met de naam A. en T. Haakma. Datumaanwijzing. Romeinse uurscijfers en Arabische minuutcijfers. Messing binnenwerk met fraaie ajour kloof. Hierop gegraveerd A. en T. Haakma Leeuwarden. De merken op de binnenkant van de zilveren kast zijn Engelse merken.
Diam. 4,5 cm.
Aangekocht.

Educatieve dienst

Wat aan voorbereiding, uitvoering en begeleiding het zwaarst was, moge ook in dit jaarverslag over 1969 het zwaarst wegen: de Friese bijdrage aan „Musement”, de eerste gezamenlijke presentatie van Nederlandse musea, die van donderdag 19 juni tot zondag 13 juli in de Utrechtse Irenehal werd georganiseerd. Op deze museale jaarmarkt was Friesland als een totaliteit vertegenwoordigd. Stand 39 (op een niet ongunstige plaats even over het midden van de kolossale hal, op een kruispunt van enkele, overigens vrij vage, routes) stond op de noemer van de Federatie van Friese musea en oudheidkamers. De openbare collecties in Friesland hadden in deze stand een individuele, zij het summiere presentatie, maar de feitelijke inbreng in de opstelling kwam uit het Fries Museum, waar ook, in talrijke vergaderingen, de inzending werd voorbereid en gecoördineerd en waar de begeleiding (door middel van folders — één voor de Federatie, één voor het Fries Museum — een stencil met korte beschrijving van de inzending plus een tweetal dia-programma's) tot stand kwam.

Friesland presenteerde zich op „Musement” in een stand met een nogal gerekte vorm. Aanvankelijk had de door de Federatie in het leven geroepen Musement-commissie gading gemaakt naar een tweetal achthoeken uit de honingraat, waaruit „Musement” was opgebouwd. Toen bleek, dat een dergelijke vorm van stand alleen nog maar was te realiseren op minder gunstig lijkende plaatsen in de hal, werd tenslotte gekozen voor een meer centraal punt in de hal — met als gevolg, dat de Friese stand het meer van de lengte dan van de breedte moest hebben. Voor de indeling had de vorm van de stand overigens geen nadelige gevolgen. De verschillende 'hoofdstukken' — archeologie, Fries costuum, zilver, aardewerk, volkskunst (en, bij de ingang van de stand, voorzover er althans van een duidelijke ingang gesproken kon worden, de vertegenwoordiging van de individuele Friese musea en oudheidkamers) — konden goed worden ondergebracht in een stand, waarvan een balie het centrale punt was.

Deze balie is gedurende de vijftientig dagen van „Musement” bemand geweest door drie personen (twee informatrices plus iemand, die een rechtstreekse relatie tot de Friese museumwereld had) — in de tweede week van „Musement” was er een vierkoppige bemanning: voor de balie een overbevolking — die hun werkzaamheden vonden in de bewaking, het verschaffen van folders (voorzover die niet eenvoudigweg meegenomen werden: de folderjacht, niet alleen van de jeugd, maar ook van de volwassenen, werd eerder gestimuleerd dan afgeremd op „Musement”), het geven van inlichtingen, het verkopen van publicaties (waarvoor veel belangstelling bestond) en het vertonen van het klankbeeld. Aan rondleidingen viel eigenlijk niet te denken. Wel was het mogelijk geïnteresseerde bezoekers wat meer te vertellen, maar een vast systeem van rondleiding was in het doorgangshuis, dat elke stand op „Musement” automatisch werd, niet door te voeren. Een beetje individuele bijstand was één mogelijkheid; het verschaffen van inlichtingen naar aanleiding van het geëxpo-

seerde was een betere mogelijkheid (en er werden dagelijks veel vragen gesteld).

In de stand werd verder enige informatie gegeven door middel van volautomatische projectie, die van 's morgens tien tot 's avonds zes uur (of tot 's avonds tien uur: op dinsdag en vrijdag was „Musement” ook in de avonduren open) gebruikt werd. Het programma omvatte 48 dia's, twintig met een zeer korte tekst, achtentwintig met opnamen van Friese museumstukken. De projectie zelf viel enigszins tegen. De hal was zo licht, dat er voor een goede projectie extra-maatregelen genomen hadden moeten worden. Bij bedekt weer en in de avonduren was het resultaat bevredigend. Hoewel niet ideaal, is de projectie dag in, dag uit benut. Er was namelijk meer dan voldoende belangstelling voor, zoals te verwachten was, omdat manifestaties als „Musement” ondenkbaar zijn geworden zonder toepassing van (audio-)visuele middelen. En daarvan was „Musement” zelf een duidelijk bewijs. Er werd véél geprojecteerd, al of niet met geluid.

Wat het laatste betreft waren we zo gelukkig, dat ook wij een klankbeeld (over Friese volkskunst) op „Musement” hadden. Oorspronkelijk was het klankbeeld opgevat als een lezing en het was dan ook opgenomen in een uitgebreid programma van lezingen, dat werd afgewerkt in een aparte ruimte — in het gebouw, maar in feite buiten de expositiehal. Psychologisch lag die ruimte verkeerd. Men verwachtte van de bezoeker, dat hij de eigenlijke expositie verliet en dat was te veel gevraagd. De belangstelling voor lezingen en klankbeelden was gering, maar dat kon men het publiek niet verwijten: in de Irenehal wilde men naar alles kijken en luisteren (naar demonstraties, geluidsopnamen, projecties, klankbeelden en naar de films in de filmzaal, die altijd uitstekend bezet was en waar ook inderdaad interessante programma's werden vertoond: op zulke momenten mis je wel eens een (kleuren)film over het Fries Museum).

Kwam het klankbeeld over het Fries Museum aanvankelijk nauwelijks tot zijn recht, na acht dagen kwam er een oplossing, toen de organisatie van „Musement” een kleine ruimte in de Irenehal afstond, die bedoeld was als een extra-informatiestand, maar als zodanig niet werd gebruikt. Het Postmuseum en het Fries Museum konden er gezamenlijk gebruik van maken. Het Postmuseum projecteerde op de halve uren; wij op de hele uren, zeven keer per dag (en op dinsdagen en vrijdagen negen keer per dag). Omdat het klankbeeld over de volkskunst zestien minuten in beslag nam, slaagden we er in, telkens twee voorstellingen per uur te geven. Het klankbeeld werd in de eigen stand 'geadvertiseerd' en verder officieel vermeld op het algemene informatiebord bij de ingang van „Musement” en in de stand, waar de projectie werd gegeven. Het kwam voor, dat bezoekers doelbewust naar het klankbeeld kwamen kijken of er om vroegen. De meerderheid der bezoekers echter passeerde de projectie-ruimte, zag en hoorde, dat er iets gaande was en woonde de voorstelling geheel of gedeeltelijk — maar dikwijls geheel — bij. Dat gold voor ouderen en jongeren. Het kwam ook voor, dat de ouders hun kinderen parkeerden in de belendende stand van het Brandweermuseum van Hellevoetsluis (waar de jeugd op brandspuiten mocht klimmen en naar hartelust belletje mocht

trekken) en zelf in alle vrede het klankbeeld kwamen bekijken. Er was dus een goede belangstelling. De kleine stand was meermalen geheel gevuld (en dat bij gemiddeld veertien projecties per dag). Toch verdient het aanbeveling om een eventuele volgende keer het klankbeeld 'in te bouwen' in de eigen stand. Elders (Openluchtmuseum en het Leidse Rijksmuseum voor Volkenkunde) waren de klankbeelden beter in het geheel geïntegreerd. Bij ons was er in het geheel geen integratie. Dat kan voortaan anders (hoewel we content mogen zijn met wat er in deze omstandigheden kon worden bereikt).

Wat was inmiddels het effect van „Musement”, welke museumshow was opgezet als een (verlate) viering van het twintigjarig bestaan van het ICOM (reeds in 1967 een feit), maar veel meer als een poging om het museum wat dichterbij het publiek te brengen? Hoe onderging het publiek deze manifestatie, waarbij de musea over hun eigen drempels stapten en samschoolden in een hal, die dan wel niet was voorzien van zo'n conventionele drempel, maar die dan toch veroverd moest worden via een uitgebreide parkeerplaats: je liep niet zo maar „Musement” binnen; ook deze show moest opgezocht worden. Hoe was trouwens dat publiek samengesteld? Waren het mensen, die de Nederlandse musea ten dele al kenden (en dus een „Musement” niet zo zeer nodig hadden, al kon de manifestatie hen inlichten over tientallen musea, waarvan velen amper het bestaan vermoedden)? Of was het nieuw publiek, dat mogelijk via de bonte, maar onmiskenbaar gezellige kermis van „Musement” de weg naar andere, normale museumactiviteiten leerde kennen?

Om dergelijke vragen ging het natuurlijk op „Musement” en bij de begeleiding van het evenement, dat op zichzelf genomen een wereldprimeur was, is dan ook alle aandacht besteed aan opinie-onderzoek, ingesteld in opdracht van het Ministerie van C.R. en M. De resultaten van het onderzoek zijn neergelegd in het rapport „Musement” gemeten, waaraan de volgende gegevens worden ontleend: „Musement” werd bezocht door ongeveer 70.000 bezoekers. De gemiddelde bezoekduur was drie uur. Van de bezoekers behoorde 70 % tot de categorie, die tenminste eens per half jaar een museum, galerie of kunsttentoonstelling bezoekt (landelijk behoort slechts 20 % tot deze categorie). Gesteld kan worden, dat „Musement” vooral bezoek heeft gehad van 'ervaren' museumbezoekers. Toch is nog een vrij grote groep naar „Musement” gekomen, die zelden (14 %) of nooit (12 %) een museum, galerie of kunsttentoonstelling bezoekt. De bezoekers kwamen vooral uit het westen van het land (wat te verklaren is uit de ligging van Utrecht) en vooral uit de middelgrote steden (waartoe ook Utrecht zelf behoort). Relatief het sterkst vertegenwoordigd was de leeftijdsgroep van 35 tot 49 jaar; relatief het zwakst de jongste leeftijdsgroep (15 tot 24). Qua inkomen, opleiding en sociale klasse bleken de bezoekers aan „Musement” aanzienlijk hoger geklasseerd te zijn dan het landelijke gemiddelde. Dit kan worden verklaard uit het feit, dat de bezoekers vooral behoorden tot de categorie van hen, die min of meer regelmatig musea bezoeken, en dat juist deze groep met name onder de personen met een hogere opleiding en hoger inkomen wordt gevonden.

De waardering voor „Musement” was vrij algemeen. Met toch een verschil tussen de 'ervaren' en de 'onervaren' museumbezoekers. Zij die veel van musea houden, bleken de hoogste waardering voor „Musement” te hebben, maar hun oordeel over 'gewone' musea is gemiddeld toch iets positiever. Zij die niet zo erg van musea houden, scoren wél hoog ten aanzien van „Musement”, dat meer waardering kreeg dan de 'gewone' musea. Niettemin reikt de laatste groep niet zo hoog in waardering voor „Musement” als de groep der 'ervarenen’.

Uit het omvangrijke rapport kan ook worden afgelezen, hoe de Friese inzending is gewaardeerd. Er is becijferd, dat 63 % van de bezoekers aan „Musement” de Friese stand heeft bekeken, ruim 40.000 personen dus. Er is bovendien een (school)cijfer uit de bus gekomen. De Friese inzending werd beloond met een 7,64 — iets meer dan wij aan de balie hadden verwacht, want we hadden gerekend op een ronde zeven (omdat de stand het midden hield tussen een te veel en een te weinig, tussen traditioneel en hip, tussen gedegen betoog en louter show). Het publiek schatte iets hoger. Met 7,69 kwam Friesland op een gedeelde vijfde plaats terecht. Het Openluchtmuseum kwam op 7,97, de combinatie van archeologische musea op 7,83, het Nationaal museum van speeldoo's tot Pierement (dat zich in de Irenehal nog meer liet horen dan zien) kwam samen met het Centraal Museum van Utrecht op 7,69 en dan volgden het Centraal Laboratorium voor onderzoek van voorwerpen van kunst en wetenschap en de combinatie van Friese musea met 7,64. Stand 39 is dus wel opgemerkt en ook goed gewaardeerd.

Zal „Musement” herhaald worden? Reeds voor de sluiting van het (eerste?) „Musement” was er al sprake van een mogelijke herhaling, wanneer althans alle partijen (Ministerie C.R.M., de museumwereld en de Jaarbeurs) daartoe bereid zouden zijn. Op deze vergadering van De Museumdag, die op 12 december in het Gemeentemuseum te Den Haag werd gehouden, kwamen zowel het rapport „Musement gemeten” als de suggestie om een tweede „Musement” in 1971 te organiseren in de Amsterdamse RAI gedurende een periode van zes weken ter sprake. De vergadering kreeg vooral het karakter van een hearing, waarop twee hoofdbezwaren tegen „Musement” zijn ingebracht: de financiële consequenties van „Musement” (terwijl dat vele geld misschien beter zou kunnen worden besteed aan eigen propaganda en interne organisatie) en de enorme voorbereiding, die een verzorgde stand op „Musement” eist. Over die voorbereiding kunnen we in Friesland meepraten: al die werkzaamheden domineren ook dit jaarverslag.

In het kort nog enige gegevens over 1969, zoals het zich bij de educatieve dienst binnen de museummuren voltrok. Het was, strikt genomen, voor deze dienst een wat afgeroomde periode. Gedurende het eerste kwartaal was het museum gesloten; in het laatste kwartaal was het moeilijk om op enige termijn afspraken te maken, omdat er tengevolge van de verbouwing telkens momenten dreigden, waarop het museum een of meer dagen, een of meer weken gesloten zou kunnen zijn. Ook de kwartalen II

en III verliepen niet helemaal normaal, omdat de educatieve dienst zijn gehoorzaaltje moest missen en nog slechts kon beschikken over de bestuurskamer met een beperkte accommodatie (gelukkig overigens, dat die ruimte er nog was, al was in de warme zomer en herfst de projectie een straf-oefening in plaats van een educatief middel: klankbeelden — voor een deel al niet te gebruiken, omdat ze betrekking hadden op tengevolge de verbouwing gesloten afdelingen — zijn onder deze omstandigheden slechts sporadisch gebruikt). Met één uitzondering. De Halbertsma-tentoonstelling werd begeleid door een klankbeeld, dat met Nederlandse tekst werd vertoond in Deventer en dat in Grouw (tijdens de officiële herdenking in de Sint Pieter en later tijdens het filologencongres in het raadhuis) en in het Fries Museum met Friese tekst werd gedraaid. Het aantal klankbeelden werd verder uitgebreid met een programma over de Friese volkskunst. Het klankbeeld werd voor het eerst vertoond tijdens de algemene ledenvergadering op 17 april en ging vervolgens mee naar „Musement”, waar het intens is gebruikt.

In het verslagjaar 1969, dat ten aanzien van het gewone werk wat onwennig verliep, ontving de educatieve dienst 79 groepen. Op het programma stonden zestien lezingen, achtereenvolgens te Britsum, IJlst, Grouw, Eernewoude, Leeuwarden, Oosterbierum, Blauwhuis, Franeker, Dokkum, Heerenveen, Ferwerd, Sneek, Echten, Nijehorne, Huizum en Leeuwarden. De dienst bereidde een viertal excursies voor. De eerste naar de tentoonstelling van 'Fresco's uit Florence' in het Rijksmuseum te Amsterdam; de tweede naar borgen en kerken in Groningerland, welke dagexcursie onder leiding stond van drs. R. Steensma en mee-georganiseerd werd door de heer M. R. Nauta. Excursies naar „Musement” en de Rembrandt-tentoonstelling moesten wegens gebrek aan belangstelling worden afgelast.

H. Kingmans.

Archeologische afdeling

Algemeen.

Dit jaar vergde enige improvisatie wat betreft de werkruimte van ondergetekende en de assistente mejuffrouw T. van der Brug. De verbouwing vereiste het ontruimen van het oude vertrek en het overbrengen en selecteren van de archeologische bibliotheek. In de grote Collot d'Escurykamer werd begin februari een tijdelijk onderkomen ingericht, wat o.a. ten gevolge had dat ruimte ontbrak om grotere collecties te bewerken. Hierdoor ontstond stagnatie in de inventarisatie-werkzaamheden. Wel konden vrijwel alle aanwinsten bijna onmiddellijk worden verwerkt, terwijl ook de brieven-administratie en het foto- en documentatiearchief nagenoeg op peil konden worden gehouden.

Met het inventariskaartstelsel is het minder rooskleurig; het getal der beschreven aanwinsten samen met de beschrijvingen van de voorwerpen uit de oude collecties is namelijk zo groot dat thans enkele honderden inventariskaarten in concept gereed liggen. In één der interne kwartaalverslagen is er op gewezen dat het van bijzonder belang is dat voor het typen daarvan een oplossing wordt gevonden, temeer omdat mejuffrouw Van der Brug thans zodanig is ingewerkt dat zij haar assistenten-taak juist ook ten aanzien van de collectie-inventarisatie naar behoren kan verrichten. Maar door te veel, zij het wel noodzakelijk eenvoudig werk, kan daar thans nauwelijks aan worden toegekomen.

In nauw verband daarmee staat de toestand van de depots. Uit een op verzoek van de directeur daarover in 1969 gemaakt rapport blijkt hoezeer de wetenschappelijke waarde van onze collecties achteruit gaat door het grote gebrek aan ruimte en de slechte outillage. Daardoor is het op een verantwoorde wijze invoegen van de nieuwe aanwinsten even onmogelijk geworden als het snel en effectief opzoeken van bepaalde voorwerpen en/of vondstcomplexen.

Willen de archeologische verzamelingen van het Fries Museum hun destijds terecht verkregen faam behouden — en zij verdienen dat door de grote minder of meer recente uitbreidingen en getuige de nog steeds toenemende binnen- en buitenlandse wetenschappelijk getoonde interesse — dan dient het streven naar een goed ingerichte inventaris en een dito depot met bijzondere kracht te worden gesteund.

Veldwerk.

Door de veldassistent J. K. Boschker werden in 1969 in de ruilverkavelingen en daarbuiten ruim 90 nieuwe vindplaatsen van oudheidkundig belang ontdekt, zowel in reeds lang in uitvoering zijnde of eerst in dit jaar begonnen grote projecten. Vooral de ruilverkavelingen Gaasterland en Warns, Sneker Oudvaart, Zuiderpolder en Ooststellingwerf waren in dit opzicht belangrijk. De vindplaatsen dateren voornamelijk uit de verschillende steentijden en de middeleeuwen behalve in de Zuiderpolder, waar het om nederzettingen uit de terpenperiode gaat. Het is van belang dat

thans ook een kleigebied grondig kan worden verkend. Ten aanzien van de overige vindplaatsen, die met elkaar talrijke nieuwe aanwinsten opleverden, wordt opgemerkt dat vooral die in Sneker Oudvaart en de Zuidwesthoek interessante gegevens opleveren over de bewoning in de steentijd, een periode waaruit nog vrijwel niets bekend was in deze gebieden. Elke vindplaats wordt topografisch vastgelegd en volgens een bepaald systeem beschreven.

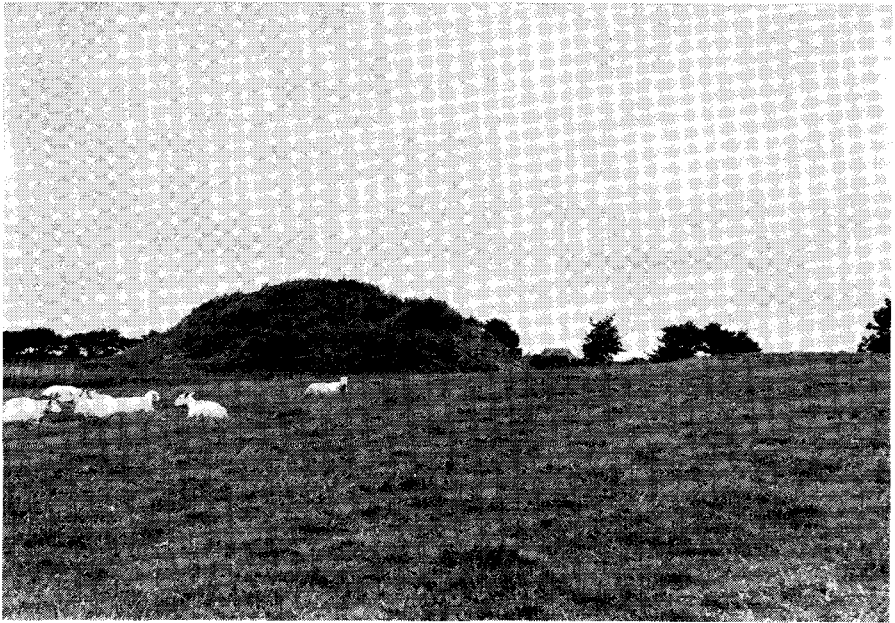
Tot de belangrijkste ontdekkingen behoorden een vindplaats van artefacten van de paleolithische Hamburgcultuur nabij Bakkeveen, van mesolithisch-neolithische ouderdom nabij Warns, Harich en Offingawier en van middeleeuws karakter nabij Heerenveen en Warns. Enkele van deze vindplaatsen ondergingen een noodonderzoek (zie hieronder) of zijn voor een opgraving gereserveerd.

Door ondergetekende werden de archeologische monumenten in de gemeenten Menaldumadeel, Bolsward en bijna geheel Wonseradeel verkend, beschreven en gefotografeerd, zulks ten behoeve van de archeologische monumentenlijsten en in nauwkeurig overleg met de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. De documentatie van deze monumenten, die wat de topografie en de foto's betreft ook op het Fries Museum berust, werd geheel door de assistente verzorgd. Ook een aantal in Franekeradeel voorkomende monumenten werd reeds vastgelegd.

In toenemende mate werden adviezen verstrekt aan officiële instanties ten aanzien van uit te voeren werken op of nabij archeologische monumenten of oudheidkundig belangrijke terreinen. Genoemd worden daartoe gedane verkenningen en/of gevoerde besprekingen ten aanzien van de wegtracées Bolsward—Leeuwarden en Leeuwarden—Drachten, de ruilverkavelingen Zuiderpolder en de in voorbereiding zijnde Oost- en Westdongeradeel, Ferwerderadeel en Berlikum. Vrijwel steeds leidde een en ander tot aanvaardbare oplossingen. Zeer verheugend was dat een vrijwel gaaf terpje in de r.v.k. Zuiderpolder, dat ernstig dreigde te worden verminkt, door tussenkomst van de Cultuurtechnische Dienst volledig kon worden gespaard. Aan het College van Gedeputeerde Staten werd verschillende malen advies verstrekt ten aanzien van voorgenomen ontgrondingen; aan deze adviezen werd steeds op zeer correcte wijze aandacht geschonken. Ook met de Prov. Planologische Dienst was regelmatig contact, o.m. over de voorgenomen restauratie van de stadswallen van Dokkum.

Met Staatsbosbeheer vond overleg plaats over het kloosterterrein te Smalle Ee.

Hoewel dit jaar geen doelgerichte opgravingen zijn gedaan, moet toch een enkel kleiner onderzoek worden vermeld. Zij vloeiden voort uit toevallige vondsten. Zo werden te *Dokkum* in de Lange Oosterstraat enkele waarnemingen gedaan in een bouwput, waardoor bleek dat de stadsterp ter plaatse sterk afhelt naar het Dokkumer Diep. Tot een diepte van 2,75 m kon het kennelijk opzettelijk gestorte ophogingsmateriaal worden vastgesteld, terwijl in de diepste aangesneden laag 12de eeuwse scherven en een palenrij met verbindingsstukken werden aangetroffen.

Stinswier tussen Beetgum en Menalġum, zomer 1969.

In de gemeente *Heerenveen* werd door Rijkswaterstaat een opslagterrein ingericht op het perceel dat eertijds de in 1672 aangelegde Schoterschans, gelegen aan de Tjonger, had gedragen. Hoewel het werk helaas al ver gevorderd was vóórdat het gemeld werd, konden met behulp van het B.A.I. nog enkele opmetingen worden verricht. Er was namelijk een uit turfzoden opgestapelde 17de eeuwse waterput ontdekt, alsmede een aantal naast elkaar gelegde boomstammen, vermoedelijk om een fundament te dragen. Verrassend was echter dat ook vele middeleeuwse resten werden gevonden, waardoor wellicht bevestigd wordt dat hier, voorafgaande aan de schans, een commanderij (hospitaal) van de Duitse Orde was gevestigd.

In de ruilverkaveling Warns kon dank zij een melding van de N.V. Grontmij een middeleeuwse begraafplaats, gevonden nabij de zuivelfabriek van Warns, gemeente *Hemelumer Oldeferd*, nader worden bekeken. Behalve een aantal oost-west gelegen skeletten werden ook puinsporen ontdekt. Scherfsvondsten, tufsteen (o.a. van een grafkist) en de gehele situering maakten duidelijk dat hier een 12de-13de eeuws grafveldje was aangetroffen, gesitueerd rond een bouwwerk, waarin vermoedelijk een kapel of kerkje gezien mag worden. Dit kerkje kan dan zijn de „olde Kercke” die in Warns-Noord moet hebben gestaan, maar waarvan de standplaats tot nu toe niet bekend was.

Het melden van de vondst van een bakstenen waterput in een terprestant onder Hempens, gemeente *Leeuwarden*, leidde tot de interessante ontdekking dat deze terp was aangelegd op een met fluvioglaciaal zand afgedekte keileemopduiking. In de bovenste lagen hiervan werden vuur-

stenen artefacten aangetroffen. Met medewerking van de eigenaar zal hier in 1970 een opgraving plaats hebben.

Te Drachten, gemeente *Smallerland*, is met financiële steun van de gemeente begonnen met een onderzoek naar een middeleeuwse kapel op een in het uitbreidingsplan „De Drait” gelegen terrein, waar reeds eerder skeletresten, sarcophagen en fundamenten zijn aangetroffen. Ook nu werden reeds enige skeletten gevonden; het graafwerk wordt in 1970 voortgezet.

Voorlichting.

Dit jaar nam het verstrekken aan inlichtingen weer een grote vlucht, zowel schriftelijk als mondeling. Onderzoekers die persoonlijk kwamen waren:

Prof. Dr. P. Berghaus, Münster (met studenten; Merov. munten); J. Cherry, Londen (m.e. aardewerk); E. Cosack, Hannover (fibulae); Prof. Dr. W. A. van Es, Amersfoort (met studenten V.U.; excursie); Dr. H. Friess, Gladbeck (Volksverhuizingstijd); Prof. Dr. A. E. van Giffen, Zwolle (vroeg terpvondsten); Prof. Dr. J. Hemelrijk, Amsterdam (met studenten G.U.; Rom. vondsten); Miss Sh. M. Kelly, Oxford (Volksverhuizingstijd); W. T. Keune, Dokkum (vondsten Wetzens); Prof. Dr. G. Kossack, Kiel (met studenten; excursie); Dr. K. Mittag, Gladbeck (Volksverhuizingstijd); J. Mortiau, Nivelles (idem); Mr. H. T. Obreen, Hogebeintum (bodenvondsten Franeker); Dr. H. C. J. Oomen, Nijmegen (benen fluiten); A. Peddemors, Leiden (La Tène-sieraden); G. H. Speake, Oxford (Volksverhuizingstijd) en M. Todd, Nottingham (idem).

Uitvoerig schriftelijk contact bestond met Prof. Dr. J. E. Bogaers, Nijmegen (Rom. teksten) en W. D. Tempel, Göttingen (kammen).

Verschillende malen werden lezingen en excursies georganiseerd, o.m. voor de Geografische Kring Friesland van het K.N.A.G.; de Rijksscholen-gemeenschappen te Drachten en Heerenveen, de Christelijke Kweekschool te Sneek, het personeel van de Cultuurtechnische Dienst in Friesland en enige dorpsverenigingen.

Bruiklenen werden verstrekt aan tentoonstellingen te Leens, 's-Gravenhage, Groningen en Leeuwarden, terwijl bijzonder veel werk moest worden besteed aan een representatie van de archeologische rijkdom van Friesland voor de manifestatie Musement te Utrecht. Dit vergde niet alleen verschillende besprekingen, maar ook een zorgvuldige selectie.

Twee meningen over onze representatie willen wij zonder commentaar vermelden: de heer H. Kingmans schreef o.m. (voor intern Fries gebruik) „....temidden van het zeer vele (en té vele)....” en mevrouw Drs. P. Wassenbergh-Clarijs (voor het Nieuwsbulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond) „....de overtuigende voorstelling van de situatie der bodenvondsten....”

Over de resultaten van het werk van de veldassistent in de ruilverkavelingen werd een artikel geschreven voor het Cultuurtechnisch Tijdschrift

(Jrg. 8, 1969, nr. 6, p. 282-288) en voor het Waddenbulletin (Jrg. 4, 1969, nr. 1, p. 8-12) een bijdrage over Esonstad.

Tevens werden stukjes over bijzondere vondsten geplaatst in enkele streekbladen.

De verzamelingen.

Ook dit jaar kwam een groot aantal bodemvondsten de collectie verrijken, hoewel een verlies optrad door het terugnemen van een deel van het bruikleen Cath, bestaande uit terpvondsten uit Winsum (zie Verslag 1963, p. 30-31). De toezegging werd echter ontvangen dat de voorwerpen, thans in het buitenland, niet zonder voorkennis van het Fries Museum zullen worden vervreemd.

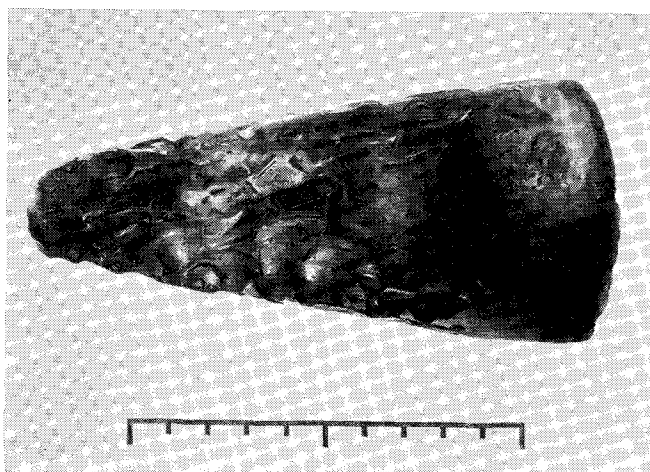
De belangrijkste uitbreiding van de collecties had in 1969 plaats door de komst van de verzameling Siebinga, al wordt de voldoening daarover wel getemperd door het feit dat dit een gevolg is van het overlijden op 25 februari 1969 van de heer J. Siebinga, arts te Opeinde. Zijn heengaan en zijn betekenis voor de Friese archeologie werd door ons gemoreerd op een voordracht voor het Fries Genootschap op 13 maart. Dokter Siebinga heeft bijna veertig jaar lang gewerkt aan het bijeenbrengen van zijn omvangrijke collectie prehistorica, bijna alle afkomstig uit de omgeving van zijn woonplaats en uit zijn geboortestreek, het Groningse Marum.

Naast een zeer grote verzameling vuurstenen artefacten omvat de collectie ook grote stenen gereedschappen en wapens, enige terpoudheden en enkele stukken middeleeuws aardewerk, waaronder enkele vrij zeldzame vormen. Van bijzonder belang is dat ook de vondsten uit door hem verrichte opgravingen nabij De Leijen, Houtgehage en Marum als een gesloten geheel aanwezig zijn. Het was namelijk bekend dat hierin zeer speciale steentijd-cultuurverschijnselen vertegenwoordigd zijn, die de streek waaruit zij afkomstig zijn in een bijzonder licht plaatsen ten aanzien van de relaties die in die tijd bestonden met vergelijkbare steentijdculturen elders in Noordwest-Europa.

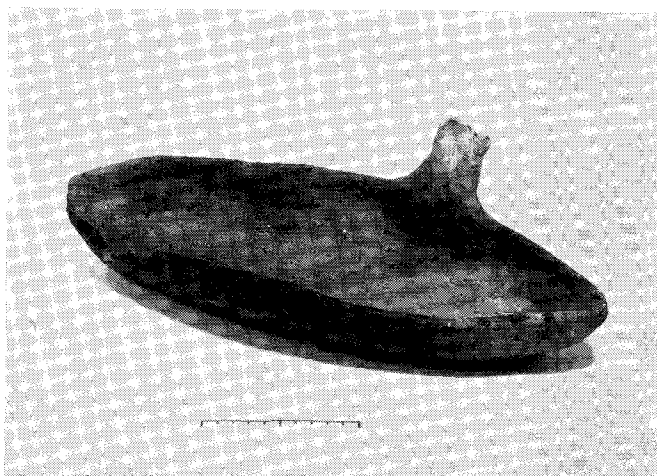
Aan de wens van dokter Siebinga dat zijn collectie — voor zover bij hem thuis als elders in bruikleen aanwezig — als één geheel bijelkaar zou blijven en door het Fries Museum kon worden verworven, heeft zijn familie op genereuze wijze voldaan, mede doordat de gehele archeologische bibliotheek en alle beschikbare documentatie ook aan de collectie zijn toegevoegd.

Daar de verbouwing van de werkruimten niet toeliet dat de zeer tijdrovende inventarisatie en beschrijving op het Fries Museum geschiedde, gebeurt dit op het Biologisch-Archeologisch Instituut te Groningen. Ongeveer 2/3 van de collectie is thans bewerkt, waarbij veel gebruik wordt gemaakt van dokter Siebinga's publicatie in „Smellingerland”, Drachten 1944, p. 153-181.

Voor de Oudheidkamer „It Bleekerhûs” te Drachten betekende het vertrek van de daar ondergebrachte collectie-onderdelen echter een geducht verlies. De leeggekomen vitrines zijn echter weer met een zo gevarieerd

1. Neolitische
vuurstenen bijl uit
Zandhuizen bij Boyl,
gem. Weststellingwerf.
(F.M. 1969-II-1).

2. Middeleeuwse
vetvanger „inheems”
aardewerk, Oudeschoot,
gem. Heerenveen.
(F.M. 1969-X-20).

mogelijk bruikleen, alle prehistorische perioden omvattend en uit eigendommen van het Fries Museum bestaande, gevuld.

Andere bijzondere aanwinsten zijn een zeer grote en een kleinere vuurstenen bijl van een in Friesland vrij zeldzaam type (de z.g. „dünnblättige Flint-Rechteckbeile”) uit de Jonge Steentijd. Zij zijn resp. afkomstig uit Boyl en Bakkeveen en werden door de heren J. Mulders te Noordwolde en Tj. Sietzema (thans overleden) te Bakkeveen gaarne in bewaring gegeven.

Een welkome schenking deed de heer K. Knol te Hartwerd. Uit zijn verzameling stond hij namelijk af een zeldzaam schaalvormig stuk aardewerk van de Zeijener-cultuur (RW I); een fragment terpvaatwerk met liggend oor, een fraai versierd wandfragment van een Merovingische urn en een tot nu toe in Friesland uniek kannetje van 17de/18de eeuws Deens aardewerk (zie „It Beaken”, 1964, p. 306 e.v.).

Door een meldingsactie in de Leeuwarder Courant werden enige zeldzame munten bekend en aan het museum ter beschikking gesteld. Het betreft een gehalveerde dupondius van Nemausus (28-10 v. Chr.), een aes III met portret van Constantius II (330-335) en een Schotse penny van Alexander III (1249-1286). Deze stukken kwamen resp. te voorschijn te Oranjewoud, Goutum en Metslawier.

In de ruilverkaveling Dantumadeel werd in de Jantje Zeepolder door de heer M. de Boer te Buitenpost een uitzonderlijk type hertschoornen hamer (terpencultuur?) gevonden en in bewaring gegeven, terwijl nabij Bakkeveen door de heer A. van der Ploeg te Ureterp een nog niet eerder gevonden kam van runderhoorn werd ontdekt en ter beschikking gesteld.

Een bijzonder fraaie dobbelsteen van elandgewei uit de omgeving van Grouw kwam eveneens in het museum.

Op het terrein van de Schoterschans nabij Heerenveen (zie boven) kwamen enkele interessante stukken vaatwerk aan het licht, o.m. een 13de eeuwse vetvanger en een zeer grote 15de eeuwse kan, die op het B.A.I. werd gerestaureerd.

Alvorens over te gaan tot de gebruikelijke aanwinstenlijst per gemeente, willen wij op deze plaats alle particulieren, instellingen e.d. graag danken voor de ondervonden medewerking. Hun aantal is in de laatste jaren zo toegenomen dat een opsomming onmogelijk is. Vindt een lezer(es) zijn of haar naam of de instelling waaraan hij of zij is verbonden niet terug; hij is niet opzettelijk weggelaten!

De vele vondsten uit de ruilverkavelingen gedaan door de veldassistent bespreken wij thans niet afzonderlijk. Hun waarde is reeds belicht. Wel dient gememoreerd dat tijdens de vorstperioden alle tot nu toe gedane vuursteenvondsten per vindplaats zijn genummerd en gesorteerd. De scherfvondsten zijn ten dele in de gewone inventaris opgenomen.

Baarderadeel: P. Dijkstra te *Weidum* gaf een interessant vroeg-middeleeuws bronzen schakelkettinkje in bewaring (V-1).

Bolsward: Tijdens de monumentenverkenning werden fragmenten van terpvaatwerk en een Karolingische reliëfbandamfoor verzameld (VIII-5, 6), terwijl S. Hettinga een op de terp *Lonjé* gevonden fraaie slijpsteen afstond (X-9).

Dokkum: De hertschoornen hamer uit de Jantje Zeepolder is al genoemd (IX-1). Uit de ook reeds vermelde bouwput aan de Lange Oosterstraat werden naast vele bolpoten steelpanscheren ook een 16de eeuwse gave grape, een even oude papkom en een mes verzameld, ten dele geschenk van de fa. Harms, ten dele aankoop (X-4/7).

Ferwerderadeel: Uit *Marrum* gaf S. Hijma een grote scherf van een inheemse nabootsing van een reliëfbandamfoor in bewaring (VI-1).

Franeker: Tijdens de aanleg van de rondweg werden verschillende terpzolen doorsneden, waarbij vele soorten terpvaatwerk aan het licht kwamen. Een interessante collectie streepband-, kartelrandige en van een gefacetterde rand voorziene vaatwerkvormen werd hieruit geselecteerd (VII-8/11). In het kader van de r.v.k. Zuiderpolder werden bij *Lutjelollum* hiermede vergelijkbare vondsten gedaan (XI-4/8; 19/21).

Franekeradeel: Van de Intercomm. Waterleiding Gebied Leeuwarden werden terpvaatwerkscherfen ontvangen uit een tot nog toe onbekend terpie nabij *Herbayum* (VI-2/6), terwijl bij *Welsrijp* ook een aantal vondsten van dezelfde aard werd gedaan,

waarbij echter ook fragmenten van Angelsaksisch vaatwerk en een benen glis werden gevonden (XI-4/14).

Gaasterland: Op het kerkhof te *Mirns* kwam tufsteen te voorschijn, kennelijk afkomstig van een daar vroeger aanwezige kerk (X-8) (geschenk H. Twerda).

Harlingen: D. Attema stond hier gevonden laat-middeleeuwse ceramiek af (VIII-4), terwijl aan de Zoutsloot een interessante stortplaats van dergelijk aardewerk aan het licht kwam, hetgeen door de fam. Oswald werd gemeld.

Heerenteen: Door aankoop werd een gehalveerde as of dupondius van Augustus en Agrippa en met krokodil en palmboom en ca. 16 na Chr. te Nemausus geslagen, verkregen, die te Oranjewoud was gevonden. Interessant is, dat op dit stuk (de tweede uit Friesland bekende gehalveerde Romeinse munt!) twee z.g. „kloppen” voorkomen (A 2212).

Het onderzoek van het schansterrein nabij *Oudeschoot* is reeds vermeld. Behalve de hierboven genoemde vetvanger en kan werd uit een tonpunt nog een 17de eeuwse grape geborgen. Los verspreid over het terrein kwamen een zeisblad van uitzonderlijk model, een houten drinknapje en talrijke aardewerkfragmenten te voorschijn, samen met bakstenen van uiteenlopende ouderdom en vaak van verschillend profiel (X-11/34; 41/33).

Hemelumer Oldeferd: Bij *Elahuizen* en *Oudega* werden enkele m.e. woonsteden ontdekt, waaruit bolpot-, steelpan- en kanfragmenten werden verzameld (VI-12/16; VII-15/28), terwijl de bij *Warns* in het reeds genoemde m.e. grafveld aangetroffen cultuurresten werden geïnventariseerd onder de nrs. IX-9/14 en X-36/40. Deze resten bestaan naast de bekende m.e. vormen ook uit Pafraath-aardewerk, „Pingsdorf”-materiaal, bolpotten en kannen op standvoet.

Hennaarderadeel: Uit de terp *Crits* onder *Kubaard* schonk de I.W.G.L. een aantal stukken terpvatwerk uit de eerste eeuwen onzer jaartelling (IX-6/8), terwijl nog juist binnen de gemeentegrenzen nabij *Welsriip* enige vindplaatsen van dergelijk vaatwerk aan het licht kwamen bij ruilverkavelingswerkzaamheden (XII-1/3).

Idaarderadeel: Uit een oude dijk ten noorden van *Grouw* kwam de reeds genoemde dobbelsteen van clandgewei te voorschijn, die door H. Broer in bewaring werd gegeven (II-2). Via H. Beers te Akkrum kwamen middeleeuwse bolpotscherven uit een vindplaats ten zuiden van *Grouw* naar het museum (IV-11), terwijl de I.W.G.L. ook dergelijke stukken bij deze plaats vond (X-1).

Kollumerland c.a.: Uit *Kollum* afkomstig, maar te *Zwagerveen* gevonden is een interessante middeleeuwse dekselknop (X-35).

Leeuwarden: De nabij *Hempens* ontdekte keileemopduiking, waarin artefacten voorkomen is reeds genoemd (GW 273), evenals de te *Goutum* gevonden aes III of follis van Constantinus I met portret van Constantinus II geslagen tussen 330–335, die G. Jonkman te Rauwerd in bewaring afstond (A 2214).

Een met scherven bepleisterde haardstede, gevonden op het Oldehoofster Kerkhof werd door de R.O.B. overgedragen (II-3); architectenbureau Feddema te *Leeuwarden* schonk als „gladstokken” gebruikte schapebeenderen, gevonden aan de Voorstreek (IV-20/21).

Menaldumadeel: De in deze gemeente uitgevoerde monumentenverkenning leverde een aantal interessante scherven op o.m. uit *Berlikum*, *Klooster Anjum*, *Slappeterp*, *Blessum*, *Dronriip* en *Menaldum* (IV-1/4; 8/9; VII-1) en van zeer uiteenlopende ouderdom.

Oostdongeradeel: Te *Metslawier* werd een te Berwick in Schotland geslagen penny van Alexander III (1249–1286) gevonden en door J. Fokkens in bewaring gegeven (A 2213), terwijl in *Niawier* middeleeuws aardewerk werd ontdekt (VI-8).

Ooststellingwerf: Drie te Fochteloo in 1935 door Dr. A. E. van Giffen gevonden vuurstenen bijltjes en een groenstenen bijltje en enige standvoetbekerscherven werden onder I-1/6 ingeschreven.

W. van der Poel, tandarts te Oosterwolde, schonk door hem aan de Tjonger gevonden fragmenten van een urn uit de IJzertijd (IV-10), terwijl een te *Makkinga* ontdekte als haardsteen gebruikte rode zandsteen door H. A. Betten werd afgestaan (XI-15).

Opsterland: Het nabij *Bakkeveen* gevonden vuurstenen bijltje is reeds genoemd (X-10), evenals de paleolithische artefacten uit een aan de H.A.V.-Bank behorend bos-complex, verzameld door J. K. Boschker en de familie Van der Brug (AD 74). Middel-eeuws aardewerk kwam te voorschijn bij Selmien en Siegerswoude en werd resp. geschonken door de familie Iest (IV-5/7) en H. Louwes te Bakkeveen (IV-12/13).

De vermoedelijk middeleeuwse en ook reeds vermelde hoornen kam uit *Bakkeveen* kreeg het inv.nr. VIII-7, een mesolithisch kernsteentje uit *Ureterp* I-9 en andere middeleeuwse fragmenten uit *Bakkeveen* IV-12/13.

Rauwerderhem: Bij *Poppingawier* werd Paffrath- en ander m.e. aardewerk ontdekt (VII-12/14) en bij *Terzool* een vindplaats van terpvaatwerk (VII-29).

Smallerland: De grote collectie Siebinga (zie hierboven) is voor het merendeel uit deze gemeente en uit Opsterland en de Fries-Groningse grensstreek afkomstig, maar wordt hier niet nader gespecificeerd (III-1/191).

De arts H. Visser te *Rottevalle* schonk een ijzeren steekwapen (I-8), terwijl nabij *De Veenhoop* tijdens een verkenning bolpotfragmenten werden verzameld (V-6). Een interessante vondst deed de I.W.G.L. te Goëngahuizen in de vorm van een fraai middeleeuws benen fluitje (VII-2).

Sneek: Op de Stadsfenne werd een rammelaar van terpaardewerk gevonden, die W. Strampel te Bantega afstond (I-10). Ook nog andere fragmenten van terpvaatwerk konden hier worden verzameld (I-11).

Terschelling: Van dit eiland ontvingen wij van W. Conijn enige op de Noordsvaarder gevonden m.e. scherven en een merkwaardige op het Wad gevonden ivoren bal van onregelmatige vorm (VIII-1/3).

Tietjerksteradeel: Te *Rijperkerk* gevonden laat-Karolingische scherven schonk de I.W.G.L. (X-2).

Utingeradeel: Bij *Terkaple* werd een m.e. woonplaats ontdekt, waaruit enig aardewerk werd verzameld (VII-30/31).

Vlieland: Hoewel de hier in 1969 op het strand gevonden bijl van gneisachtig gesteente gaarne door de eigenaar behouden werd, mag dit stuk dat aan de Trechterbeker cultuur kan worden toegeschreven, toch niet onvermeld blijven, daar dit voor Vlieland wel een unieke vondst is. Het is echter wel duidelijk dat de bijl niet uit een oorspronkelijke vondstenlaag kwam, maar zeer waarschijnlijk over een grotere afstand, wellicht van de Eierlandse gronden, is aangespoeld.

Wonseradeel: De monumentenverkenningen in deze gemeente hadden ook het vinden van mobiele cultuurresten tot gevolg, die in ouderdom uiteenlopen van ca. 500 voor Chr. tot de middeleeuwen. Wij noemen als voornaamste vindplaatsen *Arum* (V-14/19), *Kimswerd* (V-2/3), *Lollum* (V-11/13), *Pingjum* (VI-7) en *Witmarsum* (VIII-8/16). Vooral de laatste vindplaats, namelijk de huidige ijsbaan, vroeger de terp Gerns, leverde een grote verscheidenheid, o.m. ook metaalslakken en een slijpsteentje. De schenking van K. Knol uit Hartwerd is reeds genoemd (VII-3/7), terwijl uit *Lollum* nog een schenking van terpvondsten werd verkregen via het hoofd van de Chr. Nat. School G. Elzinga (IX-2/5) en een fraaie wandscherf van een reliëfbandamfoor als geschenk van K. Meekma (V-7). Bij *Parrega* werden m.e. aardewerkresten gevonden (VI-10/11), terwijl G. A. van der Valk te *Exmorra* een groot fragment van een vroeg m.e. molensteen van bazaltlava afstond (XI-1).

Wymbritseradeel: Een walviswervel, te *Oppenhuizen* in de Herv. Kerk bewaard en kennelijk een bodemvondst, werd bij ons geïnventariseerd (X-3). Ir. J. Cnossen te Heerenveen schonk bij *Oosthem* gevonden scherven van terp- en m.e. vaatwerk (XI-2/3).

Voor bijzonderheden over de vondstomstandigheden van een groot aantal der hier genoemde archeologica wordt verwezen naar jaargang 1969 van het Nieuwsbulletin van de Kon. Ned. Oudheidk. Bond.

Diversen.

Van verschillende instellingen en personen werden uitnodigingen ontvangen een bezoek te brengen, dan wel congressen e.d. bij te wonen. Een enkele maal werd hiervan gebruik gemaakt, vooral als het belang voor de Friese oudheidkunde of voor de ontwikkeling van het personeel evident was. Zo bezocht de veldassistent J. K. Boschker enige malen opgravingen van het B.A.I. in Drenthe, terwijl de assistente mejuffrouw Van der Brug zich mocht oriënteren over het documentatiewerk op de R.O.B. en samen met ondergetekende een aantal vroeg-Romeinse vondsten uit Winsum en andere plaatsen naar Amsterdam bracht, zulks op verzoek en uitnodiging van Prof. Dr. W. Glasbergen van het Instituut voor Prae- en Protohistorie, waar genoemde hoogleraar een college over deze vondsten gaf, dat werd bijgewoond. Ook werd het Oudheidkundig Congres te Amersfoort bezocht.

G. Elzinga.

STATUTEN VAN DE VERENIGING „FRIES GENOOTSCHAP VAN GESCHIED-, OUDHEID- EN TAALKUNDE” TE LEEUWARDEN.

Naam, zetel, duur en doel.

Artikel 1.

De vereniging draagt de naam: „Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde”; zij is gevestigd te Leeuwarden, opgericht op 26 september 1827 en aangegaan voor onbepaalde tijd.

Het doel van de vereniging is het onderzoek naar en het verspreiden van kennis omtrent al hetgeen de geschiedenis, oudheid- en taalkunde van Friesland betreft. Zij tracht dit doel te bereiken door het steunen van de exploitatie van de musea in beheer bij de stichting „Het Fries Museum”, door het uitgeven of het steunen der uitgave van geschriften, het houden van wetenschappelijke bijeenkomsten en het verrichten van andere werkzaamheden die bevorderlijk zijn voor het doel.

Organisatie.

Leden.

Artikel 2.

Het Genootschap bestaat uit:

- a. leden
- b. jeugdleden
- c. ereleden
- d. begunstigers.

Artikel 3.

1. Als *leden* kunnen slechts natuurlijke personen, die de leeftijd van 18 jaar bereikt hebben, worden toegelaten.
2. Als *jeugdleden* kunnen natuurlijke personen beneden de leeftijd van 18 jaar worden toegelaten. Bij het bereiken van die leeftijd worden zij ingeschreven als lid.
3. *Ereleden* zijn natuurlijke personen, die wegens hun buitengewone verdiensten jegens het Genootschap op voordracht van het algemeen bestuur als zodanig door de algemene ledenvergadering zijn benoemd.
4. *Begunstigers* zijn natuurlijke personen, rechtspersonen en instellingen die na goedkeuring door het algemeen bestuur het Genootschap steunen met een jaarlijkse bijdrage van ten minste f 100,—.

Artikel 4.

De voor het lidmaatschap en jeugdlidmaatschap te betalen contributie wordt door de algemene ledenvergadering telken jare vastgesteld en zo nodig gewijzigd, met dien verstande dat ereleden van betaling zijn ontheven.

Artikel 5.

Het verenigingsjaar — daaronder begrepen het boekjaar — valt samen met het kalenderjaar.

Allen, die in de loop van een verenigingsjaar lid of begunstiger zijn geworden, zijn de contributie of jaarlijkse bijdrage over het gehele jaar verschuldigd.

Artikel 6.

1. Het lidmaatschap en de begunstiging van het Genootschap geven recht op:
 - a. toezending van een exemplaar der statuten, alsmede de na ingang van het

- lidmaatschap of de begunstiging verschijnende jaarverslagen en het jaarboek van het Genootschap „De Vrije Fries”;
- b. vrije toegang voor de leden, begunstigers-natuurlijke personen en hun gezinnen, op de daartoe aangegeven uren, tot de musea in beheer bij de stichting „Het Fries Museum”, zulks op vertoon van de daartoe aan hen verstrekte kaarten of van de kwitantie wegens hun bijdrage over het lopende jaar;
 - c. bijwoning van de lezingen, georganiseerd door het Genootschap.
2. Jeugdleden hebben geen stemrecht en geen recht op gratis toezending van de publicaties bedoeld onder 1a van dit artikel. Voor het overige zijn zij gelijkgesteld met leden.
 3. Begunstigers worden uitgenodigd tot bijwoning van de jaarlijkse algemene ledenvergadering.

Aanmelding en beëindiging lidmaatschap.

Artikel 7.

1. Aanmelding als lid of jeugdlid geschiedt schriftelijk aan het algemeen bestuur.
2. Over toelating beslist het algemeen bestuur, van welke beslissing aan de betrokkene schriftelijk kennis wordt gegeven uiterlijk twee maanden na de datum van aanmelding.
3. Het algemeen bestuur is tot weigering bevoegd zonder opgaaf van redenen. Tegen de weigering staat aan de aanvrager beroep open op de eerstvolgende algemene vergadering. Gemeld beroep dient schriftelijk te worden ingediend bij het bestuur, binnen een maand na de in lid 2 van dit artikel genoemde kennisgeving.

Artikel 8.

Het lidmaatschap dan wel de begunstiging van het Genootschap eindigt:

1. voor leden en jeugdleden:
 - a. door overlijden;
 - b. door schriftelijke opzegging aan het algemeen bestuur tegen het einde van enig verenigingsjaar met inachtneming van een termijn van tenminste één maand;
 - c. door een besluit van het bestuur wegens de omstandigheid dat de contributie gedurende langer dan twee maanden na aanmaning vanwege het algemeen bestuur onvoldaan is gebleven;
 - d. door een besluit van het bestuur tot vervallenverklaring wegens handelingen in strijd met — dan wel schadelijk voor — de belangen van het Genootschap, welk besluit slechts genomen kan worden met een meerderheid van tenminste drie/vierde der zitting hebbende bestuursleden.
Van een aldus genomen bestuursbesluit staat, met steun van ten minste tien stemgerechtigde leden, gedurende een maand beroep open op de algemene ledenvergadering. Door het instellen van dat beroep wordt, tot de beslissing der ledenvergadering, het betrokken lid geacht niet van zijn lidmaatschap vervallen te zijn verklaard, doch bekrachtiging van het besluit van het algemeen bestuur door de ledenvergadering werkt terug tot het tijdstip van het besluit van het algemeen bestuur.
2. voor ereleden:
 - a. door overlijden;
 - b. door schriftelijke opzegging aan het algemeen bestuur en wel met ingang van de datum waarop deze opzegging door het Genootschap is ontvangen.
3. voor begunstigers:
 - a. door overlijden of, wat betreft niet-natuurlijke personen, door ontbinding;
 - b. door schriftelijke opzegging aan het algemeen bestuur, alsmede door een besluit van het bestuur wegens het niet of niet tijdig betalen van hun jaarlijkse bijdrage met ingang van het jaar, waarvoor zij hun bijdrage niet meer voldoen;
 - c. door schriftelijke mededeling op elk moment door dan wel namens het algemeen bestuur en met ingang van de dag als in de mededeling vermeld, dat op zijn of hun begunstiging van het Genootschap geen prijs meer wordt gesteld.

Bestuur.

Artikel 9.

1. Het algemeen bestuur bestaat uit ten minste zeven en ten hoogste elf leden, zulks te zijner beoordeling en wordt gekozen door de algemene ledenvergadering uit de leden.
2. Het algemeen bestuur wijst uit zijn midden een voorzitter, een vice-voorzitter, een secretaris en een penningmeester, alsmede plaatsvervangers van beide laatstgenoemden aan.
Op voorstel van het algemeen bestuur kunnen echter bij een bestuursverkiezing de voorzitter, de secretaris en/of de penningmeester in functie worden gekozen.
3. De taken van de overige bestuursleden worden door het algemeen bestuur onderling vastgesteld.
4. De functies van secretaris en penningmeester zijn verenigbaar.
5. De bestuursleden worden benoemd voor een periode van drie achtereenvolgende jaren, treden dan af en zijn nog voor één periode herkiesbaar. Zij kunnen na de tweede zittingsperiode niet dan na één jaar weer zitting nemen.
6. Een bestuurslid moet aftreden in het jaar waarin hij zeventig jaar wordt en wel vóór of op de eerstvolgende algemene ledenvergadering.
7. Bij tussentijdse vacatures wijst het algemeen bestuur voor elke vacature een plaatsvervanger aan die de functie waarneemt tot de eerstvolgende algemene ledenvergadering, waarin alsdan in de bezetting van de vacatures zal worden voorzien.
8. Bij tussentijds aftreden vervult de nieuw gekozene de overige jaren van hem of haar die hij vervangt en is nog voor één periode herkiesbaar.
9. De bestuursleden worden bij volstrekte meerderheid van stemmen gekozen.

Artikel 10.

1. Het dagelijks bestuur bestaat uit voorzitter, secretaris en penningmeester.
2. Het dagelijks bestuur is belast met de regeling der dagelijkse gang van zaken en met de uitvoering der besluiten van het algemeen bestuur en van de algemene ledenvergaderingen.
3. Het dagelijks bestuur vergadert zo dikwijls het dit in het belang van het Genootschap nodig oordeelt, doch ten minste éénmaal per kwartaal, bij welke vergaderingen de directeur der stichting „Het Fries Museum” tegenwoordig is.

Artikel 11.

1. Het algemeen bestuur is met de gehele leiding van de zaken van het Genootschap en het beheer van zijn vermogen belast en is bevoegd tot alle handelingen, welke tot het doel van het Genootschap behoren, behoudens de bij en ingevolge deze statuten en de door de wet gestelde beperkingen.
2. Het algemeen bestuur vergadert zo dikwijls als het dit in het belang van het Genootschap nodig oordeelt, doch ten minste twee maal per jaar.
3. Alle bestuursbesluiten worden genomen met volstrekte meerderheid van stemmen. Bij staking van stemmen omtrent personen beslist het lot. Bij staking van stemmen omtrent enig ander onderwerp beslist de voorzitter. Over zaken wordt mondeling gestemd, tenzij de vergadering anders beslist, en over personen wordt schriftelijk gestemd, tenzij de vergadering besluit tot benoeming bij acclamatie. Rechtsgeldige besluiten kunnen slechts worden genomen indien ten minste de helft van het aantal bestuursleden tegenwoordig is.
4. Door de zorg van de secretaris worden de vergaderingen — bij voorkeur schriftelijk — bijeengeroepen met vermelding van plaats, aanvangsuur en agenda en met inachtneming van een termijn van tenminste drie dagen, de dag van oproeping en die van de vergadering niet medegerekend.
In de bestuursvergadering kunnen behalve de op de agenda geplaatste punten andere onderwerpen aan de orde worden gesteld.
De bestuursvergadering beslist bij meerderheid van stemmen of zulke niet op de agenda geplaatste onderwerpen zullen worden behandeld dan wel zullen worden aangehouden tot een volgende bestuursvergadering.

5. Indien de voorschriften in de vorige alinea's van dit artikel omtrent het oproepen en houden van de vergaderingen niet in acht genomen zijn, kunnen niettemin in een vergadering van het algemeen bestuur rechtsgeldige besluiten worden genomen, mits alle leden van het algemeen bestuur aanwezig zijn of wel met gebruikmaking ener schriftelijke volmacht door een ander lid van het algemeen bestuur vertegenwoordigd zijn. Ieder lid kan slechts twee andere leden vertegenwoordigen. Alsdan is een meerderheid van twee/derde van de stemmen vereist.
6. Besluiten van het algemeen bestuur kunnen ook zonder vergadering tot stand komen. Daartoe is vereist, dat de voorstellen schriftelijk aan alle leden van het algemeen bestuur worden bekend gemaakt en ten minste twee/derde van de leden van het algemeen bestuur zich schriftelijk of telegrafisch ten gunste van die voorstellen uitsprekt. Van de op deze wijze tot stand gekomen besluiten wordt aantekening gehouden in de vanwege de secretaris aan te houden notulen der vergaderingen van het algemeen bestuur.

Vertegenwoordiging.

Artikel 12.

De vereniging wordt in en buiten rechte vertegenwoordigd door twee bestuursleden, onder wie de voorzitter, de secretaris of de penningmeester, behoudens de bevoegdheid van het algemeen bestuur om een afwijkende vertegenwoordigingsvoorziening te treffen.

Artikel 13.

1. De secretaris houdt aantekening van het verhandelde in de vergaderingen en brengt in de algemene vergadering jaarlijks verslag uit omtrent de verrichtingen en de toestand van het Genootschap over het afgelopen jaar.
2. Hij voert als zodanig de briefwisseling voor en namens het Genootschap.
3. Hij houdt een lijst van de leden en begunstigers en geeft bij de aanvang van elk verenigingsjaar een afschrift van die lijst aan de penningmeester.

Artikel 14.

1. De penningmeester beheert de financiën en draagt zorg voor de boekhouding, de ontvangsten en de uitgaven, één en ander in overleg met het dagelijks bestuur.
2. De penningmeester doet in de algemene ledenvergadering rekening en verantwoording van het financieel beheer over het afgelopen verenigingsjaar.

Artikel 15.

Door de algemene ledenvergadering wordt jaarlijks een commissie benoemd van drie leden, die geen deel uitmaken van het algemeen bestuur.

De commissie heeft tot taak de door de penningmeester ten overstaan van de algemene ledenvergadering af te leggen rekening en verantwoording over het afgelopen verenigingsjaar vooraf te verifiëren, daaromtrent aan de algemene ledenvergadering verslag uit te brengen en te adviseren omtrent de décharge van de penningmeester. Zij zal mede de doelmatigheid van de uitgaven kunnen beoordelen.

Ledenvergadering.

Artikel 16.

1. Jaarlijks, uiterlijk in de maand april, wordt te Leeuwarden een algemene ledenvergadering gehouden.
2. De oproeping tot deze ledenvergadering geschiedt door het algemeen bestuur ten minste vier weken van te voren, door middel van brieven, verzonden aan de adressen der leden en begunstigers, zoals die vermeld staan in de ledenlijst. Bij de oproeping worden de te behandelen onderwerpen vermeld.

3. De agenda dier vergadering bevat onder meer de volgende punten van behandeling:
 - a. verslag van het bestuur omtrent de gang van zaken van het Genootschap en het gevoerde beleid in het afgelopen verenigingsjaar, daaronder begrepen het financiële beheer, alsmede behandeling der begroting over het lopende jaar ter goedkeuring door de vergadering;
 - b. mededelingen omtrent de musea in beheer bij de stichting „Het Fries Museum”, bij voorkeur door de directeur;
 - c. voorziening in eventueel bestaande vacatures in het bestuur;
 - d. verslag en benoeming van de commissie, genoemd in artikel 15;
 - e. verdere berichten, mededelingen en voorstellen, met inachtneming van de bepalingen dezer statuten door het bestuur of de leden aan de orde gesteld.
4. Voorstellen ter behandeling in de ledenvergadering kunnen nog uiterlijk veertien dagen na de datum van oproeping bij het dagelijks bestuur worden ingediend. Deze voorstellen worden dan in een aanvullende agenda aan de oproep toegevoegd.

Artikel 17.

Buitengewone ledenvergaderingen zullen zo dikwijls worden gehouden als het algemeen bestuur zulks wenselijk acht, zomede indien ten minste dertig stemgerechtigde leden aan het algemeen bestuur schriftelijk en onder nauwkeurige opgave van de te behandelen punten een daartoe strekkend verzoek hebben gericht. Buitengewone ledenvergaderingen worden bij oproepingsbrief belegd, conform het bepaalde in artikel 16, niet later dan vier weken nadat het verzoek is gedaan en wel tegen een dag niet later dan twee weken en niet vroeger dan één week na het verzenden van de oproepingsbrief, waarin genoemde punten dienen te worden vermeld. Geeft het algemeen bestuur binnen genoemde termijn aan een zodanig verzoek geen gevolg, dan hebben de verzoekers het recht zelf tot het beleggen der verzochte vergadering over te gaan.

Artikel 18.

Indien in de benoeming van een of meer bestuursleden moet worden voorzien, wordt in de oproeping een aanbeveling van het algemeen bestuur opgenomen. Tegencandidaten kunnen door ten minste vijftien stemgerechtigde leden worden gesteld door schriftelijke mededeling aan het algemeen bestuur binnen twee weken na de datum van verzending van de hiervoor bedoelde oproepingsbrief. Ten minste acht dagen voor de dag der vergadering wordt aan de leden door het algemeen bestuur schriftelijk kennis gegeven van de namen der gestelde tegencandidaten. De keuze der bestuursleden geschiedt uit de kandidaten die overeenkomstig het hiervoor in het artikel bepaalde gesteld zijn.

Artikel 19.

1. De voorzitter, of bij diens ontstentenis, de vice-voorzitter of bij ontstentenis van beiden, het bestuurslid dat het langst in functie is, heeft de leiding van de ledenvergadering.
2. Aan de beraadslagingen en stemmingen kunnen alleen leden en ereleden deelnemen. Ieder lid of erelid heeft recht op het uitbrengen van één stem. Besluiten worden genomen met volstrekte meerderheid van stemmen.
Stemmen bij volmacht is niet toegestaan. Alle stemmingen omtrent personen geschieden schriftelijk, tenzij de vergadering besluit tot benoeming bij acclamatie. Indien bij stemming over personen geen der kandidaten de volstrekte meerderheid heeft verkregen, vindt herstemming plaats tussen de twee personen die de meeste stemmen op zich hebben verenigd.
Staken ook bij een herstemming de stemmen, dan beslist het lot. Bij staking van stemmen omtrent enig ander onderwerp wordt het voorstel geacht te zijn verworpen. Blanco stemmen en ongeldige stemmen gelden als niet te zijn uitgebracht. De voorzitter der vergadering beslist in alle geschillen omtrent stemmingen, waarin bij deze statuten niet is voorzien.

Statutenwijziging, ontbinding.

Artikel 20.

1. Besluiten tot wijziging der statuten en tot ontbinding van het Genootschap kunnen door een daartoe belegde algemene ledenvergadering slechts worden genomen indien ten minste twee/derde deel van het aantal geldig uitgebrachte stemmen, uitmakende ten minste de helft van het aantal in het ledenregister ingeschreven stemgerechtigde leden, zich vóór de voorgestelde wijziging of ontbinding verklaart.
2. Mocht in een tot wijziging der statuten of ontbinding van het Genootschap bijeengeroepen vergadering niet ten minste de helft van het aantal stemgerechtigde leden tegenwoordig zijn, dan zal ten minste één maand doch ten hoogste twee maanden na de eerste vergadering een tweede vergadering worden bijeengeroepen, tegen een door de eerste vergadering te bepalen datum. Nieuwe voorstellen tot wijziging of ontbinding worden in die tweede vergadering niet ter tafel gebracht.
3. In die tweede vergadering wordt over de voorstellen tot wijziging of ontbinding met een meerderheid van ten minste twee/derde der uitgebrachte stemmen beslist, ongeacht het tegenwoordig aantal leden.
4. Voorstellen tot statutenwijziging of ontbinding worden gedaan door het algemeen bestuur of door ten minste dertig leden, in het laatste geval door schriftelijke indiening bij het algemeen bestuur binnen acht dagen na de datum van verzending van de oproepingsbrief.
5. Voorstellen tot wijziging of ontbinding dienen in de oproeping der vergadering te worden vermeld, terwijl een afschrift van het voorstel, waarin de voorgestelde wijzigingen woordelijk zijn opgenomen, desgevraagd ter beschikking van de leden wordt gesteld.

Ingeval het voorstel conform lid 4 door de leden wordt gedaan zal het voorstel binnen veertien dagen na ontvangst door het algemeen bestuur aan de leden moeten worden toegezonden, terwijl een afschrift van het voorstel, waarin de voorgestelde wijzigingen woordelijk zijn opgenomen, desgevraagd ter beschikking van de leden wordt gesteld. Het besluit tot ontbinding bevat tevens de aanwijzing van de persoon of personen aan wie de vereffening der zaken is opgedragen, alsmede de regeling der bestemming van een eventueel netto liquidatiesaldo en van het archief.

Overgangsbepaling.

Artikel 21.

De bepalingen van deze statuten zijn tevens van toepassing op de ten tijde van het inwerking treden van deze statuten bestaande corresponderende en buitengewone leden.

Hetgeen in deze statuten wordt bepaald omtrent leden geldt eveneens voor corresponderende en buitengewone leden. Zij kunnen evenwel geen deel uitmaken van het bestuur en zijn niet bevoegd tot het bijeenroepen van vergaderingen en het stellen van kandidaten voor verkiezingen.

Slotbepaling.

Artikel 22.

Deze statuten treden in werking dadelijk na afloop van de vergadering, waarin zij zijn aangenomen.

Aldus vastgesteld in de buitengewone ledenvergadering van 18 december 1969.

Mr. H. SCHOOTSTRA, voorzitter.
W. DOLK, secretaris.

Inhoudsopgave

Dr. K. DE VRIES, Frij en Frysk, in midsieusk biedwurd	3
J. J. KALMA, De dans om de vrijheidsboom	7
Drs. S. SYBRANDY, Erasmuslektuer yn Fryslân	14
W. T. KEUNE, De vestingwerken van Dokkum	23
J. J. KALMA, As twa kibje hawwe se beide skuld (1664)	28
J. H. LEOPOLD, De Leeuwarder uurwerkmakers en hun werk in het Fries Museum	33
Drs. J. VISSER, Regeerders en bestuurders van Friesland . . .	49
S. J. VAN DER MOLEN, In Ameland binnenhuisjes	61
Drs. R. STEENSMa, It ynterieur fan de tsjerke to Raerd (Rh.) .	73
 PANORAMA VAN FRIESLAND IN 1969	83
G. Elzinga — Archeologie	83
Drs. C. Boschma — Monumentenzorg	84
H. Kingmans — Tentoonstellingen	86
G. G. Faber—Hornstra — Kultuer	88
D. A. Tamminga — Tael en letteren	90
K. Sikkema — Rekreaesje	92
Dr. G. Bakker — Historie	93
J. J. Kalma — Kerkgeschiedenis	95
S. J. van der Molen — Volkskunst	97

Jaarverslagen

FRIES GENOOTSCHAP, 141ste verslag over het jaar 1969 . . .	103
Jaarrekening 1969	106
Toelichting op de rekening 1969	107
 FRIES MUSEUM, Verslag van de directeur over 1969	108
Kerkmuseum Janum	115
Museum Fogelsangh State	116
Lijst van aanwinsten	117
Educatieve dienst	121
Archeologische afdeling	126
 STATUTEN	137
 OMSLAGFOTO, Detail van Zilveren Zakhorloge door A. en T. Haakma, Leeuwarden.	